

AKADEMİK TARİH VE ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

CİLT 6 SAYI 8

YIL 2023

ATAD

JOURNAL OF ACADEMIC HISTORY AND STUDIES

VOLUME 6 ISSUE 8

YEAR 2023

e-ISSN 2687- 5624

ANKARA

ATAD
Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi
e-ISSN 2687-5624
Yılda İki Defa Yayınlanır

SAHİBİ

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

EDİTÖR

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

ALAN EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Şarika BERBER
Doç. Dr. Miyase KOYUNCU KAYA
Dr. Öğr. Üyesi Habibe BOLAT
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İBRAHİMOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi HÜSEYİN ALİ
Dr. Talib Mahmud KARA AHMET
Dr. Öğr. Gör. Kutaiba FARHAT

Arapça Dil Editörleri

Dr. Talib Mahmud Kara Ahmed - Lebanese University
Dr. Öğr. Gör. Kutaiba Farhat, Çankırı Karatekin üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İbrahimoglu, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Farsça Dil Editörü

Dr. Masoumeh EKHTİARİ CHAROYMAGHİ

Türkçe Dil Editörü

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK- Fırat Üniversitesi

EDİTÖR YARDIMCILARI

Dr. Öğr.Üyesi Nagehan KÜÇÜKYILDIZ
Arş. Gör. Dr. Yaşam KARAÇAY ÇELİK

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.
The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

EDİTÖR KURULU

Prof. Dr. Abdurrahim Abu-Husayn, Beyrut Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Fırat Üniversitesi ,
Prof. Dr. Orhan Yazıcı, İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet Aysal, Ankara Üniversitesi

YAYIN VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdurrahim Abu-Husayn, Beyrut Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Akif Tural, Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Ekincikli, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan Çevik Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Yazıcı, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Necdet Aysal, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Samer Frangie, American University of Beirut

İLETİŞİM

Ayrancı Mah. Hoşdere Cad. 110/7, Çankaya – Ankara/Türkiye
+90 (507) 924 25 26

E-Posta

akademiktarihvearastirmalar@gmail.com

Web

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atadergi>

YAYIN TÜRÜ

Uluslararası Hakemli Süreli Yayın

YAYIN TARİHİ

30 Haziran 2023

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

OWNER

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

EDITOR

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

EDITOR BOARD

Prof.Dr.Abdurrahım Abu Husayn,American University of Beirut
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara University
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe University
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe University
Prof. Dr. Adnan Çevik, Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Necdet Uysal, Ankara University
Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Fırat University
Prof. Dr. Orhan Avcı, İnönü University
Assoc. Prof. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Yıldırım Beyazıt University

PUBLISHING AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahim Abu-Husayn, American University of Beirut
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara University
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe University
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe University
Prof. Dr. Adnan Çevik, Muğla Sıtkı Koçman University
Prof.Dr. Mehmet Akif Tural, Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mustafa Ekincikli, Ankara Hacı Bayram Veli University

Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Fırat University
Assoc. Prof. Dr. Samer Frangie, American University of Beirut
Assoc. Prof. Dr. Necdet Aysal, Ankara University
Assoc. Prof. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Ankara Yıldırım Beyazıt University

COMMUNICATION

JAHSS

Journal of Academic History And Studies
Ayrancı Mah. Hoşdere Cad. 110/7, Çankaya – Ankara/Türkiye:
+90 (507) 924 25 26

E-Mail

akademiktarihvearastirmalar@gmail.com

Online

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataddergi>

PUBLICATION TYPE

Referred International Journal

PUBLICATION DATE

30 june 2023

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

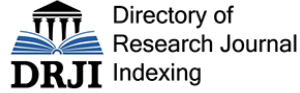
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

TARANAN İNDEKSLER VE VERİ TABANLARI

Scientific Indexing Services

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

INDEXES & DATABASES

Scientific Indexing Services

Directory of
Research Journal
Indexing

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

EDİTÖRDEN

Değerli okurlar,

2019 yılında tarih bilimi ve tarihin disiplinler arası ilişkili olduğu toplumsal, kültürel, siyasi ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün çalışmaları sunmayı amaç edinerek yayın hayatına başlayan ATAD dergisinin 2023 yılının Haziran sayısını sizlerle buluşturuyoruz.

ATAD, sadece tarih alanında değil, Sosyal bilimlerin farklı disiplinlerine ilişkin Tarih, Tarih Sosyolojisi, Dinler Tarihi, Mezhepler Tarihi, Bölgesel Araştırmalar, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika gibi sosyal bilimler alanına yeni bakış açıları kazandırabilecek incelemelere, bu alanlara kuramsal ve metodolojik katkı sağlayabilecek eleştirel tahlil ve araştırmalara yer verebileceği gibi, yukarıdaki disiplinlere veya disiplinler arası alanlara konu olacak kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine de imkan sağlamaktadır. ATAD 2023 yılının Haziran sayısında bilim dünyasına tarih bilimi başta olmak üzere bölgesel konuları da kapsayan 5 makale ve 1 çeviri kazandırmıştır.

Modern çağın bilgiye ulaşmada kolaylık sağlayan açık erişim ortamı üzerinden yayın yapan ATAD, sosyal bilimler alanında daha fazla okuyucuya ulaşmayı hedeflemektedir. ATAD'ın Haziran sayısının yayınlanmasında katkı sunan ve emeği geçen bilim insanlarına teşekkür etmek istiyorum..

ATAD Dergi Editörü

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

ATAD

- 1 -

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

EDITORIAL

Dear readers,

We are bringing you the June 2023 issue of the ATAD journal, which started its publication life in 2019 with the aim of presenting original studies in the social, cultural, political and economic fields in which history science and history are interdisciplinary.

ATAD, not only in the field of history, but also in different disciplines of social sciences such as History, History Sociology, History of Religions, History of Sects, Regional Studies, Political Science, International Relations and Political Science, International Relations and Foreign Policy. As well as providing critical analysis and research that can contribute theoretically and methodologically to these fields, it also provides opportunity for book promotions and article translations that will be the subject of the above disciplines or interdisciplinary fields. In the June 2023 issue of ATAD, the scientific world has brought 5 articles and 1 Translation article covering regional topics, especially historical science.

Broadcasting through the open access environment that provides convenience in accessing information of the modern age, ATAD aims to reach more readers in the field of social sciences. I would like to thank the scientists who contributed and contributed to the publication of ATAD's December issue.

JAHS Editör

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

ATAD

- 2 -

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

İÇİNDEKİLER

Makaleler-Articles	
Safevi Devleti'nin Kkürumsallaşma Döneminde Safevi Şahlarının Seyyidlerle İlişkileri Ahmet DOĞAN - Tanju ATEŞ	4
Burhan Erhan ÇAVDAROĞLU ¹ Klasik Çağ Osmanlı Harp Usulünde Süvari Talimi: Furusiye Eserleri Üzerinden Bir İzahat	32
التعامل الأمريكي المزدوج مع التدخلات العسكرية الروسية في سوريا وأوكرانيا Halid KALAYCI - Yaser KOUR	69
Osmanlı Devleti'nde Temel Hak Ve Hürriyetlerin Anayasal Nitelikteki Yasal Metinlere Yansıması Armağan SEÇKİN	81
Övünç BARDAKOĞLU Osmanlı'da Demiryolları ve Etkileri: Şark Ekspresi'nin İstanbul'da Yarattığı Değişim	134
Çeviri – Translation article	
İslam İmgeleri: Amerikan Misyonerliği ve Arap Perspektifleri / Deanna Ferree Womack Celal ÖNEY	148

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Article Type:** Research article**Geliş Tarihi:** 06.12.2022**Submitted:** 06.12.2022**Kabul Tarihi:** 21.03.2023**Accepted:** 21.03.2023

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1215192>

Ahmet DOĐAN¹ Tanju ATEŐ²

SAFEVİ DEVLETİ'NİN KURUMSALLAŞMA DÖNEMİNDE SAFEVİ ŞAHLARININ SEYYİDLERLE İLİŞKİLERİ

Öz: Seyyidler, Hz. Muhammed soyuna mensubiyetleri nedeniyle Müslümanlar arasında hürmet duyulan kimselerdir. Bazı devletler ise Seyyidlerin bu konumundan istifade etmek için onlarla yakın ilişki kurmuşlar ve bu sayede onların gücünden istifade ederek meşruyetlerini güçlendirmişlerdir. Bu devletlerden bir tanesi de İran Coğrafyasında egemenlik kuran Safevilerdir. Kızılbaş konargöçer kabileler tarafından kurulan Safevi Devleti'nin kuruluş döneminde yeterli miktarda din adamı yoktu. Bu nedenle devlet yöneticileri bu ihtiyacı ilk önce bölgede bulunan Seyyid ulemâlarla akabinde ise komşu coğrafyalardaki Şii Seyyid ulemaları İran'a davet ederek gidermeye çalışmışlardır. Bu nedenle kısa süre içerisinde önemli miktarda Şii ve Seyyid nüfus bölgeye göç etmiştir. Devletin kurucusu olan Şah I. İsmail'in Şii'liği resmi mezhep olarak ilan etmesiyle birlikte bölgede dengeler değişmeye başlamış, Sünni nüfus azalırken Şii nüfus hızla artmaya başlamıştır. Özellikle Sünni inanca sahip Osmanlı Devleti ve Özbek Hanedanlığı ile yapılan mücadele içinde Safevi şahlarının Şii'lere ve özellikle de Şii Seyyid ulemaya daha sıkı sarılmasına neden olmuştur. Çünkü Şii Seyyid ulemaya verilen her türlü destek şahların ve devletin meşruyetinin sağlanmasında önemli bir işlev görmüştür. Bu nedenden dolayı da Şah I. İsmail, Şah I. Tahmasb ve Şah Muhammed Hudâbende zamanında önemli dini ve idari makamlara Şii Seyyid ulemâ atanmış, Şii Seyyidler her bakımdan desteklenmiştir. Safevi Devleti'nin en önemli şerri', kazaî-hukukî makamları olan Sadâret, Şeyhülislâm, Kaziü'l-Kuzzât, Kadı ve Mollabaşılık gibi makamlar Şii Seyyid zümrelerin uhdesine verilmiştir. Şii Seyyid ulemaya destek vermeyen Şah II. İsmail gibi hükümdarların ise hükümranlığı kısa sürmüştür. Seyyidlik, Safevi hanedanının meşruyetinin güçlenmesini kolaylaştırdığı gibi İran Coğrafyasında Şii'liğin resmi mezhep olarak yayılmasını ve İran milli kimliğin ortaya çıkmasına da

¹ Dr, adogan1299@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2685-957X>

² Dr, tanjuu_21@hotmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2401-391X>

Safevi Devleti'nin Kurumsallaşma Döneminde Safevi Şahlarının Seyyidlerle İlişkileri

katkı sağlamıştır. Zira dini bürokrasinin gelişmesine büyük oranda katkıda bulunan seyyidler, Şiîliğin halk tabanına yayılmasını kolaylaştırmışlar ve Safevi şahlarından almış oldukları siyasi ve ekonomik destekle birlikte 1500'lü yıllara kadar Sünnî bir coğrafya olan İran'ı Şiîleştirmişlerdir. Bu çalışmayla birlikte Safevî Devleti'nin kurumsallaşma (M.1501-1587) döneminde şerri'-kazaî-hukuki bürokraside Seyyidlerin konumu, nüfuz ve otoritesi Safevi kronikleri esas alınarak irdelenmiştir. Bu sayede Safevi Devleti'nin kurumsallaşma süreci olarak da adlandırılabilir olan 16. Yüzyıl İran'ında Seyyidler üzerinden yürütülen Şiîleştirme faaliyetlerinin günümüz İran milli kimliğinin oluşmasına katkısı ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, Seyyidler, Şiîlik, Sadr, İran

**THE RELATIONS OF THE SAFEVI SHAHHOLDS WITH THE SAYYIDS
DURING THE INSTITUTIONALIZATION PERIOD OF THE SAFEVI
STATE**

Abstract: Sayyids, who are respected and honored among Muslims because of their belonging to the lineage of Muhammad. On the other hand some states, established close relations with the Sayyids in order to take advantage of this position and thus strengthened their legitimacy by taking advantage of their power. One of these states is the Safavids, who established sovereignty in the Iranian Geography. The Safavid State, which was founded by Qizilbash nomadic tribes, did not have sufficient number of clergy during its establishment. For this reason, state administrators tried to meet this need by first inviting Sayyid ulama in the region and then Shiite Sayyid ulama in neighboring geographies to Iran. For this reason, a significant amount of Shiite and Sayyid populations migrated to the region in a short time. With the declaration of Shi'ism as the official sect by Shah I. Ismail, the founder of the state, the balances in the region began to change, while the Sunni population decreased, the Shiite population began to increase rapidly. The struggle with the Ottoman State and the Uzbek Dynasty, which had Sunni beliefs, caused the Safavid shahs to cling more tightly to the Shiites and especially to the Shiite Sayyid ulema. Because all kinds of support given to the Shiite Sayyid ulama played an important role in ensuring the legitimacy of the shahs and the state. For this reason, Shiite Sayyid scholars were appointed to important religious and administrative offices during the reign of Shah Ismail I, Shah I. Tahmasb and Shah Mohammed Hudabende, and Shiite Sayyids were supported in all respects. The most important evil, accident-legal authorities of the Safavid State, such as Sadaret, Şeyhülislâm, Kazîü'l-Kuzzât, Kadı and Mollabaşı, were given to the Shiite Sayyid groups. Shah II, who did not support the Shiite Sayyid ulama. The reign of rulers like Ishmael, on the other hand, was short-lived. Sayyidism not only facilitated the strengthening of the legitimacy of the Safavid dynasty, but also contributed to the spread of Shi'ism as an official sect in Iran and the emergence of Iranian national identity. Because the Sayyids, who greatly contributed to the development of the religious bureaucracy, facilitated the spread of Shi'ism among the people, and with the political and economic support they received from the Safavid shahs, they Shiiteized Iran, which was a Sunni geography until the 1500s. With this study, the position, influence and authority of the Sayyids in the sharia-kazaî-legal bureaucracy during the institutionalization period of the Safavid State (M.1501-1587) was examined on the basis of the Safavid chronicles. In this way, the contribution of the Shiite activities carried out through Sayyids in 16th century Iran, which can also be called the institutionalization process of the Safavid State, to the formation of today's Iranian national identity has been revealed.

Keywords: Safavids, Sayyids, Shiism, Sadr, Iran.

GİRİŞ

İran, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, binlerce yıllık köklü devlet geleneğine ve kültürüne sahip önemli bir coğrafyadır. Bu coğrafyada hem İslâmiyet öncesinde hem de İslâmiyet sonrasında birçok devlet kurulmuş ya da bölgeye hâkim olmak için egemenlik mücadelesi verilmiştir. Medler, Persler ve Sasaniler İslâmiyet öncesinde bölgede kurulan önemli devletlerdir. Hz. Ömer zamanında Sasanilerin ortadan kaldırılması ile birlikte bölgede İslâm kültürü egemen olmaya başlamış ve kısa süre içerisinde burada İslâm devletleri kurulmuştur. Yine İran'ın sahip olduğu coğrafi konum ve ılıman iklim, doğudan batıya göç eden Türk kökenli toplulukların da bölgede egemenlik mücadelesine giriőmesine neden olmuştur. Samanoğulları, Abbasiler, Emeviler, Gazneliler, Selçuklular, Harzemőahlar, İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Kaçarlar İslâmiyet'ten sonra İran'da egemen olan önemli İslâm ve Türki devletlerdendir.³

İran'da kurulan ilk İslâm devletlerine bakıldığı zaman önemli bir kısmının Sünni inanca sahip olduğu, bölge halkının önemli bir kısmının da yine Sünni oldukları görölmektedir. Şiî inancına sahip Müslümanlar; Kum, Kaşan, Mâzenderan, Meşhed, Niőabur, Deylem, Taberistan, Kazvin gibi Őehirlerde dağınık olarak yaşamaktaydılar.⁴ Bu bölgeler içerisinde yer alan Deylem, IX. Yüzyıldan itibaren Zeydiyye gibi Şiî muhalif grupların etkisi altındaydı.⁵ Safevi Devleti zamanına kadar da Şiîler bölgede dağınık halde yaşamaya devam etmiőtlerdir.

Safevi Devleti ise Şah İsmail tarafından kurulmuştur. Şah İsmail, 1501 yılında Akkoyunlu Hükümdarı Elvend Mirza'yı Nahçıvan yakınlarındaki Şerûr Savaşı'nda yenilgiye uğratarak Tebriz merkez olmak üzere İran'daki tüm Azerbaycan'a hâkim olarak Safevi Devleti'ni kurmuştur.⁶ Şah İsmail, akabinde 1509 yılında diğer Akkoyunlu hükümdarı Murat Mirza'yı Almakulağı Savaşı'nda mağlup ederek İran'ın tamamında hâkimiyet saęlamıőtir. Bu esnada

³İran Coğrafyasında kurulan devletler hakkında Bkz. Mirza Bala, "İran, Tarihi Bakış", *İA*, C.5/2, MEB, 1997,s.1015-1028; Esko Naskali, "İran, Tarih", *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.394-395; Tahsin Yazıcı, "Safeviler", C.10, İstanbul 1967, s.53-59; Osman Gazi Özgüdenli, "İran, Fetihden Safevilere Kadar", *DİA*; C.22, İstanbul 2000, s.395-400.

⁴ Fiğlalı, *a.g.m.* ,s.394-395.

⁵ Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.m.* ,s.397.

⁶İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem Ara-yi Abbasi*, Haz. İrec Afşar, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1387, C.I, s. 143; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s.273; Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail", *İA*, C.11, MEB, 1979, s. 276; Tufan Gündüz, "Safeviler", *DİA*, C.35, İstanbul 2008, s.452.

da İran coğrafyasının ekseriyeti Sünni mezhebinde olup Şiîler azınlıktaydı.⁷ Safevi Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail ise küçük yaştan beri Safeviye tarikatının şeyhi idi. Bu nedenle de Şah İsmail, devletinin sınırları içerisinde Şiîliği yaymak için mücadeleye başlamıştır. Şah İsmail bu bağlamda Sünni Akkoyunlu Devleti'nin mirası olan İran coğrafyasını kılıç zoruyla Şiîleştirme çalışmasına girişti. Fakat sadece güç kullanarak bunu kalıcı hale getirmek zordu. Bu nedenle Şah İsmail ve halefleri olan Safevi Şahları, İran coğrafyasını Şiîleştirme çalışmalarında Şiî ulemâlardan istifade etmişlerdir. Özellikle de Şiî ulemâ içerisinde yer alan ve Seyyid olarak adlandırılan ulemâ ve âlimler bölgede Şiîliğin yayılmasında son derece etkili olmuşlardır.⁸

Sözlükte “ *Efendi, ağa, mevla, ileri gelen, baş, reis, server*”⁹ gibi anlamlara gelen “*seyyid*” kelimesi aynı zamanda Hz. Peygamber'in lakaplarından birisidir. Hz. Peygamber'e “*Seyyidü'l- halk, seyyid-i kâinat, seyyid-i nev-i beşer*” gibi unvanlar verilmiştir.¹⁰ Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma için de “*Seyyidetü'n Nisa*” unvanı kullanılmıştır. Hz. Hasan'a ise bizzat Hz. Peygamber tarafından seyyid unvanı verilmiştir. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ise Seyyideyn olarak anılmışlardır.¹¹ Bahsi geçen tüm bu nedenlerden dolayı da İslam toplumunda Peygamber'in soyunu sürdüren ve Hz. Ali ile Hz. Fatıma'nın evliliğinden doğan kişileri nitelemek için Seyyid ve Şerif unvanı verilmiştir. Seyyid ve Şeriflere hürmet etmek de Hz. Muhammed'in evladına saygı göstermek manasına geldiği için Müslümanlar arasında her zaman itibar görmüşlerdir. Sünnîler başta olmak üzere diğer mezheplercede sevilen ve hürmet gösterilen Seyyidlerin Şiî inancında ise ayrı bir önemi vardır. Zira Şiîlere göre dini ve siyasi otoriteyi şahsında birleştirdiğine inanılan imamlar Peygamber soyundan gelmektedir ve dolayısıyla da Peygamber soyundan gelen Seyyidlerle akrabadırlar ve bu nedenle de Seyyidlere saygı duyulmalıdır.¹² Safevi Şahları da bu nedenlerden dolayı kurumsallaşma

⁷İskender Bey Münşi, *a.g.e.*, s.145-149; Abdülhüseyin Nevai, *İran ve Cihan: Ez Moğol Ta Kaçariye*, Müesses-i Neşr-i Hüma, Tahran 1366, s. 202-206.

⁸Hasan Allahyarî, “*Tehlil-i Tarih-i Muhacerat-ı Sadat Ez İnan be Hind der Asr-ı Safevi: Ba Takid-i ber Teneşay-ı Deruni ve Biruni-yi Sadat*”, *Mütalaat-ı Tarih-i Ferhengi*, Tabistan 1395, 7/28, s.3.

⁹Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1996, s.755.

¹⁰Roger Savory, *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, Cambridge 1980, s. 67-70.

¹¹Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “*Seyyid*”, *DİA*, C.37, İstanbul 2009, s.40-43.

¹²Tahsin Yazıcı, “*Safevîler*”, s.54-56; Babak Javanshir, *İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 266-269.

döneminde Seyyidler ve Seyyid ulemâlarla ilişkilerini geliştirmiş ve onları himaye etmiştir. Hatta Safevi Şahları bu bağlamda seyyidlik iddiasında da bulunmuşlardır. Safevi Devleti tarihini ele alan birçok kronikte bu durum açıkça belirtilmiştir.¹³ Bunlardan biri olan Mirza Bey Cunabedî, “*Ravzetü’s Safevi*” adlı eserinde,

“*Neseb-ı Padişah-ı Merhûm, beş vasıta ile Hazret-i Vilayet-i Mertebet Keramet Menkıbet, Hidayet destgâh, Halayık Penâhü’l Münteseb, Şeyh Safiyüddin Ebu’l-Feth İshak Erdebilî ve Silsile-yi Âbâ-yı Azamı yedinci İmam Musa El-Kazım’a dayanır. Ebul Muzaffer Sultan Şah İsmail İbn-i Şah Haydar İbn-i Sultan Cüneyd İbn-i Sultan İbrahim İbn-i Şeyh Hâce Ali İbn-i Sadreddin Musâ İbn-i Şeyh Safiyüddin İshak İbn-i Şeyh Emineddin Cebrail İbn-i Şeyh Salih İbn-i Reşid Muhamedü’l Hâfız İbn-i Avez İbn-i Firuz Şah Zerrin Külâh İbn-i Muhammed İbn-i Şerefşah İbn-i Muhammed İbn-i Hasan İbn-i Muhammed İbrahim İbn-i Ca’fer İbn-i İsmail İbn-i Muhammed Ahmed Arabî İbn-i Ebu’l-Muhammed Kasım Hamza İbn-i Muza El-Kazım*”¹⁴ şeklinde Şah İsmail’in soyunu Şiilerin yedinci imamı olan Musa El-Kazım’a dayandırmıştır. Şah İsmail gibi kendi soyunu seyyidlere bağlamaya çalışan Safevi şahları da seyyidlik makamının gücünden de istifade etmek için bölgede bulunan Seyyidlerle yakından ilgilenmişler, onlara maddi ve manevi imkânlar sağlamışlar, ülkelerindeki seyyid türbelerini ve ziyaretgâhlarını korumuşlar ve bu sayede meşruiyet kazanmaya çalışmışlardır.¹⁵

Yukarıda kısaca izah edilmeye çalışılan anlayış, Safevi Hükümdarları’nın iktidâr alanlarını genişlettiği gibi ihtiyaç duyulan şerri’-kazâi-hukukî bürokrasinin genişlemesini de sağlamıştır. Bu nedenle çalışmada birinci elden tarihi kaynaklar ışığında Şah İsmail, Şah Tahmasb, Şah II. İsmail ve Şah Muhammed Hudâbende zamanında Safevi Şahlarının İran coğrafyasında bulunan Seyyidlerle ilişkisi

¹³ Safevilerin soyunu Seyyidlikle ilişkilendiren bazı kronikler şunlardır: Kadı Ahmed İbn-i Şerefeddin El Hüseyin-i el Hüseyin-i Kumî, *Hülasetü’t-Tevârih*, Haz. İhsan Eşrakî, İntişârât-ı Danışgâh-i Tahran, Tahran 1384; Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü’t Tevârih*, Haz. Abdül Hüseyin Nevâyî, İntişârât-ı Babek, C.III,, Tahran 1357, s.10; Yahya İbn-i Abdüllatif El Hüseyin El Kazvinî, *Lebbut Tevarih*, İntisarât-ı Müessesesi Haver, Tahran 1314. s.235-236; Şah Tahmasb Bin İsmail Safevi, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, İntişarat-ı Şark, Tahran 1363, s. 19-22; Abdi Beğ Şirazî, *Safeviler: Tekmiletü’l Ahbâr*, Haz. Şefaattin Deniz, Hasan Asadi, İstanbul 2009, s.79-80.

¹⁴ Mirza Bey Cunabedî, *Ravzetü’s Safeviye*, Haz. Gulam Rıza Tabatabâyî Mecid, Mecmu’-yî İntişârât-ı Ebedî ve Tarih, Tahran 1378, s.67-68.

¹⁵ Seyyid Haşim Akaçeri, *Mukaddeme-i Ber Münasebat-ı Din u Devlet Der İran Asr-ı Safevi*, Tahran 1389, s.125-127.

incelenerek Safevi Devleti'nin kurumsallaşma aşamasında Seyyidlerin rolü ortaya konmuştur.

1. Şah I. İsmail Devri

Şah I. İsmail, Safevi Devleti'nin kurucusu ve ilk şahıdır. Şah İsmail, Elvend Mirza'yı Şerûr Savaşı'nda yenilgiye uğrattıktan sonra hızlı bir şekilde teşkilatlanma çalışmalarına başlamış, devlet teşkilatının temellerini atmıştır. Bu bağlamda Gazneli, Selçuklu, İlhanlı, Timurlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi devletlerin teşkilatını örnek alarak Türk aşiretlerini askeri sistem içerisine, Farisileri idari-siyasi sisteme, Seyyid ve müctehid¹⁶ Şii ulemâları ise şerri'-kazaî-hukuki makamlara ta'yin etmiştir.

Seyyidler, Safevi Devleti'nin kurulmasından çok önce, İslâm'ın ilk asrından başlayarak İran coğrafyasına göç etmişler ve halk nazarında saygın ve seçkin bir konuma sahip olmuşlardır.¹⁷ Bunlar yerleşik Seyyid ulemâ olarak adlandırılmışlardır. Deşteki, Şerifi, Encûyî, Nimetullahî, Esterâbâdî, Nurbehşî, Muşâşî, Rezevî, Seyfî, Şehristanî ve Marâşî gibi aileler bu yerleşik Seyyid ailelerden bazılarıdır. Şah İsmail tarafından Safevi Devleti'nin kurulması ve Şah'ın Şiilere ve seyyidlere göstermiş olduğu ilgi ve alaka Kumune, Hillî, Behrânî, Amilî, Kerekî, Cezâyirî, Katifî gibi Şii seyyid ulemâ ailelerin ve zümrelerin İran coğrafyasına göç etmesine ve bölgede Şiiliğin yayılmasına öncülük etmiştir.¹⁸

Şah İsmail; Şiiliği, devletin resmi mezhebi ilan etmiş ve Şiiliği ilmi ve teorik boyutta insanlara anlatmak için mücadeleye girişmiştir. Fakat bu esnada İran'da Şiilik hâkim mezhep değildi. Bu nedenle Şah İsmail, Şiiliği Safevi ülkesinde yaymak için Cebel-i Amol, Katif, Bahreyn, Hille, Atâbât-ı Âliyât, Bahreyn gibi Şiilerin yoğun olarak yaşadığı ve Caferi mezhebinin hâkim olduğu merkezlerden Şii Seyyid ulemâları ve müctehit ulemâları İran'a davet etmiştir.¹⁹ Birçok

¹⁶ Müctehid, nassın lafız, mâna ve bilinçli boşluklarında gizli şer'î-amelî ahkâmı ortaya çıkarmaya yönelik çalışmaları yürüten ulemaya verilen addır. Müctehid kelimesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. H.Yunus Apaydın, "İctihad", DİA, C.21, İstanbul 2000, s.432-445.

¹⁷A.H. Morton, Michele Membre, Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542), by The School of Oriental and African Studies, University of London, London 1993, s.20.

¹⁸Sâm Mirza-yı Safevi, *Tuhfe-i Sâmî*, Haz. Fatma Enguranî, Tahran1389, s.32-39.

¹⁹Tufan Gündüz, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 221-222.

Seyyid'de Şah İsmail'in davetine icazet ederek Safevi ülkesine göç etmiştir. Bunlardan biri olan Seyyid Taceddin Halebî, Şam'dan Safevi ülkesine göç ederek Şah İsmail'in ihsan ve hürmetine nail olmuştur. Yine Herat'ta bulunan Seyyid Abdulvehhabi, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra Şah İsmail'in davetine icazet edip Tebriz'e gelerek Safevi Devleti'nin hizmetine girmiştir.²⁰ Seyyid Taceddin ve Seyyid Abdulvehhabi gibi Seyyid ulemâ ve müctehitler İran'daki yerel Şiî ulemâ ile birlikte Şiîliğin temel dinamiklerini ortaya çıkarmışlar, birçok eser te'lif ederek İran'ın fikri ve teorik olarak Şiîleşmesine katkı sağlamışlardır.²¹ Caferi fıkhnın yayılması için Mutahhar El-Hillî, Kadı Nasrullah Zeytunî gibi Şiî ulemâlar tarafından İmamiye fıkhnı esâs alan eserler kaleme almıştır.²²

Şah İsmail zamanında İran coğrafyasında bilinçli bir şekilde Şiîlik propagandası yapılmış, sosyal ve kültürel alanlarda Şiî söylemleri ve sembolleri ön plana çıkartılmıştır. Yine bu bağlamda Sünni mezhep mensuplarını bastırmak amacıyla İnşâdü'l-Menâkıb, Aşure Matemî, Şiî Ezanı, Üç Halife, Hz. Aişe ve sahabeye lanet okuma gibi katı Şiîlik anlayışı ile Şiîleştirme çalışmalarına devam edilmiştir. Bunlara ilaveten Şah I.İsmail, Sünniliği baskılamak ve Şiîliği yaymak için güç kullanmış; Tebriz, Hemedan, Kaşan, İsfahan, Şiraz, Yezd, Mâzenderân, Gilan ve Horasan gibi bölgelerdeki Sünni mezhebine mensup otuz bine yakın insana baskı uygulamış, birçok Sünni ve ulemâyı öldürtmüştür. Özellikle bunlar içerisinde yer alan ve Sünni mezhebin önemli Seyyid ve ulemâlarından olan Hafız Zeyneddin ve Herat Şeyhülislâmı Sadreddin Taftazanî oğlu Seyfeddin Ahmedî korkunç şekilde katledilmiştir. Rumlu Hasan, Herat Şeyhülislâm'ının öldürülmesini eserinde "*Yorum, hadis ve fıkıh biliminde çağının otoritesi olan Heratlı Şeyhülislam, Sultan Hüseyin Mirza döneminde, yaklaşık otuz yıl Horasan'ın şeyhülislamı idi. Ramazan ayında Hakan İskender Şan'ın buyruğuyla Sünnî olduğu*

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, C. III, Ankara 1995,s.60-62; Şah I. İsmail'in Şii mezhebinde bir devlet kurması Sünni âlemini temsil eden Osmanlı Devleti'ni huzursuz etmiştir. Zira hem Şiîlik çalışması hem de Anadolu'nun iç kısımlarında bulunan bazı Kızılbaş Türkmenlerin Safevilere teveccüh göstermesi Osmanlı Devleti açısından tehlike arz etmekteydi. Bu nedenle Osmanlı Padişah'ı Yavuz Sultan Selim bu tehlikeli duruma son vermek için harekete geçmiş ve Şah I. İsmail'e mektup yazarak "*Sünnet-i Seniyye*" yi kabul ve tövbe etmesini istemiştir. Şah İsmail'in bu teklifi kabul etmemesi üzerine de iki taraf arasında 1514 tarihinde Çaldıran Savaşı meydana gelmiştir. Bkz. Feridun Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I: Bayezid (II), Yavuz, Kanuni*, İstanbul 2011, s. 66-67.

²¹Gündüz, *Seyyâhların gözüyle...*, s.223-226.

²² Colin P. Mitchell, *The Practice Of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric*, I. B. Tauris, London 2009, s.145-147.

gereğesiyle öldürüldü"²³ şeklinde aktarmıştır. Şah İsmail'in baskıyla Şiîliği yayma çalışması hızla devam etmiş, Bağdat halkı da bundan payını almıştır. 1508 tarihinde Bağdat, Şah İsmail tarafından ele geçirilmiş ve bu esnada burada bulunan İmam Ebu Hanîfe ve Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî türbeleri başta olmak üzere Sünni mezhebine mensup çok sayıda şahsiyetin türbeleri yakılıp yıkılmış, birçok Sunni lider katledilmiştir. Atâbat-ı Aliyat'taki Şiî ulemâların türbeleri ise onartılıp koruma altına alınmıştır.²⁴ Ayrıca Şah İsmail tarafından Bağdat'ta Mûsâ el-Kâzım için bir türbe yaptırılmış ve şehre "*halîfetü'l-hulefâ*" unvanıyla bir vali ta'yin edilmiştir.²⁵

Şah I.İsmail, seyyidleri her bakımdan desteklemiş, onları devletin önemli makam ve mevkilerine atamıştır. Özellikle Sâdât-ı Kumune, Sâdât-ı Vehhabiyye, Sâdât-ı Rezeviyye, Sâdât-ı Marâşîye, Sâdât-ı Muhtariyye gibi Şiî seyyid aileler desteklenerek Safevi Devleti'nde dini, siyasi ve idari önemli makamlara getirilmişlerdir.²⁶ Birçok Şiî Seyyid; İ'timâd-üd-saltane, vekil-i nefsi-i hümayun, sadâret, şeyhülislâmlık, kadiaskerlik, niyâbet, muhtesib, daruga, divan beyi, müderislik gibi önemli makamlara ta'yin edilerek Divan-ı Hümayun hiyerarşisinde yükseltilmişlerdir. Özellikle şerri'-kazaî-hukuk içerisinde bulunan makamlar Şiî seyyidlerin uhdesine verilmiştir. Bunlar içerisinde yer alan Sadâret makamı, Safevilerde dini bürokrasisinin en yüksek makamıdır. Şah İsmail bu makama da Şiî seyyid ulemâlar ta'yin etmiştir. Bunlardan biri Mir Seyyid Şerif Şirazî Cürcanî'dir.²⁷ Mir Seyyid Şerif Şirazî Cürcanî'nin Sadâret Makamına sadr ta'yin edilmesi Kadı Ahmed Gıffarî Kazvinî'nin Cihanârâ adlı eserinde "*Sadâret Makamı tam bir serbestiye (men heysü'l istiklal) seyyidlerin yüksek derecelerinden, ulemâların fazıllarından ve kemalat sahibi ve aslen Şirazlı ve baba tarafından yüce şahsiyetli ve seyyidlerden Muhammed İbn-i Zeyd Vali Mâzenderanî ve anne tarafından Emir Seyyid Şerif Cürcanî'nin torunlarından olan Mir Seyyid Şerif İbn-i Taceddin İbn-i Emir Murteza İbn-i Mir Taceddin Ali Esterabadî'ye verildi. Ve o*

²³Hasan Bey Rumlu, *a.g.e.*, C.III, s.126.

²⁴Doğan Kaplan, *Safeviler ve Kızılbaşlık*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 152-156.

²⁵Abdulaziz ed-Dûri, "Bağdat", *DİA*, C.4, İstanbul 1991, s.433.

²⁶İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.55-60.

²⁷Mir Seyyid Şerif Şirazî Cürcanî (Ö.921/1514)Çaldıran Savaşı esnasında hayatını kaybetmiş, Şiîliğin önde gelen savunucularından biridir. Osmanlı medreselerinde eserleri okutulan ve Sünniliğin önde gelen savunucularından olan ve tam adı Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf ez-Zeyn Ebu'l-Hasan el-Huseynî el-Cürcânî el-Hanefî'nin(Ö.816/1413) anne tarafından torunudur Bkz. Anonim, *Tarih-ı Cihanğüşâ*, Haz. Alla Data Muzaffer, Neşr-ı Danışgâh-ı Tebriz, Tebriz 1397, s.303-305.

zamandan sonra Yüce Celilü'l Kadr Sadâret makamı Sâdât dışında hiç kimseye verilmedi"²⁸ şeklinde izah edilmiştir. Müellif bu atamayı eserine "Sadâret makamını seyyidlerin en büyüğü ve saygını, ulemâların en fazılı, aslen Şirazlı olan ve baba tarafından izzetli, adil ve seyyid " şeklinde kaydederek dönemin müelliflerinin gözünden Seyyidlerin Safevi ülkesindeki konumunu gayet güzel bir şekilde izah etmiştir. Bir diğer kronik olan Tarih-i Cihangüşâ-i Hâkanî'de de Mir Seyyid Şerif Şirazî Cürcanî'nin Sadâret Makamına atanması "Kadı Muhammed Kaşî'nin öldürülmesinden sonra Celilü'l Kadr Sultan, Sadâret makamını seyyidlerin en büyüğü ve saygını, ulemâların en fazılı, aslen Şirazlı olan ve baba tarafından izzetli, adil ve Seyyid Mâzenderan Hakim'î Seyyid Muhammed İbn-i Zeyd Vali Mâzenderan ve anne tarafından Seyyid Emir Şerif Cürcanî Allame'nin torunu olan Mir Seyyid Şerif Esterabâdî'yi Sadâret Makamına tefviz kıldı ve o günden sonra Sadâret makamı seyyid ulemâların ve fazılların dışındaki ulemâlara verilmedi. Faziletli, güzel ahlaklı ve cemâl suretli Seyyid Emir Şerif Cürcanî Allame'yi tam bir serbestiyet ile Sadâret makamını idare etmeye başladı. Sultanın ihsanı, inayeti ve teveccühü onun üzerine yöneldi"²⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Tarih-i Cihangüşâ-yı Hâkanî'de müellif, Safevi ülkesinde Sadâret Makamına sadece Seyyid ulamaların atandığını, bunların haricinde hiç kimsenin bu makama atanmadığını ifade etmiştir.

Şah İsmail zamanında önemli makam ve mevkilere atanan seyyidlerden bazıları şunlardır: İsfahan Seyyidlerinden olan Halife Hidayet oğlu Halife Esedullah, Halifetü'l-Hülâfa makamına ta'yin edilmiştir. İsfahan seyyidlerinden olan Emir Mirek ise Şah I. İsmail'in nakkaşçılığına³⁰, Eskuye seyyidlerinden Emir Nizameddin Eskuye ise Şah İsmail'in kütüphanesinin kilitdârlığına atanmışlardır. Seyyid Mir Hadî ise Muhtesib-i Memâlik makamına ta'yin edilmiş ve bir süre sonra İmam Rıza Asitanesi'nin tevliyeti uhdesine verilmiştir. Şerafeddin Ali Şirazî ise Şiraz Sadâretine ta'yin edilmiştir.³¹

Safevi Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle birlikte egemenlik sahası içerisine giren birçok kazaya da yine seyyid ulemâlar atanmıştır. Örneğin Irak'ın Safevi Devleti hâkimiyetine geçmesinden sonra Ncef Tevleviyet makamına ve bazı Irak kazalarının imaretine Seyyid Muhammed Kumune atanmıştır. 1508 tarihinde Huzistan'daki Marâşîye Sâdâtı'nın Safevi Devleti'nin hâkimiyetine

²⁸Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, *Tarih- Cihân Ârâ*, Haz. Müctebâ Minevî, Neşriyat-ı Kitabfuruş-ı Hâfız, Tahran 1343, s.272.

²⁹Anonim, *Tarih-i Cihangüşâ*, s.303-305.

³⁰İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988, s. 79-81.

³¹Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.83-86.

geçmesinden sonra Marâşîye Sâdâtı'nın reisi Mir Nurullah Marâşî, Şah I. İsmail tarafından saygı ve hürmet ile karşılanmış ve bu tarihten sonra Marâşî Seyyidleri, Huzistan, Hamadan, Kazvin, İsfahan gibi eyaletlerin sadâret, şeyhülislâm, kadasker, kaziü'l-kuzzat, tevliyet, ihtisab ve daruga gibi makamlarına ta'yin edilmişlerdir.³² Benzer şekilde Şah I. İsmail tarafından Muhtariyye Seyyidlerinden Mir Şemsettin Ali'ye tabl ve alem gönderilmiş ve Sebzevâr eyaletinin Sadâreti ve İmâreti uhdesine verilmiştir. Yine Şah İsmail zamanında Seyyid Abdülbaki Yezdî, kadasker, sadâret ve vekil-ı nefis-ı hümâyun gibi makamlarda bulunmuştur. Azeybaycan Zehebiye Seyyidlerinden Şehabettin Abdullah Lale³³ ise Çaldıran Savaşı'ndan sonra Sadâret makamına ta'yin edilen Seyyidlerden biridir. Azerbaycan Seyyidlerinden Seyyid Emir Celaledin Muhammed El-Hüseynî ise İtimâd-üd-devle makamına ta'yin edilmiştir.³⁴ Seyyid Emir Celaledin Muhammed El-Hüseynî'nin İtimâd-üd-devle makamına atanması Seyyidlerin dini makamların dışında idari ve siyasi makamlara da atandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Her bakımdan Safevi ülkesinde Şiîliği yaymak isteyen Şah İsmail; Safevi ülkesi dışındaki Şiîleri ve Seyyidleri ülke sınırları içinde iskân ederek onları önemli makam ve mevkilere atamanın yanında Şiî seyyidlere humus³⁵, zekât ve sair şerri' vergi gelirlerini vererek onları ekonomik bakımdan da desteklemiştir.³⁶ Şah İsmail tarafından uygulanan tüm bu politikalarla birlikte Şiîlik; Safevi ülkesinde yayılmış, Şiî medreselerinde çok sayıda talebe yetiştirilmiş, birçok eser te'lif edilmiş, hem İran ilmi hayatında hem de Şiîliğin ülkede egemen inanç olması yolunda önemli adımlar atılmıştır.³⁷ Yapılan tüm faaliyetlerden dolayı da Şah I.

³²Douglas E. Streusand, *Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safevîler, Babürülüler*, Çev. Bahar Fırat, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013, s.153-157.

³³ Seyyid Şehabettin Abdullah Lale, Safevi Devleti'nde Sünni inanca sahip olup önemli makam ve mevkilere getirilen sınırlı sayıdaki seyyidlerden biridir.

³⁴Streusand, *a.g.e.*, s.158-161.

³⁵ Humus, sözlükte hükümetin ganimetden beşte bir oranında aldığı pay anlamına gelmektedir. Şiî fıkhında daha teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz. H.Yunus Apaydın, "Humus", DİA, C.18, İstanbul 1998, s. 365; Mustafa Öz, "Şia'da Humus", DİA, C.18, İstanbul 1998, s.369-370.

³⁶Seyyid Haşim Akaçeri- Hasan Allahyari, "Tehvil-i ve Tenv'i-i Mefhumu Siyadet Der Asr-ı Safeviyye", *Mütalaat-ı Tarih-i İslam*, Tahran 1390, Yıl:3, s.21-23.

³⁷Emir Mahmud Handmir, *İran Der Ruzgar-ı Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevi (Zeyl-i Habibü's Siyer)*, Tahran 1390, s.190-194; Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 85-88.

İsmail döneminde Seyyid kökenli ulemâlar toplum nezdinde daha etkili hale gelmiş, fetvaları daha muteber kabul edilmiştir.³⁸ Şah İsmail de Şiîliğe ve Şiî Seyyid Ulemâlara vermiş olduğu destekten dolayı İmâmet Penâh, Şah-ı İmâmet Nejâd, Haret-ı Risâlet Penâh, Padişah-ı seyâdet Penâh gibi unvanlar ile anılmıştır.³⁹

Şah İsmail zamanında yapılan tüm bu çalışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, geleneksel İran Devlet anlayışının Seyyidlik iddiası ile birleştirerek hem iç siyasette hem de dış siyasette Seyyidlerden istifade edildiği görülmektedir. Bu bağlamda özellikle iç siyasette Seyyid ulemâların desteği alınarak halk nazarında devletin itibarı ve gücü arttırılarak devletin kurumsallaşması ve otoritesini tesis etmesi sağlanmışken dış siyasette de Sünni Osmanlı Devleti ve Özbek Hanedanına karşı Seyyidler üzerinden Kızılbaş müridler ve Şiî ulemâ'nın gücünden istifade edilmiştir.⁴⁰

2. Şah I. Tahmasb Devri

Şah İsmail'in 1524 tarihinde vefatından sonra yerine büyük oğlu Şah Tahmasb (1524-1576) Safevi tahtına çıkmıştır. Şah Tahmasb, saltanatının ilk yıllarında Firuzkuh havalisinde ortaya çıkan isyanı bastırılmış⁴¹ ve akabinde Safevi ülkesinde Şiîliği yerleştirme ve kurumsallaştırma hedefi doğrultusunda çalışmalara başlamıştır. Zira Şah Tahmasb, küçük yaştan itibaren Nizameddin Ahmed-i Tabasî ve Şeyh Ebu Said-i İsfahanî⁴² gibi âlimler tarafından yetiştirilmiş ve ayrıca Horasan âlimlerinden Usûl ve Ahkâm-ı Şiâ'yı öğrenmiştir.⁴³ Yine Şah Tahmasb Seyyid ulemâlarla akrabalık kurmuştur. H.962 (M.1554-1555)'de Nimetullah Yezdî'nin kızını oğlu İsmail Mirza'ya gelin getirmiş, ayrıca Safevi hanedan ailesinden Hatice Sultan'ı Meşhed-i Ayân ve Seyyidlerinden olan Ebu Talib'in oğlu Mirza Ebu'l-Kasım ile evlendirmiştir.⁴⁴ Tüm bu nedenlerden dolayı da Şah Tahmasb, tahtını güvene aldıktan sonra Şiî Seyyid ulemâya önem vererek onları önemli makam ve mevkilere atamıştır.

³⁸Abdi Bey Şirazî, *a.g.e.*, s.82-85.

³⁹Budak Münşî-i Kazvinî, *Cevâhirü'l-Ahbâr*, Haz. Muhsin Behram Nejad, Miras-ı Mektub, Tahran 1378, s.113-114.

⁴⁰Budak Münşî-i Kazvinî, *a.g.e.*, s. 245-248.

⁴¹ Hurşah Bin Kubad El-Hüseynî, *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, Neşr: Muhammed Rıza Nasri-Koiçi Haneda, Çap-ı Umur-u Fenni, Tahran 1379, s.84-86.

⁴² Bekir Kütükoğlu, "Şah Tahmasb", *Vekayinüvis Makaleler*, İstanbul 1994, s. 297.

⁴³ Menuçehr Parsadust, *Şah Tahmasb-ı Evvel*, Şirket-i Sihami, Tahran 1391, s.608.

⁴⁴Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti (16.Yüzyıl)*, Çev. Ali Asker, İstanbul 2018, s.312-316.

Mir Kıvameddin Hüseyinî, Yezdî, Seyyid Şerif Şah Muizzeddin Muhammed İsfahanî, Şah Kasım Nurbahşî, Mir Fahreddin Semakî, Mir Âlâ Nebî, Seyyid Emir Murtezâ, Mirek Münşî, Mir Muhammed Bakır, Eşik Ağası Seyyid Bey Kumune, Mir Seyyid Ali, Mir Seyyid Ebul Velî ve Mir Seyyid Hüseyin gibi Seyyidler Şah Tahmasb zamanında Şah'ın güven ve itibarını kazanarak devlet teşkilatı içerisinde önemli makam ve mevkilere tayin edilmişlerdir.

Şah I.Tahmasb genellikle Sadâret ve Şeyhülislâmlık makamlarına Katif, Necef, Hille, Kerbelâ, Kaşan, Kum, İsfahan, Esterâbad, Erdebil, Kazvin, Mazenderân, Meşhet, Deylem gibi vilayetlerdeki Şiî ve Seyyid ulemâların başkanlarını atamıştır.⁴⁵ Nurbeğşî ve Eskuye Sâdâtı ise Şah İsmail zamanında ki itibarını kaybetmiş hatta H. 944 (M.1538) tarihinde Şah Kıvameddin Nurbeğşî tutuklanarak Alıncak Kalesine hapis olunmuştur.⁴⁶ Şah Tahmasb tahta geçtiği zaman Sadât makamında Mir Cemaleddin Muhammed Esterâbadî bulunmaktaydı. Şah Tahmasb bir müddet sonra bu makama İsfahan'ın Şehristan Seyyidlerinin nâkibü'l-nükabâsı olan Mir Kıvameddin Hüseyinî'yi atamıştır.⁴⁷ Daha sonraları ise sırasıyla Mir Nimetullah Hüseyinî Hillî, Mir Gıyaseddin Mansur Şirazî, Mir Muizzeddin Muhammed İsfahanî, Mir Esedullah Şûşteri Marâşî, Şah Takiyüddin Muhammed İsfahanî, Mir Muhammed Yusuf Esterâbâdî, Mir Seyyid Ali Veled-ı Mir Esedullah Marâşî ve Mir-i Mirân Emir Gıyaseddin Muhammed, Sadât makamına atanmışlardır. Safevi tarihini ele alan kronikler bahsi geçen Seyyidler hakkında çok fazla malumat ihtiva etmektedir. Bunlardan biri Seyyid Şerif Şah Muizzeddin Muhammed İsfahanî'dir. Seyyid Şerif Şah Muizzeddin Muhammed İsfahanî'nin Sadâret makamına atanması Hürşâh b. Kubâd Hüseyinî Nizâmşâhî'nin⁴⁸ (Ö.972/1565) "*Tarih-i Elçî Nizamşâhî*" adlı eserinde "*Ve o yılın olaylarından biri Emir Gıyaseddin Mansur'un Sadâret Makamından azl edilmesidir. Ve vatan-ı asliyeti olan Şiraz'a gitti. Ve Sadâret makamı, Seyyid Şerif Şah Muizzeddin Muhammed İsfahanî'ye verildi...*"⁴⁹ şeklinde ifade

⁴⁵Seyyid Haşim Akaçeri-Hasan Allahyarî, "Caygah-ı Sadat der Mansib-ı Kelanteri der Devre-i Safeviyye", *Cami-i Şinasi-yi Tarîhi*, Tahrân 1394, Sayı:1, s.41-44.

⁴⁶İskender Bey Münşî, *a.g.e.*, s.143-146.

⁴⁷Oruç Bey Bayat, *İlişkiler Bir Şii Katolik*, (Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s.108-111.

⁴⁸ Tarih-i Kûtübî adlı eseriyle tanınan Hintli tarihçi Hürşâh b. Kubâd Hüseyinî Nizâmşâhî hakkında Bkz. İqtidar Husam Sıddıqı, "Nizamşâhî", *DİA*, C.33, İstanbul 2007, s.191-192.

⁴⁹ Hurşâh İbn-ı Kubad El-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 112.

edilmiştir. Seyyid Şerif Şah Muizeddin Muhammed İsfahanî'nin azledilmesinden sonra ise Sadâret makamına Marâşî Seyyidlerinden Şah Mir unvanlı Mir Şemsettin Esedullah Şûşteri Marâşî ta'yin edilmiştir. Bu ta'yin Hasan Bey Rumlu'nun "*Ahsenü't-Tevârih*" adlı eserinde "*Ve bu yılda Şah-ı Din-i penâh Emir Muizeddin Muhammed İsfahanî'yi Sadâret Makamından azl etti. Ve Sadâret Makamını Şûşter sâdâtından olan Emir Esedullah Marâşî Şûşterî'nin uhdesine verdi*"⁵⁰ şeklinde kaydetmiştir. Mir Şemsettin Esedullah Şûşteri Marâşî, Şah I. Tahmasb döneminin en faal ve aktif sadrı olup şerri'-kazaî-hukukî işlerin yanında Safevi Divanı Hümayununda siyasi, idari ve nizami işlerle de ilgilenmiştir. H.963 (M.1556) tarihinde Kazvin'de vefât eden Mir Şemsettin Mârâşî, Harem-i İmam Rıza türbesine defnedilmiştir.⁵¹

Şah Tahmasb zamanında Şiraz Seyyidleri önem kazanmıştır. Mir Seyyid Şirazî, Şiraz'ın Kalenterî makamına ta'yin edilmiştir. Ayrıca Seyyid Şirazî, Kaziü'l-kuzat ve Vezâret makamı görevlerini de icra etmiştir.⁵² Şiraz seyyidlerinin dışında Şah Tahmasb zamanında yapılan önemli seyyid atamalarından bazıları şunlardır: Rey'de ikamet eden Nurbahşi seyyidlerinden Şah Kasım Nurbahşi, Şah I. Tahmasb'ın teveccühünü kazanarak Daruga makamına ta'yin edilmiştir. Esterâbâd Seyyidlerinden olan Mir Fahreddin Semakî ise devrin saygın ve seçkin ulemâ ve müderrislerinden biri olmuştur. Nefes Seyyidlerinden olan Mir Rahmetullah, Dergâh-ı Mualla'da pişnemâz görevine getirilmiştir.⁵³ Mir Seyyid Seceddin Ali, Kum Kalenterîsi olarak görevlendirilmiştir.⁵⁴ Kirman Seyyidlerinden Mirek Münşî', İnşâ makamına atanmıştır. Şah Nimetullah-ı Velî'nin soyundan gelen ve halkın teveccühünü kazanmış olan Nimetullahî Seyyidlerinden Mir-i Miran Yezdî', İtimad-üd-saltane makamına atanmıştır. Fakihler tarafından fetvaları mu'teber sayılan âlimlerden biri olan Müctehit Şeyh Ali İbn-i Abdülâlî'nin torunu Mir Muhammed Bakır, Safevi ordusunda görev yapmıştır.⁵⁵ M. 1561 tarihinde Müstevfî-i Memâlik makamında bulunan Hoca Kasım Natanzî ölünce bu makama Mir Seyyid Müstevfî-i Şehristânî İsfahânî namıyla meşhur olan Mir Gıyaseddin Mahmud ta'yin edilmiştir.⁵⁶ Yine Mir

⁵⁰Hasan Bey Rumlu, *a.g.e.*, C.III, s.362.

⁵¹Abdi Bey Şirazî, *a.g.e.*, s.73-76; Muhammed Hüseyin Huşvakt, *Tecziye ve Tahlîl-ı Tesmîmgiri Der Siyaset-ı Harecî*, İntişârât-ı Vezâret-ı Umûr-ı Harecî, Tahran 1375, s.145-147.

⁵²Şeref Han, *Şerefnâme*, Çev. M. Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971, s.244-248.

⁵³Namıg Musalı, "I. Şah İsmail'in İdari- Askeri ve İçtimai- İktisadi Politikaları Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İstanbul 2018, İlkbahar, 5/14, s.20.

⁵⁴Musalı, *a.g.m.*, s.21-24.

⁵⁵Hamidreza Sefakiş, *Safeviyan Der Gozeşti Tarih*, İntişarat-ı Sahn, Tahran 1390, s.398-400.

⁵⁶Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't Tevarih*, Haz. Abdülhüseyin Nevaî, Tahran 1389, Cild-i Sevvom, s.1526.

Seyyid Ali, Muhtesib makamına ta'yin edilmiştir. Bir dönem İmam Rıza Asitanesi Mütevellisi olan Mir Seyyid Ebul Velî, Tebriz'de Evkâf-ı Gazanî Mütevelisi olarak ta'yin edilmiştir. Cebel-i Amil'den Erivanâ ve oradan da Erdebil'e göç etmiş olan Muhakkık Kerekî'nin torunu Mir Seyyid Hüseyin, şeyhülislâm ve müderislik görevlerine atanmıştır.⁵⁷

Şah Tahmasb hâkimiyet altına aldığı yeni bölgelerde de Seyyid ulemâdan istifade etmiş onların sayesinde hem fethedilen bölgelerde hâkimiyetini güçlendirmiş hem de Şiileştirme faaliyetlerini sürdürmüştür. Örneğin Marâşî Seyyidlerinden olan ve Kazvin'de Kadıaskerlik makamına ta'yin edilen Mir Âlâ Nebî, Gilan bölgesi Safevi Devleti'nin hâkimiyetine geçince aynı zamanda Gilan Sadrı olarak ta'yin edilmiştir.⁵⁸

Şah Tahmasb hem iç politikada hem de dış politikada Seyyidlerin nüfuzundan istifade etmiştir. İç politikada özellikle kendisine karşı isyan eden ve siyasi otoritesini sarsmaya çalışan Elkas Mirza⁵⁹ ile mücadelesinde Seyyid zümreleri görevlendirmiştir. Bu bağlamda İmam Rıza Asitanesi'nin Hadimbaşısı olan Mir Abdülazim Mazenderânî vasıtasıyla Elkas Mirza ikna edilmeye çalışılmıştır. Yine Elkas Mirza'nın İsfahan şehrini işgal girişimi İsfahan Seyyidleri ve şehrin kalenterisiyle işbirliği yapılarak engellenmiştir. Benzer şekilde Elkas Mirza'nın Şûşter kuşatması esnasında şehrin savunmasını Şah Mir lakabıyla anılan Seyyid Şemseddin Esedullah'ın oğullarından Mir Seyyid Ali ve Mir Abdülvehab yapmıştır.⁶⁰ Seyyidlerin iç politikada ki arabuluculuklarına bir başka örnek ise Celalettin Ekber Şah ve Deken Padişahları arasında ki çatışmadır. Zira Celalettin Ekber Şah, Deken bölgesine hâkim olmak istemiş ve ona karşı koyacak güçleri olmayan Deken Padişahları da Erdestan Seyyidlerinden olan Emir Kemaleddin Hüseyin'den yardım istemişlerdir. Seyyid Emir Kemaleddin Hüseyin iki taraf arasındaki anlaşmazlığı nihayete erdirmiş ve bunun neticesinde Şah Tahmasb tarafından Seyyid Emir Kemaleddin Hüseyin'e "*Mustafa Han*" lakabı verilerek

⁵⁷Hasan Bey Rumlu, *a.g.e.*, Cild-i Sevvom, s.1527-1530; Andrew Newman, "The Role of the Sadat in Safavid Iran, Confrontation or Accommodation?", *Oriente Moderno, Nuova Serie, Anno 18(79)*, Nr.2, California 1999, s.587-590.

⁵⁸M.Erol Kılıç, "Nimetullah-ı Veli", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s.133-134.

⁵⁹Safevi Şehzadesi olan Elkas Mirza hakkında Bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Elkas Mirza", *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s.55.

⁶⁰Sefakiş, *a.g.e.*, s.401-404.

makamı Deken emirlerinin üstüne çıkartılmıştır.⁶¹ Şah Tahmasb, dış politikada da Seyyidlerden faydalanmıştır. Özellikle Özbeklerle olan mücadelesinde Seyyidlerden istifade etmiştir. Örneğin Esterâbâd Seyyidlerinden Herat Kadısı Seyyid Hasan, Safevi Devleti'nin yanında saf tutmuş ve hatta bu hareketinden dolayı da Özbek Hükümdarı Ubeyd Han tarafından öldürülmüştür. Yine özellikle Özbeklerle hâkimiyet mücadelesinin sıkça cereyan ettiği Horasan bölgesine özel ihtimam gösterilmiş, bölgenin sorumluluğu "*Nakibü'l-Nükebay-ı İran*" unvanına sahip olan Seyyid Ali'ye verilmiştir. Yine Özbek Ubeydullah Han'ın Horasan seferi esnasında Seyyid Mir Şemseddin'e önceki rütbelere ilaveten yüksek rütbelere ve "*Hanlık*" lakabı verilmiş ve ilaveten Kelânter yani "*vilayetin büyüğü*" mansıbı tevcih edilmiştir.⁶² Yine Elkas Mirza'nın Osmanlı Devleti'nin desteği ile İran'a saldırması üzerine İsfahan civarındaki seyyidlerin Nakibi olan Takiyeddin Mahmud halkla birlikte Safevi ordusunun yanında mücadeleye girmiştir.⁶³

Şah İsmail gibi Şah Tahmasb da babasının yolundan giderek nesebini On İki İmam'a bağlamış, hatta Osmanlı Padişah'ı Kanuni Sultan Süleyman'a yazmış olduğu Şiirlerde Hz. Ali'nin soyundan geldiğini "*Şah Tahmasam Cihanda Şah be Şah nesli Ali*" şeklinde ifade etmiştir.⁶⁴ Şüphesiz Şah Tahmasb'ın buradaki amacı aynı zamanda Seyyidlik iddiasıyla birlikte Şiilerin devlete karşı bağlılıklarını da güçlendirmektir. Zira Şiî inancına göre "*İmam-ı Zaman*" olmadığı takdirde iktidar, soyu İmam Musa Kazım'a dayandığı iddia edilen Şah Tahmasb'ın hakkıdır.⁶⁵ Dolayısıyla Şah Tahmasb'da babası Şah İsmail gibi kendisini "*Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi yani Zillü'l-Allah-i Fi'l-âlem*" olarak nitelendirmiştir.⁶⁶

Şah I. Tahmasb'da babası Şah İsmail gibi Sünnilerle mücadele etmiş, Şiîliğe muhalif olan ve Sünnilerle mücadele etmeyen Seyyidleri saf dışı bırakmıştır. Bunlardan biri Tebriz'in ünlü Seyyidlerinden olan Lale Seyyidleri olup Şah

⁶¹ Kumî, *a.g.e.*, s. 334.

⁶² Mehmet Dağlar Mehmet Dağlar, "*Şah Tahmasb'ın Dini Siyaseti (1524-1576)*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017, s.96.

⁶³ Kumî, *a.g.e.*, s. 334.

⁶⁴ Beyhan Kesik, "*Kanuni'nin Şah Tahmasb'ın Gazeline Cevabı*", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2, (Mart 2015), s. 206.

⁶⁵ Ali Şeriatî, *Şîa*, Çev. Hicabi Kırılancı, Ankara 2013, s. 43; Mehmet Dağlar, *a.g.t.*, s.37.

⁶⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, "*Safevi Hükümdarı Şah Abbas'ın Dinî Siyaseti*", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3 Summer 2015, p. 1330.

I.Tahmasb döneminde Sünnilik ile suçlanarak gözden düşmüştür. Şah Tahmasb'da babası gibi Seyyidleri ekonomik anlamda desteklemiş, onun zamanında humus vergisinin Seyyidlere verilmesi ve onların uhdelerinde kalmasına devam edilmiştir. Şah Tahmasb buna ilaveten zekât, sadaka ve sair dinî-mezhebi vergilerin Seyyidlerin elleriyle dağıtılması uygulamasını getirmiştir. Tüm bu uygulamalar sayesinde Seyyid ve Seyyid ulemâlar güç, nüfuz ve otorite elde etmişlerdir.⁶⁷ Yine Şah Tahmasb, Şiilerce kutsal kabul edilen "Çârdeh Ma'sûm-ı Pâk" olarak adlandırılan on dört kişinin hayrı için Seyyidlere para dağıtılmasını emretmiştir.⁶⁸

Şah I.Tahmasb, çocuklarının eğitimini ve haremını de Seyyidlere emanet etmiştir. Emir Seyyid Cürcanî'nin neslinden gelen Seyyid Emir Murtezâ'yı şehzâdelerinin sorumluluğuna getirmiştir. Yine Şah Tahmasb, Horasan'a şehzade gönderdiğinde Seyyid Mir Muhammed Yusuf'u Horasan Sadr'ı ve şehzadenin lala ve müderrisi olarak görevlendirmiştir.⁶⁹ Eşik Ağası Seyyid Bey Kumune ise Safevi haremın başına getirilmiştir.

Şah I. Tahmasp zamanında yapılan tüm bu çalışmalarla birlikte Safevi Devleti'nde dini bürokrasi kurumsallaşmış⁷⁰, Şiî Seyyid ulemânın devlet içerisinde ki pozisyonu güçlenmiş ve bu sayede İran coğrafyasında Şiîlik daha hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır.

3. Şah II. İsmail Devri

Şah I.Tahmasb'ın H.984 (M.1576) tarihinde zehirlenerek öldürülmesi üzerine Ustacalu emirleri, Gürcüler (Ali Han ve Zâl Beğ) ve Hamza Sultan Taliş taraftarları tarafından Haydar Mirza tahta çıkartılmıştır. Fakat Haydar Mirza'nın tahta çıkartılması ülkede kaosa neden olmuş, Kızılbaş Türkmen Ümerâlar, Fars

⁶⁷Efendiyev, *a.g.e.*, s.316-320.

⁶⁸ Çârdeh Ma'sûm-ı Pâk, imamların masum olduğu, yanlışlıkla da olsa herhangi bir şekilde günah işlemelerinin imkânsız olduğu inancıdır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hamid Algar, "Çârdeh Ma'sûm-ı Pâk", *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s.227-228.

⁶⁹Muhammed Taki Meşkuriyan, Caferî, Ali Ekber Caferî, "Sadat-ı Lale-i Tebriz der Gûzar-ı Be Asr-ı Safevî", *Fasıl-nâme-i İlmî, Sal-ı Bist-u Pencum*, Devre-i Cedid, Zımistan, Tahran 1394, Şomare 28, s.264.

⁷⁰ Mehmet Dağlar, "Safevî Bürokrasisinde Seyyidler (1524-1629)", *History Studies*, 12/3, Haziran 2020, s. 999-1010; Mehmet Dağlar ilgili çalışmasında Safevi Devleti'nde Seyyidlerin konumunu Şah I. Tahmasb'dan Şah I. Abbas devri sonuna kadar irdelemiştir. Bu çalışmada ise devletin kurulma aşamasından yani Şah I. İsmail devrinden Şah I. Abbas'ın tahta çıkışına kadar olan dönem birçok Safevi kroniği esas alınarak irdelenmiştir.

Tacik Vüzerâlar ve Şîi Seyyid ve müctehit ulemâlar arasında egemenlik mücadelesi zuhur etmiştir. Bu mücadele kısa süre içerisinde büyümüş ve diğer yerel beylerin de dâhil olmasıyla ülkedeki durum daha da karmaşık hale gelmiştir.⁷¹ Bir müddet sonrada başkentte isyan çıkmış ve Haydar Mirza henüz saltanatının ilk günlerinde sarayında sıkıştırılarak kılıç ve hançer darbeleriyle öldürülmüştür. Haydar Mirza'nın öldürülmesinden sonra ise içinde emir, seyyid ve ulemânında bulunduğu 5000 kişilik bir grup başkentte asayişî sağlamış ve hemen ardından Avşar, Rumlu, Türkmen ve Tekelü beylerinin desteğini alan Şehzade İsmail, Kazvin'deki Çehel Sütun Saray'ında 1576 tarihinde "*Şah II. İsmail*" unvanıyla Safevî tahtına çıkartılmıştır.⁷² Şah II. İsmail'in tahta çıkışı Kumî'nin "*Hülasetu't-Tevârih*" adlı eserinde "*Sene-yi mezkûrun on sekizinci Cuma gününde ... ve Mir-i Mahdûm Şerif, hutbeyi Nevoâb Mâlik-ı Rikâb Şah İsmail Mirzâ adına okudu*" şeklinde ifade edilmiştir.⁷³ Kumî'nin ifadesinde dikkat çekici hususlardan biride tahta çıkan şahın hutbesinin seyyidler tarafından okunmasıdır.

Şah II. İsmail, tahta çıktıktan hemen sonra öncelikle kendi otoritesini tesis etmeye çalışmış ve kendisine muhalif olan Ustaçlu Piri Bey, Rumlu Hüseyin Kuli Han, Bulgar Halife Bey ve Sair Kızılbaş ümera ve yerel beyleri bertaraf etmiş, Mirza Şükrullah İsfahanî'yi veziri yapmıştır. Daha sonra ise kendisi için tehlike oluşturacağını düşündüğü kardeşlerinin ve onların çocuklarının katline hükmetmiştir.⁷⁴ Bu bağlamda da Haydar Mirza, Hasan Şah Mirza, Sultan Mustafa Mirza, Sultan Süleyman Mirza, Muhammed Hüseyin Mirza, Sultan Mahmut Mirza, Sultan Ali Mirza, İmam Kulî Mirzâ, Sultan Ahmet Mirza, İbrahim Mirza, Behram Mirza'nın oğlu Bediüzzaman Mirza, Sultan Ahmet Mirza ve bunların çocuklarıyla birçok Safevi hanedan üyesini katl etmiştir.⁷⁵ Şiraz'da bulunan Muhammed Hudâbende Mirza ve üç oğlu ise hem Türkmen beylerinin nüfuzu altında olmaları hem de Muhammed Hudâbende Mirza'nın kör olması ve devleti yönetecek vasıflara sahip olmadığı düşüncesiyle öldürülmemiş ve bu nedenlerden dolayı hayatta kalmışlardır.⁷⁶

⁷¹ Hacı Mustafa Eravcı, "Safevi Hanedanı", *Türkler Ansiklopedisi*, c.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.886-890.

⁷² Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah II. İsmail(1576-1577) Devri Siyasî ve Dinî Hâdiseleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 48 , p. 59-67, Summer II 2016, s.61

⁷³ Kumî, *a.g.e.*,C.II., s.607.

⁷⁴ Roger Savory, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁵ Şeref Han, *a.g.e.*, s.251.

⁷⁶Kumî,*a.g.e.*, s.272-275.

Şah II. İsmail, Safevi saltanat tahtına geçtikten sonra katı Şîî politikasını terk etmiş ve Sadâret makamında bulunan ve aşırı Şîî politikası benimseyen Mir-i Miran unvanıyla meşhur olan Emir Gıyaseddin Muhammed Sadr'ı azlederek yerine Sünni mezhebine müspet bakan Şah İneyetullah İsfahânî'yi ta'yin etmiştir. Ayrıca Sünni mezhebinin önemli Seyyid ulemâlarından olan Mirza Mahdum Şerîfî Şirazî'yi⁷⁷Şah İneyetullah İsfahânî' ile sadaret makamına şerik kılmıştır. Şeyhülislâmlık makamına ise Seyyid Mir Mahmud Lale'yi ta'yin etmiştir.⁷⁸ Şah II. İsmail'in atmış olduğu bu adımlar Şah'ın Şâfilîğe eğimli olmasıyla izah edilmektedir. Zira Şah II. İsmail, Şîîliği daha hoşgörülü hale getirerek Şîîler ve Sünniler arasındaki anlaşmazlıkları uzlaşıyla çözümlenmeye çalışmıştır. Bu nedenle de yukarıda bahsettiğimiz katı Şîî Seyyid sadâtlar yerine ılımlı ve hatta Sünni olarak adlandırılabilir kişiler bu makama getirmiş; Mir Seyyid Ali Hatîb, Hâce Efdal ve Mir Muhammed Mü'min Esterâbâdî ⁷⁹ gibi katı Şîîlik politikası uygulayan Şîî grupları, Şîî Seyyid ulemâları, müctehit ulemâları ve Kızılbaş ümerâlarını Kazvin'den kovmuştur. Şah II. İsmail ayrıca babası ve dedesi zamanında uygulanan Hz. Âişe'nin lânetlenmesi ve Ehl-i Sünnet'in baskı altına alınması politikasından vazgeçmiş, Sünni ezanın İran'da serbestçe okunmasına izin vermiştir.⁸⁰ Bu nedenden dolayı da Safevi kaynaklarında Şîa

⁷⁷ Mirza Mahdum Şerîfî Şirazî, Şah II. İsmail üzerinde son derece etkili olan bir âlimdir. Bu nedenden dolayı da Şah ile olan yakınlığı dolayısıyla rakip olarak gördüğü birçok Şîî ve Kızılbaş'ı tasfiye ettirmiştir. Fakat bir müddet sonra yine rakiplerinin baskısı ve Şah II. İsmail'in emriyle tutuklanmıştır. Şah II. İsmail'in ölümünden sonra Perihan Hanım tarafından hapisten çıkartılmış fakat daha sonra da Kızılbaş fedailerin işkenesine maruz kalmış, bir müddet sonra onların elinden kurtularak Osmanlı Devleti'ne sığınmış, ölümüne kadar da Osmanlı ülkesinde kalmış ve Hanefî mezhebine geçmiştir. Mirza Mahdum, H. 988 (M.1581) tarihinde "Nevâkızü'l-Revâfız" adlı eserini Osmanlı Padişah'ı III. Murad'a takdim etmiştir. Bkz. Akber Meşkûhü'l Sultan, *Meşkûhü'l Müsâfirin*, Haz.Haşim Mukaddes, Neşr-ı Miras-ı İslâmî-yı İran, Tahran 1376, s.51-55; Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s.63-64.

⁷⁸ Hüseyin Esterâbâdî, *a.g.e.*,s.96-97; Kumî, *a.g.e.*, C.I., s.273-276;İskender Bey Münşi, *a.g.e.*, s.193; Devin J.Stewart, "The First Shaykh al-Islam of The Safavid Capital Qazvin", *Journal Of The American Oriental Society*, July-September 1996, 116/ 3, s.395.

⁷⁹ Mir Muhammed Mü'min Esterâbâdî, Şah II. İsmail'in Safevî Devleti tahtına çıkmasıyla beraber Hindistan tarafına göç ederek Dekken eyaletine yerleşmiş ve Şîî Kutupşahların hizmetine girmiş ve burada vezirlik makamına yükselmiştir. Bkz. Faruk Sümer, "I. ve II. Abbas Devirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1990, S.69, s.23.

⁸⁰Shohreh Gholosorkhi, "Ismail II and Mirza Makhdum Sharifi: An Interlude in Safavid History", *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 26, No. 3, 1994, s. 477- 482.

Mezhebine bağlılığı zayıf ve Ehl-i Sünnet'e meyli olan şah olarak anılmıştır.⁸¹ İşkender Bey Münşi, "*Târîh-i Âlem Ârâ-yi Abbasî*" adlı eserinde şah II. İsmail'in dini özelliğini ve şiî ulemâyla ilişkisini "*İsmail Mirza, mezheb-i şîa akaidesine bağlılığı zayıf ve ehl-i sünnet vel cemaat mezhebine meyilli ve şiî ulemâyla ters giden bir şahsiyete sahipti*"⁸² şeklinde ifade etmiştir.

şah II. İsmail, Safevi Sarayına ve divanı hümayununa Sünni ulemâyı almış, şiî Seyyid ulemâlar ve Kızılbaş ümerâlar ile arasına mesafe koymuştur. Devletin kuruluşundan beri Safevi hanedanına hizmet eden Neced Seyyidlerinden Kumune ailesine mensup Seyyid Muhammed Kumune'nin oğlu Seyyid Bey'i, Sultan Haydar Mirza taraftarı olduğu gerekçesiyle hapse attırmıştır.⁸³ şiî ulemâ ve şiî Seyyidler yerine Sünni ulemâyâ ve Seyyidlere yakınlık duymuştur. Bu da şah II. İsmail'in Kızılbaş Ümerâlar, şiî Ulemâlar ve şiî Seyyidlerle ters düşmesine ve onlarla rekabet ve mücadeleye girişmesine neden olmuştur.⁸⁴ Hatta kendisini şahlık makamına çıkartan Türkmen taifeleri ve kız kardeşi Perihan Hanım dâhil olmak üzere birçok kişinin nefretini kazanmıştır. Nitekim bir müddet sonra da şah II. İsmail yaklaşık on dört aylık saltanatının sonrasında Kazvin'de Helvacı Oğlu Hasan Bey'in evinde ölü bulunmuştur.⁸⁵ şah II. İsmail'in ölü mü şüpheli olup zehirlenme ihtimali kuvvetlidir. Osmanlı tarihçisi Gelibolu Mustafa Ali, "*Zümre-yi Surh-Serrân (Kızılbaş Taifesi), şah İsmail-i Sanî İbn-i Tahmasb Han nam şahlarını hunharca öldürür*"⁸⁶ diyerek şah II. İsmail'in katledildiğini ifade etmektedir. Oruç Bey'de şah II. İsmail'in planlı bir şekilde öldürüldüğünü, ölü mü nün suikast olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ şah II. İsmail'in öldürölmesi Safevi ülkesinde şiî Seyyid ulemânın gücünü göstermesi bakımından da son derece kıymetlidir.

4. şah Muhammed Hudâbende Devri

şah Tahmasb'ın ölü mü nden sonra birçok hanedan ortağı şah II. İsmail tarafından öldürölümüştü. Bu nedenle şah II. İsmail'in öldürölmesinden sonra geride yedi-sekiz yaşlarındaki Abbas Mirza ile âmâ ve zaaf sahibi Muhammed Hudâbende

⁸¹ Oruç Bey Bayat, *a.g.e.*, s.108.

⁸² İşkender Bey Münşi, *a.g.e.*, s.213.

⁸³ J. Andrew Newman, *Safavid Iran Rebirth Of a Persian Empire*, New York 2009, s.42-44.

⁸⁴ Kadı Ahmed bin şerafeddin el Hüseyin el Hüseyinî Kumî, *Hulâsatü't-Tevârîh*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tehran, Tahrân 1383, C.I, s.268-271.

⁸⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.m.*, s.65.

⁸⁶ Faris Çerçi, *Gelibolulu Ali ve Kühü'l Ahbâr'ın II. Selim, III. Murat ve III. Mahmut Devirleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000, C.II, s.262-263.

⁸⁷ Oruç Bey Bayat, *a.g.e.*, s.108.

Mirza ve çocukları kalmıştı. Bu nedenle Safevi Devleti ileri gelenleri ve aşiretler Şah Muhammed Hudâbende'nin tahta çıkması konusunda mutabakata vardılar. Bu nedenle Şamlu İskender Bey, Mirza Muhammed Hudâbende'nin bulunduğu Şiraz'a gelerek onu Şiraz'dan Kazvin'e davet etmiş ve bunun akabinde de 5 Zilhicce 985 (M.1578) tarihinde Muhammed Hudâbende 47 yaşında Safevi Devleti'nin dördüncü Şah'ı unvanıyla tahta çıkmıştır.⁸⁸

Şah Muhammed Hudâbende, beklenmedik bir anda şahlık makamına çıkması, kör ve zaaf sahibi olması nedeniyle siyasi ve idari işleri İtimad-üd-devle makamına, nizam ile ilgili işleri Kızılbaş Türkmen Ümerâlara, şerri'-kazaî-hukukî işleri ise Şiî Seyyid ve müctehit ulemâların uhdesine vermiştir. Saltanat tahtına çıktıktan sonra öncelikle çevresindeki insanların sevgisini kazanmaya çalışmış, bu amaç doğrultusunda da Hazine-i Amire'de bulunan yakut, gümüş ve altın gibi kıymetli mücevheratı Seyyidlere, nakiblere, salihlere, emirlere ve fakirlere dağıtmıştır.⁸⁹

Şah Muhammed Hudâbende, kendisini şahlık makamına çıkartan Şiî ulemâları desteklemiş, onları Safevi Devleti'nin siyasi, idari, şerri'-kazaî-hukuki makamlarına tekrardan atamıştır. Şah Muhammed Hudâbende zamanında Şiî Seyyid ulemâlar sadâret, şeyhülislâmlık, kaziü'l-kuzzâtlık vesaire şerri'-kazaî-hukukî makamlara ta'yin edilmiştir. Onun zamanında sadr olarak atanan ilk sey-yid ulemâ Şemsettin Muhammed Habisî Bemî Kirmanî'dir. Şemsettin Muhammed Habisî Bemî Kirmanî, H. 986-993 (M.1579-185) tarihleri arasında sadr makamında bulunmuş ve Şah Muhammed Hudâbende döneminin en güçlü, en kudretli sadrı olmuş ve H.993 (M.1585) tarihinde görevi başındayken ölmüştür.⁹⁰ Seyyid Şemsettin Muhammed Habisî Bemî Kirmanî'nin ölümünden sonra sadr makamına yine Seyyid unvanıyla tanınan Mir Takiyüddin Muhammed ve Mir Ebu'l-Velî Encû' sırasıyla atanmıştır.⁹¹ Şah Muhammed Hudâbende zamanında Sadr makamına atanan bu üç Seyyid zamanında Şiîlik Safevi ülkesinde tekrar eski gücünü elde etmiştir. Dönemin önemli müelliflerinden biri olan El-Hüseynî El-Kumî bu durumu eserinde "Bir gün

⁸⁸Çerçî, *a.g.e.*, 264-266.

⁸⁹Viladimir Minorsky, "Müşa'şalar", *İA*, C.8, İstanbul 1997, s.841-844.

⁹⁰Hüseynî Esterâbadî, *a.g.e.*, s.103-107.

⁹¹ Mehmet Çelenk, "Safevîlerin Din Politikası ve İran'ın Şiîleşme Seyri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Çanakkale 2014, s. 29-33.

meclis-ı hold-ı Tezyinde nevvâb seyâdet penâh ve sadâret penâh Mir Ebu'l-Velî Encû, dua, senâ ve hayır temennisinde bulundular. Ve Zatü'l Kuds ve Vücûd-ı Nefis-ı Enfes-ı Hümayun Şîilerin varlık sebebidir. Bu dua sadece dünyevî makam için değildir. Uhrevî makam içindir. Ve o İslâm Penâh'ın yaptığı dua çok tesir oldu ⁹² şeklinde çok güzel bir şekilde izah etmiştir.

Şah Muhammed Hudâbende zamanında önemli makama getirilen bir diğer Seyyid ise Mir Ebu'l-Velî Encû'nin kardeşi olan Şah Muzafereddin Encû'dur. Muzafereddin Encû, Muhammed Hudâbende zamanında kadıaskerlik makamına getirilmiş, Şah'ın güven ve itibarını kazanmıştır. Hatta sadaret makamına atanan Muhammed Habisî Bemî Kirmanî, Şiraz'dan Kazvin'e gelene kadar sadâret makamı Şah Muzafereddin Encû'ye vekâleten verilmiş, sadâret mührü kendisine teslim edilmiş, saraydaki belgeleri sadr unvanı ile mühürlemesi ve devlet işlerini idare etmesi istenmiştir.⁹³

Şah Muhammed Hudâbende, kendi otoritesini tesis ettikten sonra oğlu Hamza Mirza'yı veliaht ilan etmek istemiştir. Şah Muhammed Hudâbende bunu yaparken de hem karısı hem de oğlu Hamza Mirza'nın annesi olan Seyyide Mehd-i Ulyâ⁹⁴, İtimad-üd-saltane Mirza Salman, Sadr-Mir Şemsettin Muahmmmed Habisî gibi sey yid ulemâların desteğini almıştır. Fakat Kızılbaş Türkmen oymakları Hamza Mirza'nın veliahtlığı yerine Şah Muhammed Hudâbende'nin Mâzenderan Hâkimi Abdullah Han'ın kızından olan oğlu Abbas Mirza'yı⁹⁵ desteklemiştir. Özellikle Dulkadirli, Afşar, Şamlu, Ustaçlı gibi Kızılbaş Türkmen oymakları Abbas Mirza'nın yanında yer alarak saflarını açıkça göstermişlerdir. Bu durum iki taraf arasında güç mücadelesine dönüşmüş fakat Şah Muhammed Hudâbende, arkasına almış olduğu karısı Seyyide Mehd-i Ulyâ'nın ve Mir Şemsettin Muahmmmed Habisî'nin de desteği ile bu mücadeleyi

⁹² Kumî, a.g.e., C.II., s.917.

⁹³ Kumî, a.g.e.,C.II., s.663,681-683; İskender Bey Münşî, a.g.e., s.142; Müderris Tabatabayî, *Misâlhâ-yıSudûr-ı Safevi*, Tahran 1389, s.14-16.

⁹⁴ Safevî kroniklerinde "Mehd-i Ulyâ, Melike, Nevvâb-ı Begüm ve Nevvâb-ı Belkıs" olarak adlandırılan Sultan'ın gerçek adı Hayrûnnisa Begüm'dür. Hayrûnnisa Begüm'ün soyu, Seyyid Kivâmüddin'e, onun soyunun da Dördüncü İmam Zeynelâbidîn'e kadar gittiği iddia edilmektedir. Hayrûnnisa Begüm aynı zamanda Marâşîye aşiretinin ileri gelenlerindenidir. Muhammed Hudâbende'nin tahta çıkmasından sonra yönetimi ele geçirmesinden dolayı kendisine "Yüce Taht"ın sahibi anlamına gelen "Mehd-i Ulyâ" unvanı verilmiştir. Mehd-i Ulyâ ya da gerçek ismiyle Hayrûnnisa Begüm hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Gülay Karadağ Çınar, "Safevî Devleti'nin Güçlü Melikesi Hayrûnnisa Begüm (985-987/1578-1579)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21/Güz, 2011, s.87-103.

⁹⁵ Abbas Mirza, Şah Muhammed Hudâbende'den sonra Safevi Şah'ı olacak ve Şah I. Abbas olarak anılacaktır. Şah I. Abbas hakkında Bkz. Faruk Sümer, "Abbas I", *DİA*, C.1, İstanbul 1998, s.17-19.

ilk zamanda kazanmıştır. Kendisine muhalefet eden Şah I. Tahmasb'ın kızı Perihan Hanım'ı ve Çerkes Şemhal Sultan'ı bertaraf etmiş, Hamza Mirza'ya veliahtlık makamının yanında vekâlet makamını da vermiş, Hamza Mirza'nın en büyük rakibi olan Abbas Mirza'yı da Herat valisi olarak ta'yin ederek başkentten uzak tutmuştur.⁹⁶ Ancak bir müddet sonra Seyyide Mehd-i Ulyâ ve Hamza Mirza'nın öldürülmesi⁹⁷ ve İ'timad-üd-saltane Mirza Salman'ın makamından azl edilmesi, Kızılbaş Türkmen ümerânın yeniden güç, kudret ve nüfuz elde etmesine ve Şah Muhammed Hudâbende'nin otoritesinin sarsılmasına sebep olmuştur. Fakat yaşanan tüm bu hadiselerle rağmen Şah Muhammed Hudâbende, Safevi saltanat tahtında kaldığı süre boyunca sadâret, şeyhülislâm, daruga, muhtesib, ihtisab, divan beyi, kaziü'l-kuzzât gibi şerri'-kazaî-hukukî makamları Şîi Seyyid ulemâların uhdesine vermiştir.⁹⁸

Saltanatı boyunca Seyyide Mehd-i Ulyâ, Fars Tacik İ'timad-üd-saltane Mirza Salman ve Sadr Mir Şemsettin Habisi' gibi seyyidlerin nüfuzu altında kalmış olan Şah Muhammed Hudâbende zamanında önemli makam ve mevkilere atanan seyyidlerden bazıları şunlardır: Seyyid Ebu'l-Velî Encû, 100 bin tümen maaş ile Şeyhülislamlık makama ta'yin edilmiş, İstifa-ı Memâlik makamına Emir Şah Gazî İsfahanî, Kadıaskerlik makamına ise Şah Muzafereddin Ali Encû atanmıştır.⁹⁹ Safevi Devleti'nin kuruluş döneminde Safevi Şahları tarafında hürmet ve saygı gösterilen Kumune ailesine yeniden itibar kazandırmış, Seyyid Süleyman Kumune, belli bir müddet Şeyhülislamlık makamında bulunmuştur. Kazvin'deki kutsal mekânların sorumluluğu ise bir başka Seyyid ailesi olan Marâşîlerin uhdelere verilmiştir.¹⁰⁰ Seyyid Muhammed Kerekî'nin soyundan gelen Seyyid Hüseyin Kerekî'de Şah Muhammed Hudâbende zamanında

⁹⁶Kadı Ahmed Tetevî-Asaf Han Kazvinî, *Tarih-i Elfi*, Neşr-ı Seyyid Al-i Davud, Tahran 1378, s.402-405.

⁹⁷ Veliaht Hamza Mirza, Ferhad Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordularından Tebriz'i geri almak isterken 994'te (M.1586) ordugâhında öldürülmüştür. Tufan Gündüz, "*Safeviler*", s.454.

⁹⁸Muhammed İbn-i Hidayetullah Afuşte-i Natanzî, *Nekavetü'l Asar*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1373, s. 16.

⁹⁹Resul Caferiyan, "Revabit-ı Sadat-ı Ben-i hüseyin-i Medine ba İsfahan-ı Safevi ber Esas-ı İtlaat-ı Tuhfetü'l Ezhar", *Ayine-i Miras*, 4/ 81, Tarihsiz, s.16

¹⁰⁰Seyyid Hasan Esterabadî, *Tarih-i Sultani (Ez Şeyh Safi Ta Şah Safi)*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı İlmi, Tahran 1366, s. 103-2-106; Oğuz Türkoğlu, *Safevî İmparatorluğu*, Parana Yayınları, İstanbul 2022, s.47-52.

Şeyhülislâmlık makamında bulunmuştur. Seyyid Mirza Abdülhüseyin Tebrizî, Kalenterî makamına ta'yin edilmiştir. Mir Siraceddin Ali Umî, Kum şehrinin Kalenterî makamına ta'yin edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Kum seyyid ve ayanından olan Mir Haşim Kumî, teveccüh gösterilen önemli Şiî Seyyid âlimden biri olmuştur.¹⁰¹

SONUÇ

Safevî Devleti'nin kurumsallaşma döneminde seyyid ulemânın rolü azımsanamayacak kadar önemlidir. İslamiyet'in bölgede yayılmaya başlamasıyla birlikte halk nazarında teveccüh görmeye başlayan seyyidler, Şah İsmail zamanından itibaren devletin meşruiyetinin sağlanmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Özellikle Kızılbaşlar olarak adlandırılan Türkmen taifesinin devlete aidiyet duygusunun oluşmasında ve Şahların hükümlerlik sağlanmasında Seyyidlik propagandasının bir hayli etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Seyyidlik, Safevi hanedanının meşruiyetinin güçlenmesini kolaylaştırdığı gibi İran Coğrafyasında Şiîliğin resmi mezhep olarak yayılmasını ve milli kimliğin ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Bu bağlamda Şah I. İsmail zamanında toplumsal konumu güçlü olan Şiî Seyyid ulemâ himaye altına alınarak desteklenmiş, önemli makam ve mevkilere tayin edilmişlerdir. Bu sayede Şiîliğin ülkede yayılmasına katkıda bulunulduğu gibi halk arasında Safevilere olan desteğin artmasına da katkı sağlamıştır.

Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi devletlerinin mirasını devralarak kurulan Safeviler devletin kurumsallaşması ve bürokratik makamların inşası aşamasında özellikle yerli ve muhacir Farisî nüfustan istifade etmiştir. Dini hayat ise Şiîliğe göre şekillendirilmiştir. Bu durum da Safevi şahları arasında Şiî Seyyid ulemanın teveccüh kazanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Şah I. İsmail, Şah I. Tahmasb ve Şah Muhammed Hudâbende zamanında Şiî ulemâ ve seyyidler sıkı bir şekilde desteklenmiştir. Şah II. İsmail'in kısa saltanatı zamanında ise Sünni seyyidler desteklenmiştir. Özellikle Şah I. İsmail ve Şah I. Tahmasb zamanında Şiî ulemâyaya duyulan ihtiyaç İran dışından birçok Şiî'nin ve Seyyid'in bölgeye gelmesine neden olmuş, hem dışardan gelen bu seyyidler hem de İran'da yerleşik halde bulunan seyyidler Safevi Devleti'nin en önemli destekçileri

¹⁰¹Roger M. Savory, "Şah İsmail Döneminde Safevi Devleti'nin Temel Kurumları", Çev. Emin Kırkıl, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 10/2004, s.200-203.

olmuştur. Safeviler itibarlarını korumaları için humus gibi tartışmalı bir gelir kaynağının seyyidlere tahsis edilmesini sağlayarak maddi açıdan onların rahat bir konuma gelmelerini sağlamıştır. Seyyidlerin toplum içerisinde itibarlarını korumak için şahlar onlara hürmet göstermiştir. Şiî Seyyid ulemâ, sivil ve dini bürokrasisi içerisinde önemli makamlara tayin olunmuşlardır.

Dini bürokrasinin gelişmesine önemli katkıda bulunan seyyidler Şiîliğin halk tabanına yayılmasını kolaylaştırmışlar ve Safevi şahlarından almış oldukları siyasi ve ekonomik destek sayesinde de 1500'lü yıllara kadar Sünnî bir coğrafya olan İran'ı Şiîleştirmişlerdir. Safevi Şahlarının seyyidlik iddiası ve seyyidlere karşı göstermiş olduğu tutum da halkın Safevilere bağlılığını arttırmış, şahların iktidarını güçlendirmiştir. Safevi Şahları tarafından Seyyidlerin Şiîliğe bağlı olmalarına veya muhalefet potansiyeli taşımamalarına hassaten özen gösterilmiş, Şah II. İsmail zamanı istisna devletin resmi mezhebine ve Safevi hâkim ideolojisine aykırı davranan Sünni seyyidler bertaraf edilmiştir. Nihayetinde Safevi Devleti'nin kurumsallaşma süreci olarak da adlandırılabilir olan 16. Yüzyıl İran'ında Seyyidler üzerinden yürütülen Şiîleştirme faaliyetlerinin günümüz İran milli kimliğinin oluşmasına da katkı sağladığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid “Çârdeh Ma'sûm-ı Pâk”, *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s.227-228.
- A.H. Morton, Michele Membré, *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539–1542)*, by The School of Oriental and African Studies, University of London, London 1993.
- Abdi Beğ Şirazî, *Safeviler: Tekmiletü'l Ahbâr*, Haz. Şefaattin Deniz, Hasan Asadi, İstanbul 2009.
- Akaçeri, Seyyid Haşim – ALLAHYARÎ, Hasan, “Tehvil-i ve Tenv'i-i Mefhumu Siyadet Der Asr-ı Safeviyye”, *Mütalaat-ı Tarih-i İslam*, Tahran 1390.
- Akaçeri, Seyyid Haşim- ALLAHYARÎ, Hasan, “Caygah-ı Sadat der Mansıb-ı Kelanteri der Devre-i Safeviyye”, *Cami-i Şinasi-yi Tarihi*, Tahran 1394.
- Akaçeri, Seyyid Haşim, *Mukaddeme-i Ber Münasebat-ı Din u Devlet Der İran Asr-ı Safevi*, Tahran: İntişarat-ı Tarh-ı Nu, Tahran 1389.
- Meşkühü'l sultan, Akber, *Meşkühü'l Müsâfirin*, Haz. Haşim Mukaddes, Neşr-ı Miras-ı İslâmî-yı İran, Tahran1 376.

(ATAD)

- Aliev, Saleh Muhammedoğlu, "Elkas Mirza", *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s.55.
- Allahyarî, Hasan "Tehlil-i Tarih-i Muhacerat-ı Sadat Ez İnan be Hind der Asr-ı Safevi: Ba Takid-i ber Teneşhay-ı Deruni ve Biruni-yi Sadat", *Mütalaat-ı Tarih-i Ferhengi*, Sal-ı heftum, şomare bist u heştum, Tabıstan, 1395, s.1-22.
- Anonim, *Tarih-ı Cihangüşâ*, Haz. Alla Data Muzaffer, Neşr-ı Danışgâh-ı Tebriz, Tebriz 1397.
- Apaydın, H.Yunus, "Humus", *DİA*, C.18, İstanbul 1998, s.365-369.
- Apaydın, H.Yunus, "İctihad", *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s.432-445.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, "Safevi Hükümdarı şah Abbas'ın Dinî Siyaseti", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3, Summer 2015, p. 1329-1337.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, "şah II. İsmail (1576-1577)Devri Siyasî ve Dinî Hâdiseleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 48, Summer II 2016, s.59-67.
- Bala, Mirza, "İnan, Tarihi Bakış", *İA*, C.5/2, MEB, 1997,s.1015-1028.
- Budak Münsî-İ Kazvinî, *Cevâhirü'l-Ahbâr*, Haz. Muhsin Behram Nejad, Miras-ı Mektub, Tahran 1378.
- Caferiyan, Resul "Revabıt-ı Sadat-ı Ben-i hüseyin-i Medine ba İsfahan-ı Safevi ber Esas-ı İtlaat-ı Tuhfetü'l Ezhar", *Ayine-i Miras*, Sal-ı Çeharem, şomare 4, Behar: 81, Tarihsiz.
- Cunabedî, Mirza Bey, *Ravzetü's-Safeviyye*, Haz. Gulâm Rıza Tabatabâî Mecid, Mecmu'-yı İntışârât-ı Ebedî ve Tarih, Tahran 1378.
- Çelenk, Mehmet, "Safevîlerin Din Politikası ve İnan'ın şüleşme Seyri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Çanakkale 2014, s. 29-33.
- Çerçi, Faris, *Gelibolulu Ali ve Hünhü'l Ahbâr'ın II. Selim, III. Murat ve III. Mahmut Devirleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000.
- Dağlar, Mehmet, "şah Tahmasb'ın Dini Siyaseti (1524-1576)",Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017.
- Dağlar, Mehmet, "Safevî Bürokrasisinde Seyyidler (1524-1629)", *History Studies*, 12/3, Haziran 2020, s. 999-1010.
- Ed-Dûri, Abdulazîz, "Bağdat", *DİA*, C.4, İstanbul 1991, s.425-433.
- Efendiyev, Oktay, *Azerbaycan Safevi Devleti (16.Yüzyıl)*, Çev. Ali Asker, İstanbul 2018.

- Kazvinî, Yahya ibn-i Abdüllatif El Hüseyini, *Lebbut Tevarih*, İntisarat-ı Müessesesi Haver, Tahran 1314.
- Emecen, Feridun, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I: Bayezid (II), Yavuz, Kanuni*, İstanbul 2011.
- Emir Mahmud Handmir, *İran Der Ruzgar-ı Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevi (Zeyli Habibü's Siyer)*, Tahran 1390.
- Eravcı, Hacı Mustafa, "Safevi Hanedanı", *Türkler Ansiklopedisi*, c.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.886-890.
- Gholsorkhi, Shohreh, "Ismail II and Mirza Makhdum Sharifi: An Interlude in Safavid History", *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 26, No. 3, 1994, s. 477- 488.
- Gündüz, Tufan Kızılbaşlar, *Osmanlılar, Safevîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Gündüz, Tufan, "Safeviler", *DİA*, C.35, İstanbul 2008, s.451-457.
- Gündüz, Tufan, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't- Tevârih*, C.III, Haz. Abdül Hüseyin Nevâyî, İntişârât-ı Babek, Tahran 1357.
- Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't Tevarih*, Cild-i Sevvom, Haz. Abdül Hüseyin Nevâyî, İntişârât-ı Babek, Tahran 1389.
- Hurşah Bin Kubad El-Hüseyinî, *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, Neşr: Muhammed Rıza Nasiri-Koiçi Haneda, Çap-ı Umur-u Fenni, Tahran 1379.
- Iqtıdar Husain Sıddıquı, "Nizamşâhî", *DİA*, C.33, İstanbul 2007, s.191-192.
- İskender Bey Münşî, *Tarih-i Âlem Ârâ-yi Abbasi*, Haz. İrec Afşar, Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1387.
- Javanshir, Babak, "İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Kadı Ahmet Tetevi- Asaf Han-I Kazvini, *Tarih-i Elfi*, neşr: S. Ali Davud, Tahran 1999.
- Kaplan, Doğan, *Safeviler ve Kızılbaşlık*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.
- Karadağ Çınar, Gülay "Safevî Devleti'nin Güçlü Melikesi Hayrünnisa Begüm (985-987/1578-1579)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21/Güz, 2011, s.87-103.
- Kazvinî, Kadı Ahmed Gaffarî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, Haz. Müctebâ Minevî, Neşriyât-ı Kitabfüruş-ı Hâfız, Tahran 1343.

- Kesik, Beyhan “Kanuni’nin şah Tahmasb’ın Gazeline Cevabı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2, (Mart 2015), s. 203-210.
- Kılıç, M.Erol, “Nimetullah-ı Veli”, *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s.133-134.
- Kumî, Kadı Ahmed bin şerafeddin el Hüseyin el Hüseyinî, *Hulâsatü’t-Tevârih*, C. I-II, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tehran, Tahran 1383.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “ Seyyid”, *DİA*, C.37, İstanbul 2009, s.40-43.
- Kütükoğlu, Bekir, “şah Tahmasb”, *Vekayinüvis Makaleler*, İstanbul 1994.
- Menuçehr Parsadust, *şah Tahmasb-ı Evvel*, şirket-i Sihami, Tahran 1391.
- Meşkuriyan, Muhammed Taki, CAFERİ, Ali Ekber, “Sadat-ı Lale-i Tebriz der Güzar-ı Be Asr-ı Safevi”, *Fasıl-nâme-i İlmi*, Sal-ı Bist-u Pencum, Devre-i Cedid, Zımistan, Tahran 1394.
- Minorsky, Viladimir, “Müşa’şalar”, *İA*, İstanbul,1997, C.8, s.841-844.
- Mitchell, Colin P., *The Practice Of Politics in Safavid Iran (Power, Religion and Rhetoric)*, I. B. Tauris, London 2009.
- Muhammed Hüseyin Huşvakt, *Tecziye ve Tahlil-ı Tesmîmgiri Der Siyaset-ı Harecî*, İntişârât-ı Vezâret-ı Umûr-ı Harecî, Tahran 1375.
- Muhammed İbn-I Hidayetullah Afuşte-i Natanzî, *Nekavetü’l Asar*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1373.
- Musalı, Namığ, “I. şah İsmail’in İdari-Askeri ve İçtimai-İktisadi Politikaları Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İstanbul 2018, İlkbahar, 5/14, s.1-46.
- Müderriş Tabatabayî, Misâlhâ-yı Sudûr-ı Safevi, Tahran 1389.
- Naskali, Esko, “İran Tarihi”, *DİA*, İstanbul, 2000, C. 22., s.394-395.
- Nevai, Abdülhüseyin, *İran ve Cihan: Ez Moğol Ta Kaçariye*, Müessese-i Neşr-i Hüma, Tahran 1366.
- Newman, Andrew, “The Role of the Sadat in Safavid Iran: Confrontation or Accommodation?”, *Oriente Moderno*, Nuova Serie, Anno 18(79), Nr.2, 1999, s.577-596.
- Newman, J. Andrew, *Safavid Iran Rebirth of a Persian Empire*, Newyork: 2009.
- Oruç Bey Bayat [İranlı Don Juan], *İlişkiler Bir şiî Katolik*, (Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- Öz, Mustafa, “şiâ’da Humus”, *DİA*, C.18, İstanbul 1998, s.369-370.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İran, Fetihden Safevilere Kadar”, *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.395-400.
- Sâm Mirza-Yı Safevi, *Tuhfe-i Sâmî*, Haz. Fatma Enguranî, Tahran1389.
- Savory, Roger M., “şah İsmail Döneminde Safevi Devleti’nin Temel Kurumları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Çev. Emin Kırkıl, 10/2004, 199-216.

- Savory, Roger, *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Sefakiş, Hamidreza, *Safeviyan Der Gozeşti Tarih*, İntişarat-ı Sahn, Tahran 1390.
- Seyyid Hasan Esterabadî, *Tarih-i Sultani (Ez Şeyh Safi Ta Şah Safi)*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı İlmi, Tahran 1366.
- Streusand, Douglas E., *Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safevîler, Babürlülere*, Çev. Bahar Fırat, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013.
- Stewart, Devin J, "The First Shaykh al-Islam of The Safavid Capital Qazvin", *Journal of The American Oriental Society*, Volume 116, Number 3, July-September 1996.
- Sümer, Faruk, "I. ve II. Abbas Devirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1990, S.69, s.9-32.
- Sümer, Faruk "Akkoyunlular", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s.270-274.
- Sümer, Faruk, "Abbas I", *DİA*, C.1, İstanbul 1998, s.17-19.
- Şah Tahmasb Bin İsmail Safevi, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, İntişarat-ı Şark, Tahran 1363.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1996.
- Şeriati, Ali, *Şîa*, Çev. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2013.
- Şeref Han, *Şerefnâme*, Çev. M. Emin Bozarıslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971.
- Türkoğlu, Oğuz, *Safevî İmparatorluğu*, Parana Yayınları, İstanbul 2022.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, C. III, Ankara 1995.
- Yazıcı, Tahsin, "Şah İsmail", *İA*, C.11, MEB, 1979, s. 275-279.
- Yazıcı, Tahsin, "Safevîler", *İA*, C. 10, 1967, s.53-59.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 24.12.2022

Submitted: 24.12.2022

Kabul Tarihi: 24.03.2023

Accepted: 24.03.2023

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.12223768>

Burhan Erhan AVDAROĐLU¹

KLASİK ÇAĞ OSMANLI HARP USULÜNDE SÜVARİ TALİMİ; FURUSİYE ESERLERİ ÜZERİNDEN BİR İZAHAT

Öz: Askerî bir yapı üzerine kurulan Osmanlı İmparatorluğu, tarihsel köklerini aldığı süvari geleneği üzerine ordusunu yapılandırmıştı. Bu yapılandırma, başlarda profesyonel olmayan Gazi Alplar şeklinde temayüz etmiş olsa bile, geçen zaman içinde önce timarlı sipahilere, takiben kapıkulu süvarilerinin varlığına doğru evrilmiştir. Askeri devrimin kendini Osmanlı ve rakipleri için ciddi manada hissettirmeye başladığı 1650-1700 yıllarına kadar, meydan muharebelerinin savaş tarihini etkilediği bilinen bir hakikattir. Bu süre içerisinde, muharebelerin başlangıç, ilerleme ve sonucunun belirlenmesinde süvarilerin etkinliği ortadadır. Bu etkinliğin sağlanması için süvari geleneğine ciddi manada bağlı olan Memlûk, Safevi ve Osmanlı Devletlerinde süvariliğin gelişmesi için birçok eser kaleme alınmıştır. “Furuskiye” yahut “Silahşorname” de denilen bu eserler, olası bir savaş durumunda süvarinin atını nasıl sürmesi gerektiği, oku, yayı, kılıcı, kalkanı, gürzü, mızrağı ve ciridi nasıl kullanması gerektiği ve olası yaralanma ve kazalar da yapılması gerekenleri anlatan adeta birer ders kitabı niteliğindedir. Söz konusu eserlerin önemi ise yine özellikle Avrupa ile girilen muharebelerde anlaşılacaktır. Zira bu eserlerde Avrupa süvarisi karşısında Osmanlı süvarisinin nasıl başarılı olduğunun sırları mevcuttur. Bugün elimize ulaşan Matrakçı Nasuh’un “Tuhfetü’l Guzât”, Firdevsî-i Rûmî’nin “Silahşorname” ve Aristoteles’e atfedilen “Âdâb-ı Harb ve Üslûb-ı Ceng” isimli eserler

¹ Uzman, erhancavdaroglu@gmail.com , ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7129-1114>

birer furusiye olma özelliği taşımalarının yanında süvarilerin nasıl talim ettikleri, bu talimlerin savaş anında nasıl pratik uygulamaya döneceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Klasik dönem Osmanlı harp usulünün süvariler üzerinden incelendiği bu çalışmada, Osmanlı ordusunun belkemiği konumundaki süvari sınıfının talimlerinin izah edilmesi, bunların hem girişilen muharebelerde batıya karşı sahip oldukları üstünlüğün izahı hem de askeri devrime neden uyum sağlayamadığı meselelerine bir izahat getirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Furusiye, Klasik Çağ, Tımarlı Sipahi, Kapıkulu Süvarisi, Talim

Abstract: The Ottoman Empire, which was founded on a military structure, organized its army on the cavalry tradition which constituted its historical roots. Although this organization initially emerged in the form of unprofessional Ghazi warriors, it has evolved over time first into the cavalry timariots then to the Kapıkulu cavalry (mounted Janissaries). It is a known fact that until 1650-1700, until the military revolution started to make itself felt seriously for the Ottoman Empire and its rivals, the pitched battles affected the history of the war. During this time, the effectiveness of the cavalry in determining the start, progress and outcome of battles is obvious. In order to ensure this practice, many works were written for the advance of cavalry tradition in the Mamluk, Safavid and Ottoman Empire, which were seriously attached to the cavalry tradition. These works, also called "Furusiye" or "Gunshort", are almost a lesson that explains how the cavalry should ride his horse in a possible war situation, how to use the arrow, bow, sword, shield, mace, spear and javelin and what to do in possible injuries and accidents. The importance of these works will be understood especially in the battles with Europe. Because, in these works, there are secrets of how the Ottoman cavalry was successful against the European cavalry. The works of Matrakçı Nasuh's "Tuhfetü'l Guzât", Firdevsî-i Rûmî's "Silahşörname" and "Âdâb-ı Harb and Üslûb-ı Ceng" attributed to Aristotle are not only furusiye, but also how to train cavalry. what they teach is very important in terms of showing how these drills will return to practical application during war. In this study, which examines the classical Ottoman warfare style through cavalry, it is aimed to explain the training of the cavalry class, which is the backbone of the Ottoman army, to explain both their superiority over the west in the battles and why they could not adapt to the military revolution.

Key Words: Furusiye, Classical Age, Timariot Cavalry, Kapıkulu Cavalry, Training

Giriş

Askeri bir temel üzerine kurulan Osmanlı Devleti, ordunun yapısını da kendisinden önce kurulan devletlerde olduğu gibi süvariler üzerine inşa etmiştir.

(ATAD)

Bu yapı, savaş usullerini ve savaşların gelişimini de söz konusu birliklere dayanan taktiklerle geliştirmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte askerlikte ki usul, kaide ve eğitim aşamalarını yine askeri tecrübe ve birikimlere dayandırarak ele alan ve adeta birer ders kitabı niteliğine olan “furusiyeye” yahut “silahşorname” denilen eserler önemli rol oynamışlardır. Bu eserlerde at ve süvari eğitiminin yanı sıra süvarinin atıyla uyum içinde olması için gerekenler maddeler halinde yazılmıştır. Bu eğitimlerin sonunda âdeta atıyla bütünleşen süvarinin yine at belinde ok ve yay, kılıç, kalkan, mızrak, vd. harp aletlerini kullanımı, süratle taarruz, ricat ve kuşatmayı nasıl yapması gerektiği teferruatıyla izah edilmiştir.

Furusiyelerin yazılmasında, nesilden nesile gelişen süvariliğin zaman içinde unutulmaması ve gelecek kuşaklara ulaştırılması temel amaç edinilmiştir. Selçukîler devrinden günümüze ulaşan bir furusiye kitabının henüz bulunamamış olması haddi zatında oldukça enteresan bir mesele olmakla beraber, Osmanlı, Safevi ve Memlük furusiyelerinde² yer alan bilgilerin temel kaynağının Selçuklu furusiyeleri olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu gerçekte ışığında, Osmanlı, Safevi ve Memlüklerin aynı geleneğin birer mirasçısı olarak birbirleriyle girdikleri muharebelerde zaferin nasıl olup da Osmanlı Ordusu tarafından kazanıldığı meselesi oldukça önemli bir soru işaretidir.

Bu çalışmanın amacı, uzun zamandır yapılan Askeri Tarih çalışmaları içerisinde oldukça az değinilen ve adeta karanlıkta kalmaya yüz tutmuş olan furusiyelerin, süvari sınıfının eğitiminde nasıl bir yer tuttuğu furusiye metinleri ve bu metinlerin adeta uygulama sahası olan muharebeler ışığında açığa çıkartmaktır. Bu amaçla, çalışma içerisinde “Furusiyelerin süvarinin yetişmesinde nasıl bir etkiye sahip olduğu?”, “Her süvarinin bu eserleri görmesinin mümkün olup olmadığı?”, “Furusiyeye kitaplarında yazan usullerin muharebe meydanında ne kadar kullanılıp, ne kadarının kullanılmadığı?”, “Şifahi süvari geleneğinin kuruluş devrine nasıl etki ettiği?”, “Şifahi gelenekten yazılı geleneğe geçen zaman zarfındaki harp usulünün nasıl olduğu?”, “Harp usulünün şekillenmesine Raiyyetzade Beylerin katkısının olup olmadığı?”, “Aynı süvari geleneğinden gelen devletlerin karşı karşıya gelmesi durumunda zaferin nasıl kazanıldığı”, “Askeri Devrimle beraber süvari geleneğinde meydana gelen değışikliğin nasıl bir hal aldığı?”, “Furusiyeye kitaplarının izahatının neden önemli olduğu?” sorularına cevap aranmaya çalışılacaktır.

² Ümran Karadeniz, “Silahşorluğa Dair Önemli Bir Kaynak: Anonim Silahşorluk Risalesi”, *TTK Belgeler Dergisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, C. XXXVIII, S. 38, Ankara 2013, s. 2.

İç içe geçen tüm bu sorulara aşama aşama cevap verebilmek için çalışma iki ana kısımdan oluşacaktır. Birinci kısımda, Furuşiyeler eserlerinin tarihsel dayanağı olarak görülen Selçuklu ordusunu savaşma tarzı kısaca izah edildikten sonra, söz konusu eserlerin şifahi aktarıldığı düşünülen Osmanlı ordusunun ilk üç muharebesi olan Bafeus, Palekanon ve I. Kosova Meydan Muharebesi anlatılarak süvarinin Osmanlılar için etkinliği ve önemi ifade edilecektir. İkinci kısımda ise, Askeri Devrimin ortaya çıkmaya başladığı ve Osmanlılar için “Klasik Çağ” denilen devirdeki harp usulleri yine muharebeler, yaşanan değişiklikler, süvarinin bu değişikliğe uyum sağlayıp sağlayamadığı, piyadelerin bu usuldeki yeni konumu furuşiye talimnameleri ışığında izah edilecektir.

1. Gazi Alplardan Profesyonel Süvariye Geçiş; Sözlü Süvari Geleneği

Kendilerini Selçuklu Devleti'nin tabî mirasçısı olarak gören Osmanlılar, Orta Asya Türk Devletleri ve onları takiben önce Büyük Selçuklu, ardından Anadolu Selçuklu Devleti' de kendisinden önceki Türk devletlerinden miras kalan taktik ve stratejileri³ bulunduğu çağa göre geliştirmiş ve uygulamıştır. Bu taktik ve stratejilerden bazıları; muharebenin başında sahte ri'cat, vur-kaç taktiği, su kuyularının zehirlenip ve ekinlerin yakılması, savaş öncesi istihbarat toplanması⁴ ve atların nallarının ters çakılmasıdır.⁵ Bu usuller, ilerleyen zaman da birçok harp stratejisinin temelini oluşturmasıyla beraber, önemli ölçüde süvariye dayalı olması bakımından da dikkat çeker.⁶

Süvariye dayanan bu şifahi gelenek, Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan ve rakibi Bizans İmparatorluğu ile daimi bir çatışma içinde bulunan Osmanlıları da etkisi altına almıştır. Öyle ki, geçimlerini çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla sağlayan bu Türkmen taifesinin söz konusu furuşiyeleri ulaşıp, onları okuyarak savaşıklarını düşünmek oldukça zor bir ihtimaldir. Bu sebeple, söz konusu Türkmenler atalarından ve dahi onların atalarından kendilerine miras kalan süvari geleneklerini adeta bir “usta-çırak” ilişkisi altında devam ettirmişlerdir.

³ Gregory Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, Çevr. Ö.R. Doğrul, I-II, Ankara, 1978, s. 97.

⁴ Anonim, *Anonim Selçuknâme*, Çev. Ve Yay. Haz. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 51.

⁵ Muharrem Kesik, *At Üstünde Selçuklular*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2014, s. 110.

⁶ Burhan Erhan Çavdaroğlu, “Selçuklu Harp Sanatının İncelenmesi; 1116 Bolvadin Muharebesi Örneği”, *Bolvadin Araştırmaları 1*, Eğitim Yayınevi, Konya 2018, s. 332.

Osman Bey'in beyliği oluşturmaya başlamasını takiben yapılan savaşlarda alınan bölgeler, *timar* adı altında, Osman Bey'in savaşçı alpları arasında belli bir nizam içerisinde taksim edilmiştir. Hatta bu durumu Aşıkpaşazade, Osman Gazi'nin fethettiği arazileri, yanındaki Alplere yahut "*nkerlerine*" timar olarak verdiğini ve bu timarların gazilerin ölümü durumunda çocuklarına intikal etmesi için bir de kanun koyduğunu yazar.⁷

Sipahilerin devletin kuruluş dönemindeki ilk halleri '*Gazi Alp*' şeklindeki profesyonel olmayan askerî bir zmreydi. Selçuklu Devleti'nin zaafiyet içerisine girdiği zamanlarda müstakil hareket eden bu Alplar zamanla Osmanoğulları'na sadakatle bağlanmaya başlamışlardır. Bu gazilerin Osman ve onun neslinin etrafına toplayan şey başlı başına gaza değildi elbette. Zaferlerin beraberinde getirdiği ganimet de beyliği kısa sürede her bölgeden savaşçıların toplandığı bir merkez haline getirmişti.⁸ Bunlara ilk devirlerden itibaren mir topraklardan yurtluk verildiği de ifade edilir. Buradan hareketle de gazi alpların timarlı sipahinin ilk nüvesi olduğunu söylemek mümkündür.

Timarlı sipahi, kendisine dirlik olarak verilen arazinin rfi vergilerini toplamakla yükümlü bir nevi devlet görevlisiydi. Buna ek olarak, savaş zamanında orduya atlı olarak mükemmel teçhiz edilmiş şekilde katılma zorunlulukları vardı. Sipahiye, kendisine verilen toprağın büyüklüğü kadar yanında yeterli miktar da cebeli getirme zorunluluğu da şart koşuluyordu. Timarın, askerî ve idari yönetiminde söz konusu işe dair kişinin yeteneği ve aileden gelen geleneğin korunması amacı üzerine timar verilen kişinin sipahi oğlu sipahi olmasına zen gösterilirdi. Zira söz konusu oğullar, doğdukları andan yetişkinlik dönemlerine değin babalarının⁹ yanında askerî eğitim olarak yetişirlerdi. Bu sebeple, Osmanlı

⁷ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, Yay. Haz. Necdet ztrk, Bilge Kültür Sanat Yayinevi, İstanbul 2013 s.30; Aşıkpaşazade, *a.g.e.*, s. 31-32; Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, Yay. Haz. Necdet ztrk, Bilge Kültür Sanat Yayinevi, İstanbul 2014., s. 14; Mevlana Mehmed Neşri, *Cihnm*, Yay. Haz. Necdet ztrk, Bilge Kültür Sanat Yayinevi, İstanbul 2013, s. 55-56; Anonim, *Anonim Osmanlı Tarihi (1299-1512)*, Yay. Haz. Necdet ztrk, Bilge Kültür Sanat Yayinevi, İstanbul 2015, s. 16; Emine Erdoğan znl, *Ayntb Sipahileri*, Berikan Yayinevi, Ankara 2011, s. 45.

⁸ Halil İnalcık, "*Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış*", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.1, Ankara 1999, s. 40; Osmanlı Devleti'nin kuruluş meselesi hakkındaki tartışmalar için bkz. Cemal Kafadar, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu İki Cihan Aresinde*, ev. Ceren ıkın – Yay. Haz. Mehmet z, Birleşik Yayinevi, Ankara 2010.

⁹ Gülgün el-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İletifim Yayinevi, İstanbul 2010, s. 221.

sisteminde timarlı sipahi olmakta öne çıkan önemli noktalardan birisi de “ocakzadeli” olma meselesidir.¹⁰ Osmanlıların kendisinden önceki beylikler yahut Hıristiyan devletlerin bir bakiyesi olan sipahilere veya feodal beylere itibar göstermesinin esas nedeni budur. Öyle ki Rumeli’de gaza yapan uç beyleri Evrenosoğulları, İshak Bey Oğulları, Mihaloğulları, Paşa Yiğit Oğulları için bu sistem uygulanagelmıştır.¹¹

1669 yılında yaşanan Kandiye Savaşı’na katılan *Guillatière*, savaştaki timarlı sipahilerden bazılarının ölümlerinden sonra timarın oğullarına verilmesi için küçük yaştaki çocuklarını da yanlarında savaşa getirerek, bir nevi namzet göstererek, alaybeyine yahut beylerbeyine takdim ettiklerini Gülgün Üçel Aybet’in eserinde okumak mümkündür.¹²

Burada görüldüğü üzere, aileden Ocakzadeli olarak yetişen timarlı sipahilerin savaş usullerini öğrenme ve uygulaması sözlü bir gelenek olarak devam etmiştir. Söz konusu sipahilerin meskûn buldukları bölgedeki imkânların kısıtlılığı göz önüne alındığında, herhangi bir furusiye kitabını görme imkanlarının olmadığı ortadadır. Bu bilgiyi destekler nitelikteki bir başka delilse vefat etmiş olan sipahilere ait tereke kayıtlarıdır. Sipahi terekelerinde çıkan envantere bakıldığında, atlar¹³, üzenği ve binış takımları¹⁴, okçuluk malzemeleri ve sadak tirkeş takımları¹⁵, gürz ve şeşperler¹⁶, zırhlar¹⁷ ve diğer harp edevatına rastlanmıştır. Fakat Edirne, Sivas ve Erzurum gibi önemli timarlı sipahi merkezlerinden kalan bu terekelerin hiçbirinde herhangi bir furusiye eserine denk gelinmemiştir. Bu açıdan söz konusu dönemde timarlı sipahiliğin şifahi

¹⁰ M. Hilmi Arıç, *17. Asrın İkinci Yarısında Osmanlı Savaş Tekniği ve Timarlı Sipahiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2010, s. 14.

¹¹ Özünlü, *a.g.e.*, s. 44.

¹² “Bizimle seyahat eden genç bir Türk üç yaşında oğlu ile yola çıkmıştı. Onu Kandiya’ya, o sırada kuşatma kumandanı olan sadrazama götürüyordu. Bir çocuğun yaşı ne olursa olsun, babasının ölümü halinde hemen babasının timarına hak kazanıyordu. Ben bunlardan birini Macaristan’da gördüm.” Aybet, *a.g.e.*, s. 221-222.

¹³ Arıç, *a.g.t.*, s. 66.

¹⁴ Arıç, *a.g.t.*, s. 68.

¹⁵ Arıç, *a.g.t.*, s. 77.

¹⁶ Arıç, *a.g.t.*, s. 81.

¹⁷ Arıç, *a.g.t.*, s. 93.

geleneğe dayandığı grlmektedir. Bundan sonra transkribe edilecek terekelerde mutlaka bakılması gereken Őeyler listesinde söz konusu furusiye eserleri birinci sırada olmalıdır.

Sözlü süvari geleneğinin tek temsilcisi elbette ki Doğu milletleri değildir. Osmanlıların fethettiği bölgelerdeki feodal Hıristiyan beylerine timar verilerek onların da timarlı sipahi sınıfına dahil edilmesi oldukça sık görülen bir durumdur.¹⁸ Söz konusu beylerin, yetiştikleri Avrupâi tarza sahip süvari geleneklerine nasıl sahip oldukları konusu başlı başına incelemeye değer bir başka husustur. Raiyyet Kökenli denilen bu sınıfın, süvari geleneğini kitaplardan mı yoksa Şifahi bir gelenekten mi öğrendiği sorusu henüz net bir biçimde cevaplanabilmiş değildir. Bu sorunun cevaplanabilmesi için özellikle Balkan coğrafyasındaki Raiyyet Kökenli sipahi ve sancak beylerinin tereke kayıtlarının tafsilatlı incelemesi yapılmalıdır.

Söz konusu Şifahi süvari geleneğinin temsilcilerini ve onlara dair bilgileri bu Şekilde kısaca izah ettikten sonra, söz konusu "*Kuruluş Devri*"ndeki harp usulünü yine devrin muharebeleri üzerinden izah etmek konunun anlamını kavramak için oldukça önemli görülmüştür. Beyliğin kurulduğu zaman dilimi olan 1302'de, Osman Bey'in alpları belli bir düzende saldıran, bunu takiben yine belli bir düzende geri çekilerek askerî taktik ve harekâta dayanan birçok usul benimsemiş olan savaşçılardı. Söz konusu usulü benimseyen alpları, düzenli talim yapan birlikler olarak görmek pek mümkün değildir. Onlar, yaşam biçimleri olarak savaşı benimsemeleri sebebiyle her an avda, gezintide, gte belli taktikleri adeta savaştaymışçasına uygulamaları sebebiyle her an bir muharebeye hazır hâldeydiler.

Bafeus Savaşı, erken dönem Osmanlı harp usulünün anlaşılması için kritik öneme sahiptir. Zira bu muharebe ve muharebenin gelişimini kaynakların verdiği bilgiye dayanarak incelediğimizde, Osmanlı savaş makinesinin ilk izlerini karşımıza çıkartacaktır. Muharebe öncesinde piyade ağırlıklı olan ve klasik uzun Roma kalkanları ve mızrakları ile kuşanmış olan Bizans birliklerinin karaya çıkıp yerleşmesine fırsat verilmesinin doğuracağı olası felaketleri n gören Osman Bey, emrindeki alpları ile süratle hücum ederek henüz mevzilenmemiş olan Bizans birliklerini Őafak karanlığında bir baskınla

¹⁸ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Sret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yayınevi, Ankara 1987, s. 8.

dağıtmıştır.¹⁹ Osman Bey'in usulü, aslında klasik Bozkır savaş sistemine dayalı olmakla beraber, süvariler üzerine kurulmuş bir sistemden meydana gelir.²⁰

1302 yılında gerçekleşen Bafeus Savaşı, klasik Osmanlı savaş usulünün ne olduğunu ve nasıl gerçekleştiğini görmemiz için önemli bir örnektir. Burada Osman Gazi'nin emrindeki alpları ile Bizans ordusuna karşı düzenlediği baskın taarruzu ve bu taarruzun klasik bozkır savaş usulü şeklinde (vur-kaç-imha et) şeklinde gerçekleşmesi Osman Bey'in birliklerinin halen geleneksel yöntemleri terk etmediklerini ve eski savaş usullerinde yani sadece süvariye dayanan bir usulde savaştıklarını görmemizi sağlar. Bu usulü görürken, Osman Gazi ve emrindeki alpların henüz düzenli bir ordu olmadığı, savaş usullerini herhangi bir yazılı kaynaktan değil doğrudan sözlü bir gelenekten öğrendiği hakikatini unutmamak gerekir.

Bafeus Savaşı'nı takiben Osman Bey'in bölgede imparatorluk ordusuna karşı kazandığı bu zaferle, eşitler arası birinci bir bey²¹ konumuna yükselmiş ve civardaki birçok alp onun emrinde savaşmak için açtığı bayrak altında toplanmıştır. Osman Gazi'nin bu karizması, oğlu Orhan'ın kendisinden sonra tartışmasız bir şekilde beylik postuna oturmasını sağlamıştır. Şüphesiz Orhan Bey'in beylik tahtına oturmasında bir diğer etmende 1320 yılına kadar ki fetih hareketlerinin öncüsü konumunda olmasıdır. Orhan Gazi, bu fetihlerde Akçakoca, Köse Mihal gibi komutanlarını yanından ayırmamıştır.²²

1329 Palekanon Savaşı, Osmanlı harp usulü için çok önemli bir değişimin ilk nüvesidir. Zira bu savaş klasik Bozkır savaş usulünde önemli bir yer işgal eden süvarinin yanında piyadenin de muharebenin gelişiminde önemli bir yere konumlandırılması usulüne dayanır. Burada Türkmenlerin atlarından inerek

¹⁹ Aşıkpaşazade, *a.g.e.*, s. 33; Anonim, *Anonim Osmanlı Tarihi (1299-1512)*, s. 13; Mevlâna Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 50-51; Şahin Kılıç, *Bizans Kısa Kronikleri (Chronica Byzantina Breviora) Osmanlı Tarihinin Bizanslı Tanıkları*, İthaki Yayınevi, İstanbul 2013, s.192; Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, Çev. İlcan Bihter Barlas, İlgi Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009, s. 75-76.

²⁰ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askerî Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014. s. 22-23.

²¹ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye I*, İş Bankası Yayınevi, İstanbul 2015, s. 17.

²² Ali Irmak, *Osman Gazi ve Orhan Gazi Devri Osmanlı-Bizans Münasebetleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994, s. 43.

piyade olarak savaşması, Osmanlı askeri anlayışı açısından tam bir dönüm noktasıdır. Öyle ki Aşık Paşa'nın *Garibname*²³ isimli eserinde gcl bir at sahibi²⁴ olmayan savaşçı, gerçek bir alp (asker) bile sayılmamaktadır. Dolayısıyla, savaşçı olmak için mutlaka bir ata sahip olunması gerektiğine inanan Osmanlıların, Palekanon Savaşı'nda birdenbire piyadenin de muharebeye dahil olduğu bir usule geçmeleri, Osmanlı harp usulindeki devasa dönüşüme işaret etmektedir.²⁵ Bu devasa dönüşümün, ortaya çıkışında, Avrupaî tarzda yetişen ve sonradan Müslüman olarak Osmanlı birliklerine katılan Raiyyet Kökenli beyler önemli rol oynamış olmaları oldukça muhtemeldir. Osman Gazi devrinden itibaren Müslümanlığı seçen eski Bizans beylerinden Mihailoğulları, Malkoçoğulları, Evrenosoğulları gibi ikta sahiplerinin²⁶, genellikle piyade odaklı savaşan Roma askeri sistemindeki piyade taarruzu ve ricati usulünü Orhan Bey'e önermiş olmaları ve bu usule göre yeni bir ordu nizamı kurulmuş olduğu cevabı bizce oldukça makul bir izahattır. Bu izahata bir destek de Halil İnalçık tarafından gelmektedir. İnalçık'a göre, Osman Gazi Bitinya bölgesindeki Sakarya ve Göynük ırmaklarının arasındaki bölgede hüküm süren Türkmen ve Rum Beylerinin işbirliğine dayanmak zorunda kalmıştır.²⁷

Doğulu ve Batılı sözlü harp geleneklerinin süvari ve piyade odaklı olarak bölünmesi ve yeni usulün buna göre şekillenmesi Kuruluş Devri harp usullerinin anlaşılması için oldukça elzemdir. Söz konusu usullerin anlaşılması beylikten devlete geçişin sırlarını askeri sistem içinde aramak lzmnn doğmasına neden olmuştur. Burada zerine bilhassa eğilinmesi gereken sebep, süvarinin yanında piyadenin de savaşacağı bir taktiksel dnřm²⁸ bilincinin nasıl ortaya çıktığı sorusudur. Bu sorunun mutlak cevabı ise, tek bir teşmilde verilememekle beraber, Orhan Gazi'nin yanındaki diğer beylerle "*Düşmanın silahu ile silahlan*" dstrunu kendisine şiar edinerek ordusunu bu yeni sisteme göre tasarladığı şeklinde izah edilebilir.

²³ Aşık Ali Paşa, *Garibname*, Yay. Haz. Kemal Yavuz, C.2/II, TDK Yay., İstanbul 2000, s. 550-560.

²⁴ Aşık Ali Paşa, *a.g.e.*, s. 552.

²⁵ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik ağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 21.

²⁶ İsmail Tokalak, *Bizans Osmanlı Sentezi*, Asi Kitapevi, İstanbul 2017, s. 133.

²⁷ Halil İnalçık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", *Osmanlı Beyliği*, Ed. Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 82.

²⁸ Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2012, s. 62.

Orhan Gazi devrinde ortaya çıkan bu yeni usul, süvariden ziyade piyadenin ön plana çıktığı yeni bir savaş nizamına işaret etmekteydi. Bu yeni anlayış beyliğin devletleşme çabalarının da doğrudan bir sonucu olarak okunmalıdır. Çünkü Osmanlılar, göçebe süvari geleneğini artık bir kenara bırakarak düzenli ve eğitimli bir ordu ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu ihtiyaca binaen Sultan I. Murad devrinde (1362-1389), Gelibolu'da bir Kapıkulu Ocağı kurulması, Kazasker Çandarlı Kara Hâtil ve Molla Rüstem'in Sultan Murad'a tavsiyesi neticesinde mümkün olmuştur.²⁹

Artık muharebelere hazırlık talimlerinin düzenli bir şekilde ve belli bir nizama göre yapılması zorunluluğu doğmuştur. Bu durum sözlü süvari geleneğinin bir kenara bırakılmaya başlanarak belli talimnamelerin yazılma sürecini başlatmıştır. Öyle ki Yeniçeri Ocağı'nın kurulması ile beraber Kapıkulu Süvarileri de ortaya çıkmış ve bunların da belli eğitimlerden geçirilmesi gerekmiştir.

Önce piyadenin etkin kullanımı, takiben Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasıyla dönüşümünü sürdüren Osmanlı harp anlayışı açısından I. Kosova Meydan Muharebesi'nin³⁰ incelenmesi askeri tarihle ilgilenen araştırmacılar için bir ders niteliği taşımaktadır.

15 Haziran 1389'da Sırp Ordusunun hücumu ile başlayan savaşta Osmanlı birlikleri, sultanın bulunduğu merkez cenahın hendek ve kalkanlarla desteklenmiş tahtalarla, onun da arkasında develerle adeta seyyar bir kale hâline getirilmiştir.³¹ Tabii ki bu seyyar kalenin muhafızı yeni kurulan Yeniçeri neferi olmuştur. Söz konusunu neferler, tıpkı Palekanon savaşında olduğu gibi bu

²⁹ "Çandarlı Kara Halil kim kadıaskeridi. Ana geldi. Eydür: "Efendi! Bunca hanlık malı niçün zayı edersin. Kadıasker eydür: "Ol nice maldur? " Rüstem eydür: "İşbu esirler kim bu gaziler alurlar. Tanrı buyruğundan bunların beşdebiri hanundur. Niçün alınmaz der. Kadıasker hana arz eyledi. Han dahi eydür: "Tanrı buyruğu ise edün." Der... Ve kendü Gelibolu'da oturdu. Her esirden yirmi beş akçe aldı. Ve bu ihdas, iki danişmendün tedbiridir... Ve hem Gazi Evrenez'e dahi ısmarladılar. "Akından çıkan esirün beşde birini al" diler. Anun kim esiri beş olmaya. Ve her esirden yirmi beşer akçasın al" dediler... Ve hayli oğlanlar cem olundu. Hana getürdiler. Halil Paşa, "Bunları Türk'e virelüm Türkçe öğrensünler, sonra getürelüm Yeniçeri olsun" dedi. Ve hem anun gibi oldu... Andan kapuya getürdiler. Ak bürk geyürdiler. Adın yeniçeri kodular." Aşıkpaşazade, a.g.e., Yay. Haz. Necdet Öztürk, s. 75-76.

³⁰ Bahaddin Ertük, *Eski Türk Seferleri*, Askeri Fabrika Basımevi, Ankara 1984, s. 48.

³¹ Ahmet Refik, *Osmanlı Zaferleri*, Timaş Yayınevi, İstanbul 1996, s. 45.

seyyar kalenin sağına ve soluna yerleşerek, taarruza kalkan Sırp süvarilerini adeta ok yağmuruna tutarak taciz etmiş ve akabinde ilk dalga taarruzu sarsmıştır. Ancak söz konusu süvarilerden binicisi ve atı ağır zırhlı olup, Osmanlı okçularının atışlarından korunanlar Osmanlı sağ cenahına doğru saldırıp sağ cenahı dağıttıkları gibi, buradan merkez cenaha yüklenerak merkezdeki yeniçerileri de bozguna uğratmışlardır. Bu tehlikeli gidişatın önüne ancak şehzade Bayezid'in Osmanlı sol cenahından yaptığı karşı taarruz ile geçilebilmiştir. Gerçekten tam zamanında yapılan bu karşı taarruz neticesinde Sırp birlikleri düzensiz bir hâlde geri çekilmeye başlamış sağ cenahtaki Ali Paşa'nın birlikleri de kuşatma harekâtına başlayarak yaklaşık üç saat içerisinde Sırp Kralı Lazar'ı ve toplama Haçlı ordusunu mağlup etmiştir.³² Bu taarruz sayesinde Osmanlılar savaşı kazanmış olsalar da muharebe esnasında piyade birliklerinin gösterdiği basiretsiz tutum, Osmanlılara önemli bir ders vermiştir. Öyle ki, şifahi gelenekle gelen Osmanlı süvarisi ile henüz yetiştirilmeye başlanan ve yazılı herhangi bir furusiye talimnamesine dayanmayan yeniçeri birliklerinin uyum içinde savaşması için bir miktar daha zaman geçmesi gerekecektir. Bu zaman zarfında, iki birliğin birbiri ile entegreli olarak cenk etmesi mümkün olacak, şifahi gelenek ile yazılı gelenek birleştirilecektir.

Bu tarihlerde okçuluk talimi hakkında ortaya çıkan ilk eser, Muhammed b. şeyh Mustafa tarafından Hicri 812 Miladi 1410 civarında Arapça bir eserden tercüme yoluyla meydana getirilen *Umdetü'l-Mütenasilin* adlı eserdir.³³ Söz konusu eserde muharebeler de ok ve yay nasıl kullanılması gerektiği, okçuluğun temel esasları ve ok yay yapımından bahsedilir. Osmanlı ordusunun söz konusu zaman diliminde temel savaş silahının ok ve yay olması, kitabın ehemmiyetini ortaya koymasına bakımından oldukça önemlidir.³⁴

2. Talimli Süvari ve Piyadenin Uyumunu; Sözlü Gelenekten Yazılı Geleneğe Geçişi Anlamaya Çalışmak

Osmanlılar açısından XV. yüzyıl, şifahi Türkmen-süvari geleneğinden, yazılı, talimli ve piyade odaklı savaş anlayışına geçişin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu geçişi sürecinde hem furusiyelerin hem de süvarilerin Osmanlı harp

³² Mevlâna Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 126.

³³ Ümran Karadeniz, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Savaş Oyunları ve Silaşşorluk Gösterileri", *Uluslararası Savaş ve Kültür Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara 2017, s. 478.

³⁴ Muhammed b. şeyh Mustafa, *Umdetü'l Mütenazilin*, Yay. Haz. Mehmet Yastı, Palet Yayınları, Konya 2016.

anlayışındaki yeri yeniden şekillenmiştir. Giderek kurumsal bir hale dönüşen ve talime daha çok önem veren Osmanlı ordusu açısından furuşiyeler bir ders kitabı olarak önem kazanırken, bu eserlerde yüceltilen süvari temelli harp anlayışı ve gerçek bir savaşçının ancak at sırtında cenk edeceği temeline dayanan varsayım, Osmanlı harp anlayışı açısından giderek daha uzak ve nostaljik bir anlayış haline gelmişti.

Osmanlıların değişen harp anlayışı açısından 1444 yılında yaşanan Varna Savaşı önemli bir dönüşüm olmuştur. Bu muharebede Osmanlılar hafif süvari birliklerinin baskınına, geri çekilmesine ve sonra düşmanı yeniden kuşatmasına dayanan hareket odaklı savaş anlayışını bir kenara bırakmışlardır. Bu anlayış yerine, dirençli ve disiplinli piyade birliklerinin merkezde oluşturdukları ve yayılım ateşi ile düşmanı püskürttükleri, sonrasında muharebeye katılan süvari birlikleriyle düşmanın dağıtıldığı ateş gücü odaklı savaş anlayışına geçmişlerdi. Dolayısıyla, bu savaşın gelişimine bakmak furuşiyeler eserlerinin harp usulü ve talimlerde ki yerini anlamak için oldukça önemlidir.

10 Kasım 1444'te yaşanan Varna Muharebesinde Sultan II. Murad'ın deneyimli ve talimli ordusu, Macarların önderliğindeki Haçlı ordusu ile karşı karşıya gelmişti. Piyade ve süvari birliklerinin uyum içinde savaşması düsturu ile hazırlanan harp planına göre, öncü bir hat kurulacak bu hatta kapıkulu süvarileri, sağ cenahta Rumeli, sol cenahta Anadolu sipahisi bulunacak, merkez cenaha yerleştirilen ve artık tüfekle teçhiz edilen yeniçeriler ise muharebenin kaderini değiştirecek kuvvet olacaktı.³⁵ Kapıkulu süvarisinin çok etkisi yaratmak amacıyla taarruza kalkmasıyla muharebe başladı.³⁶ İlk şoku atlatan Macar süvarisi zayıf olarak gördükleri Osmanlı sol cenahını yüklenerek burayı ciddi bir zarara uğrattı. Ancak ilk şok taarruzunu yapan kapıkulunun yardıma gelmesiyle bu tehlike bertaraf edildi.³⁷ Sol cenahta ki Macar askerinin kırılma noktasına gelmesi tehlikesi üzerine Janos Hunyadi esas saldırı birlikleri ile buraya yükledi. Hatta buradan açılan boşlukla Osmanlı ordugahına çadırları görece kadar

³⁵ Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 80

³⁶ Gabor Agoston, "Büyük Meydan Muharebelerinde Uygulanan Strateji ve Taktikler", *XV. Ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Yayınevi, İstanbul 1997, s. 170.

³⁷ Feridun M. Emecen, "Varna Muharebesi", *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s.529; Mevlâna Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 271.

yaklaştı. Bu boşluktan istifade eden Macar birlikleri ikinci safta tertip olunan ve henüz savaşa dahil olmayan yeniçerilerin üzerine saldırdı.³⁸ Macar ordusunun bu pervasız ilerleyişini fırsata çevirmek isteyen Sultan II. Murad yeniçerileri derhâl iki safa ayırarak dūřmana girmesi için bir '*ölüm koridoru*' hazırladı.³⁹ Macar Kralı Ladislas'ın bu hızlı ilerleyişi Osmanlı ordugâhının girişine hazırlanan hendeğe dūřman süvarisinin dūřmesi ve yeniçerilerin açtığı yoğun ateř neticesinde dağılan ordunun paniği, bir de Macar Kralı Ladislas'ın öldürüldüğü haberi ile zaferi yakalamak üzere olan orduyu perişan bir hâlde kaçmaya mecbur bırakmıştır.⁴⁰

Varna Meydan Muharebesi, Osmanlıların süvari ve piyade birliklerini artık insicamlı bir şekilde ustalıkla kullanabildikleri göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu önemin yanı sıra, savaşta piyade birliklerinin ateşli silahlarla donatılması, Osmanlı harp düzenindeki piyade ağırlığını daha da öne çıkarmış ve Osmanlı harp anlayışını, süvari odaklı çağdaşlarından ayırmıştı. Dolayısıyla ilk kez 1329 Palekanon Savaşında kullanılan piyade-süvari eşgüdümüne dayalı harp anlayışı Varna Muharebesinde bu sefer ateşli silahlar eşliğinde uygulanmış ve Osmanlı ordusunu zafere taşımmıştır. Sultan Murad tıpkı Orhan Gazi gibi savaşın en kritik anında piyadelerini geri çekerek dūřmana gireceği bir ölüm koridoru açmış ve dūřmanın buraya girmesini takiben süvarilerle çemberi kapatmıştır.

Osmanlılar şifahi gelenekten, yazılı furusiye geleneğine geçişte onların doğudaki rakiplerinden biri olan Safeviler de benzer bir dönüşüm içerisindeydiler. Ancak Osmanlılar, furusiyelere dayanan süvari talimi anlayışını benimserken, süvari odaklı harp anlayışına yeni bir yaklaşım getirmişlerdir. Buna karşılık Safeviler ise, furusiye geleneğini olduğu gibi benimseyerek harp anlayışlarını buna göre kurgulamış ve talim etmişlerdir. Bu farkın ortaya çıkışında Safevilerin⁴¹ kuruldukları coğrafya başat etmen olmuştur. Osmanlıların aksine Safeviler, batılı herhangi bir unsurla karşılaşmadan ordusunu Dest-i Kıpçak, Anadolu ve Orta

³⁸ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. Ve Yay. Haz. Kahraman şakul, Timaş Yayinevi, İstanbul 2013, s. 67.

³⁹ Behişti Ahmed Çelebi, *Tarih-i Behişti*, C.2, Yay. Haz. Fatma Kaymaz, Ed. Mertol Tulum, TTK Yayinevi, Ankara 2016, s. 232.

⁴⁰ Anonim, *Gazaavat-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han*, Yay. Haz. Hâil İnalcık-Mevlüd Oğuz, TTK Yayinevi, Ankara 1989, s. 65-66.

⁴¹ Franz Babinger, "*Safiy-ed-Din*", *MEB İ.A.*, C.10, İstanbul 1967, s. 64.

Asya'dan gelen savaşçı zümrelerden teşekkül etmişlerdir.⁴² Safevi Devleti'ni kuran bu zümreler, tıpkı Osmanlı kuruluş devrinde olduğu gibi buldukları coğrafyadan getirdikleri savaşçılık gelenekleri ile burada bir savaşçı ekolü oluşmasına ciddi oranda katkıda bulunmuşlardır. İşte bu sebeple Safeviler, Raiyyetzade olarak adlandırılan ve Osmanlıya iltica eden feodal beylerin askeri etkisinden mahrum kalmışlardır.

Bu açıdan Osmanlı harp anlayışının gelişiminde, furusiyelerin yerini anlamamız için Osmanlıları doğuda ki rakiplerinden biri olan Safevilerle kıyaslamamız yol gösterici olacaktır. Özellikle 1460'dan sonra Safeviye tarikatının liderliğine Şeyh Haydar'a geçmesi ile beraber Safeviler önemli bir teşkilatlanma içine girmişlerdir. Bu süreçte, Şeyh Haydar tekkesini bir silah imalathanesine çevirmiş ve mızrak temrenleri, zırhlar, kılıç ve kalkanlar yapılmaya başlamıştır. Silah imali hususunda ki bu adımları takiben, Şeyh Haydar'ın müritlerine harp talimi yaptırmak için ok atmak, mızrak kullanmak ve süvari halinde savaşma dersleri verdiği bilinmektedir.⁴³ Şeyh Haydar'ın müritlerine verdiği bu derslerin yazılı hale dönüştürülmesi neticesinde ortaya çıkan furusiye yahut silahşorname adlı eserlerin Safevi ordusunun taliminde ciddi bir yere sahip olduğu rahatlıkla anlaşılabilir.

Bu güçlü gelenek takip eden yüzyıllarda Safevi harp anlayışına yön vermeye devam etmiş ve XVII. Yüzyılın ünlü Safevi hükümdarı Şah Abbas'ta da kendini göstermişti. Şah Abbas Pietro Della Valle'ye kılıçla dövüşülürken dikkat edilmesi gereken hususları adeta maddeler halinde izah etmesi furusiye geleneğinin Safevi harp anlayışındaki ağırlığını göstermektedir.⁴⁴ Şeyh Haydar devrinden

⁴² Tufan Gündüz, "Şah İsmail", TDV İ.A., C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 253.

⁴³ Eralp Erdoğan, *Safevi Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 2.

⁴⁴ "O, kılıç ile savaşırken kesinlikle uyulması gereken bir kaç kuralı anlattı. İlk kural; hiçbir zaman süvariye hedef almamak gerekir çünkü bu zor ve faydası olmayan bir iştir. Bunun yerine ata darbe vurmaya çalışılmalıdır. Zira atın düşmesi ile süvarinin de işi bitecek ve bir taşla iki kuş vurulacaktır. İkinci kural; kılıcı atın boynuna vurmaya gayret gösterilmelidir. Çünkü atın yüzü kemikten ve sert olduğu için buraya öldürücü bir darbe vurmak çok zordur. Boynu vurulan hayvan artık süvarinin ağırlığını kaldıramaz ve birden yere düşer. Üçüncü kural; düşman yere düştüğü zaman ayağa kalkmasını beklemeden boynunu vurmak için acele etme. Çünkü o kişi henüz ölmemiş olabilir ve kalkıp sana darbe vurabilir. Bu yüzden düşmanı önce mızrak ile yarala ardından attan inerek başını kes ve eşyalarını ganimet olarak al. Dördüncü kural; mızrak eğerin üzerinde

itibaren şıfahi süvari geleneği ile yaşanılan tecrübe ve ordunun eğitimini de bir araya getirerek yazılı hale getirilen silahşornamelerin İnan coğrafyasındaki yaygınlığını bu şekilde izah ettikten sonra yine aynı gelenekten gelen Osmanlılar ile giriştikleri muharebeye bakmak konuyu daha anlaşılır bir hale sokacaktır.

Henüz şehzadelik yıllarından itibaren, doğuda yükselen Safevi tehdidinin farkında olan şehzade Selim, şah İsmail'in önderliğinde birleşen İsmailî Türkmenlerin Osmanlılar için kısa vadede ciddi bir sorun haline geleceğini fark etmiştir. Özellikle Anadolu üzerindeki Türkmen kitleleri üzerinde dini bir etkiye sahip olan Safeviyye Tarikatı'nın halifelerinin⁴⁵, çıkan isyanlarda başrol oynamaları şehzadenin bu öngörüsünü haklı çıkartmaya başlamıştır.

Yazımı tam da bu yıllara denk gelen (1500) asıl adı şerafeddin Musa olan ve mahlas olarak Firdevsî-i Rûmî adını kullanan Osmanlı müellifinin *Silahşorname*⁴⁶ isimli eseri Klasik dönem Osmanlı süvari taliminin anlaşılabilmesi açısından oldukça önemli bir noktadadır. Söz konusu Silahşorname'nin hem Safevi hemde Osmanlı süvarisinin talimlerindeki benzerliği görmek için, şah Abbas'ın kılıç kullanımı ile ilgili anlattığı bilgiler ile Firdevsî'nin Silahşorname'sinde ki bilgileri karşılaştırmak yeterli olacaktır.⁴⁷

durmamalı ve ucu dışa doğru bakmamalıdır. Zira bu şekilde düşman yakına geldiği zaman etkili bir iş yapılamaz. Mızrağı aşağıda tut ve kolunu arkaya doğru götür. Bu şekilde düşman yaklaştığı zaman elini mızrak ile öne fırlat ve öldürücü bir darbe vur.", Erdoğan, *a.g.t.*, s. 160-161.

⁴⁵ Asiye şenol, *Osmanlı-Safevi İlişkileri ve Çaldıran Savaşı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2018, s. 43.

⁴⁶ Firdevsî-i Rûmî, *Silahşorname*, Yay. Haz. Bekir Biçer, Çizgi Kitapevi, Konya 2011; Söz konusu eserin Topkapı Sarayı Kütüphanesi ve İstanbul Büyükşehir Kütüphanesinde ki orijinal nüshaları da bu çalışmada incelenerek, transkribe eserdeki hatalı çevrilmiş terimler düzeltilerek yazılmıştır.

⁴⁷ "Kılıcın iyisi düz olanıdır. Onu belli bir açđ ile çekip, çektiğin açđ ile düşmana savurmalısın ki hıyar gibi kesilsin. Eğer kılıcın yalmanlı yani ucu eğri olursa, düşmanına kılıcı saplar gibi yapıp hasmının boş anında başını kesesin. Eğer hasmın başına kalkan tutmaya çalışırsa, o zaman göğüs kısmı açık alır ve kılıcının yalmanlı kısmıyla zırhın olmadığı koltuk altından saplanmalısın. Kılıcım kesmedi diyen çok olur ama saplanmadı diyen olmaz." Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 25-26;

(ATAD)

Eserde kılıç kullanımı⁴⁸, mızrak kullanımı⁴⁹, gürz ve şeşper kullanımı⁵⁰, süvarinin vazgeçilmez aracı olan atın bir nevi direksiyonu konumunda olan dizgin/inan kullanımı⁵¹, mahmuz kullanımı⁵², Süvari haldeyken ok atma usulü⁵³, mızrakla

⁴⁸ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁹ Firdevsiye göre talim esnasında bir atlı elinde mızrağı ve kalkanı ile süvari olup, yerde olan kalkanlı piyadeye hamle yaparken atın sürati en yüksek ana çıktığında mızrağını fırlatmalıdır. Atın hızı ile birleşen mızrağın gücü çelik kalkanı bile delegecek güçtedir. Mızrağı kısa tutmak silaha olan hakimiyeti azaltacağı için doğru değildir. Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 27-28-29-30.

⁵⁰ Yine süvarinin bir diğer önemli silahı olan bozdoğanın (gürz) nasıl kullanılması gerektiği şöyle anlatılır; atın üzerinde giderken iki ayağını üzengiye sağlam basıp, gürzü kaldırarak hasıma vurulmalıdır, eğer ayağa kalkacak bir durum yoksa eyere oturarak da vurulması mümkündür, at üzerinde hücumda iken bozdoğanı hasma doğru çevirerek sol yandan vurmaktır evladır, yine hücum halinde iken bozdoğanı hasmın kafasına doğru bir mancınık gibi vurmaktır iyidir, eğer vuruşunun etkili olmadığını düşünürsen göz açtırmadan darbe vurmaktır iyidir, bir diğer yol ise hasmına bozdoğan ile yukarıdan aşağıya vurduktan sonra sağdan sola doğru vurmaktır, son çare ise bozdoğanı mızrak gibi doğru tutup hasmına saplamaktır. Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁵¹ Süvariliğin temel aracı olan ve atın sevk idaresini sağlayan dizginin, süvarinin elinde bir harp aleti olduğu esnada nasıl kullanılması gerektiğini anlatmak için bir fasıl açan Rûmî'ye göre furuşiye ilmi yirmi dört maddedir bunun yirmi üçü dizgin tutmaktır. Dizgin, uzun, kısa ve orta olmak üzere üç halde tutulur. Uzun olan at belinde ok atmak içindir, uzun bırakılan kısım ise, ya süvarinin serçe parmağına yahut eyerin kaş kısmına bağlanmalıdır. Orta uzunlukta tutulan dizgin ise mızrak kullanmak içindir. Dizginin kısıması ise bozdoğan kullanırken gerekir. Muharebe sırasında deriden yapılan dizginin kopması durumunda hemen ucundan bağlanması gerekir ki, at kontrolden çıkmasın. Dizginin kopmasını yahut düşman tarafından kesilmesini süvari için büyük bir felaket olarak ifade eden Firdevsi, atı bir gemiye dizginini ise dümenine benzetir. Dümenin kırılması durumunda geminin kazaya uğramasını kaçınılmaz görür. Yine, süvari için tehlikeli husus olarak üzengi boyunun uzun olmasını gösterir. Bu durumda savaşçının hem at üzerinde hakimiyet sağlayamayacağını hem de elindeki silahı kullanmayarak perişan olacağını altını çizerek. Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁵² Binicinin atı sevk ve idaresinde önemli gereçlerden birisi olan mahmuzunda faydası için ayrı bir bölüm açan müellife göre mahmuzun iyisi sivri kısımları (ata vurulan kısım) kısa olandır. Savaşçının iyisinin atına mahmuz vurduğunda atın karnından kan akıtmayı olarak görür. Hatta atından kan akan bahadırın bahadırlıktan düşeceğini söyler. Mahmuzun atın neresine vurulması gerektiğini de belirtir. Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 34.

⁵³ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 35.

kullanımı ve mızrak savaşının sırtında iken ata nasıl binileceđi⁵⁴, bir savaş atının nasıl hazırlanacađı⁵⁵, iyi bir zırhın sahip olması gereken vasıfların neler olduđu⁵⁶ ve son olarak tüm bu teçhizatla dűřmanla nasıl savaşılması gerektiği en ince noktasına kadar anlatılmıştır.

Silahların sıralı talim usullerini bu şekilde veren Firdevsi, bu silahları muharebe halinde iken nasıl kullanılması gerektiğini anlatan bir bölümü de eserine eklemiştir. Buna göre süvari at belinde iken bir piyade elinde silahı ile hücumla kalktığında dizgini kısa tutup atın idaresini sağlamalıdır. Akabinde elindeki gönderini yukarı kaldırmalıdır. Piyadenin ilk yapacağı hamle ata yönelik olacaktır, bu hamleyi atın başını başka bir yöne çekerek bořa çıkarttıktan sonra gönder hasma saplanmalıdır.⁵⁷ Eđer muharebe içinde at seğirtir halde ok atmak gerekirse süvari elindeki mızrağı sađ üzengi kayışı ile atın göğsü arasına, uç kısmı yukarı gelecek şekilde koyulmalıdır. Ondan sonra rahatça okunu atabilir.⁵⁸ Piyade halde elinde bir mızraktan başka bir silah olmadan bir atının taarruz etmesi durumunda ise ani bir manevra ile yana çekilip atın arkasına geçilmesi gerektiği, akabinde atın ayaklarına mızrağın fırlatılması gerektiği anlatır.⁵⁹ Muharebe sırasında süvarinin etrafının kendisinden sayıca çok hasım tarafından kuşatılması durumunda ise, mızrağı ortasından tutup dűřmana çevirdikten sonra atını mahmuzlayıp hasımlarından birinin üzerine sürmesi ve çemberi yardıktan sonra hala takip ediliyorsa geriye doğru mızrağı fırlatması tavsiye edilir.⁶⁰ Karşıdaki süvari oklu ise ve elinde sadece mızrak varsa, ok atımı mesafeden kaçınmalısını, dűřman okunu attıktan sonra atı mahmuzlayıp, gözlerini rakibin okuna kilitleyip tehlikeli mesafeye girmeden mızrağın fırlatılması gerektiği öğütlenir.⁶¹

At üzerinde yapılması gerekenleri bu şekilde yazan Firdevsi, elbette ki süvari taliminin olmazsa olmazı konumunda olan atın nasıl eğitilerek korkusuz bir savaş atına dönüştürüleceğinin sırlarını da eserine eklemiştir. Buna göre, atın komut dinlemeyenin, sahibini “*helak ettirenin*” çözümü şudur, atın binicisini

⁵⁴ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 36-42.

⁵⁵ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁶ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁷ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁸ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁹ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁰ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 41.

⁶¹ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 41.

kaçırması durumunda süvari sol ayağını üzengiden çıkarıp atın göğsüne üzengi gibi basıp sağlam dursun. Bu hamle atı durdurur. Durmazsa sağ elin dirseği ile atın cidago yani eğerin başladığı kısma bassın ve durmazsa iki ayağını üzengiden çıkarsın, akabinde iki eli ile eyerin ön hanesinden tutup mahmuzları ata değdirmeden, atın çenesine vursun. Ne kadar sert huylu at olursa olsun durur.⁶² Pusu⁶³, keşif gibi hareketlarda atın kişneme huyundan dolayı gizliliği açık etmesinin önüne ise atın kuyruğundan kesilecek dört kılın atın dilinin bağlanması gerektiği salık verilir.⁶⁴ İtaat bilmez ve üzerine binici bindirmek istemeyip devamlı şahlanan atlara karşı da bir öneride bulunan Firdevsi'ye göre, testiden yapılmış içi su dolu bir bardakla, yahut yumurta ile ata binilmeli, at binicisinin talimatı haricinde şahlanırsa bu bardak yahut yumurta şahlanma anında atın kafasına vurulmalı. Bu hareketi yaptığı için kafasının kanadığını zannedip üzerine bir de canının yandığını hisseden at artık bu huyundan vazgeçer.⁶⁵ Ateşten, engelden, sudan ve çukurlardan geçmek istemeyen ve bu konuda ciddi bir direniş gösteren atlar içinse müellifin tavsiyesi, atın kuyruğunun dibine sert sirke sürüldükten sonra, bir meşaleye yakılması ve meşale ile atın beline çıkılıp, geçmemek için direndiği yere sürülmesi ve direnç gösterdiği anda meşalenin sirkenin sürüldüğü yere temas ettirilerek atın o huyunu terk etmesini sağlamaktır.⁶⁶

Klasik dönem silahları ile teçhiz edilmiş Osmanlı ve Safevi süvarilerinin, aynı furusiye geleneğinden geldiği hakikatini bilen Şehzade Selim, düşmanın ancak furusiye ilminde olmayan bir silahla yenilebileceğini planlamıştı. Culusunu takip eden süreçte, kardeşlerini bertaraf ettikten sonra⁶⁷ hedefine Safevileri koymuş 20 Mart 1514'de ordusu ile harekete geçmiştir.⁶⁸ Büyük çoğunluğu Rumlu, Kaçar, Musullu, Tekelü, Bayburd'lu, Çapan'lu, Dulkadirli, Varsak, Afşar,

⁶² Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁶³ Aristoteles, *Âdâb-ı Harb ve Üslûb-ı Ceng*, Yay. Haz. Özer Şenödevici, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2014, s. 48.

⁶⁴ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁵ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁶ Firdevsî-i Rûmî, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁶⁷ Şenol, *a.g.t.*, s. 51.

⁶⁸ Şükrî-i Bitlîsî, *Selim-Nâme*, Yay. Haz. Ahmet Uğur İstanbul 1995, s. 47.

Karacadağ ve Karaman Türkmenlerinden⁶⁹ oluşan Şah İsmail'in ordusundaki süvari taliminin ve bu unsurlara bağılı olarak geliştirilen harp usulünün ancak ateşli silahlarla yıkılacağını öngören Sultan I. Selim, yanında devasa toplarını da getirmişti.

Çaldıran Meydan Muharebesi'nde ilk taarruzu Osmanlı sol cenahına doğru başlatan Şah İsmail'i takiben diğer birliklerde sağ cenaha yüklenmeye başlamıştı. Geleneksel süvari usulüne göre savaşp, sağ ve sol cenahı dağıttıklarını düşünen Safevi süvarilerinin Osmanlı toplarının menziline girmesi ile ilk dalga taarruz bertaraf edilmiştir.⁷⁰ Bunun üzerine yeniden toplanan Safevi süvarileri yeniden Osmanlı sağ cenahına saldırmış bu sefer de karşılarında tüfekli yeniçerileri görmüştür. "Fındık Serpmesi", yahut bilinen ismiyle yayılım ateşli usulü ile dağıtılan bu birlikler muharebenin kaderini değiştirmiştir. Bilmedikleri bir silah ve talim olmadıkları bir usulle savaşan Osmanlı ordusu karşısında direnemeyeceğini anlayan Safevi ordusu kaçmış ve zafer Osmanlıların olmuştur.⁷¹

Çaldıran örneği üzerinden görüldüğü gibi, klasik dönem furusiye eserleri ile talim ettirilen süvari birliklerinin herhangi bir meydan muharebesinde birbirine karşı üstünlük sağlaması oldukça zor bir durumdur. Hele ki bu birlikler aynı geleneğin mirasçıları ise. Bu durumda yapılması gereken en makul hareket tarzını tercih eden Sultan Selim, klasik dönem süvariye dayalı harp usulüne ve talimine yeni bir soluk getirmiş ve doğulu rakiplerine karşı meydan muharebesinde ateşli silahları talim eden süvari ve piyade birlikleri ile muharebe etmiştir. Özellikle, Safevi ordusunun büyük bir kısmının süvarilerden oluşması buna karşılık Osmanlı ordusunda bulunan piyade birliklerinin varlığı aynı süvari temeline ve geleneğine dayanan iki devletin coğrafi, siyasal ve kültürel durumdan ne ölçüde etkilenip etkilenmediğini görmemizi sağlar.

Sultan Selim, Çaldıran Meydan Muharebesinden kısa süre sonra (1516-1517), yine aynı süvari geleneğinden gelen, furusiye eserlerindeki talimleri tamamen

⁶⁹ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Tercüme Mümin Çevik, I-XVIII, Üçdal Hikmet Neşriyat, "tarihsiz", C.4, s. 144-148.

⁷⁰ Şenol, *a.g.t.*, s. 63.

⁷¹ Şenol, *a.g.t.*, s. 64.

uygulayarak savaşan ve bu talimler sayesinde yok edici bir harp usulüne sahip Memlûk Devleti üzerine yürüyecektir.⁷²

Mercidabık ovasında 1516 yılında Osmanlı ve Memlûk ordularının karşılaşmasından kısa süre sonra muharebe, Memlûk süvarilerinin önceden kurgulandığı üzere Osmanlı sol cenahına hücumuyla başlamıştır.⁷³ Memlûk ordusunun büyük bir hızla hücum eden süvarilerine karşı, Osmanlı ordusunun birbirine zincirle bağladığı yüz elli kadar topun aynı anda ateşlenmesiyle Memlûk süvarileri dağıtılmış, bu da Gavri'nin tüm planını bozmuştur. Ancak, bu kez de sağ cenah⁷⁴ üzerine saldırı emri veren Kanısav Gavri, gerçekten doğru bir hamle yapmıştır. Tam bu sırada savaşın kaderini değiştirecek olan hadise gelişmiştir: Sinan ve Yusuf Paşa'nın emrinde olan tüfekli yeniçeriler, talim ettirildikleri düzen üzerine Memlûk ordugahına ve piyadelere ateş ederek yürümeye başlamıştır. Ordugâhının düşman eline düşeceği tehlikesini sezen⁷⁵ Memlûk sultanı, derhâl hücum eden süvarisini merkez cenaha çağırmıştır. Süvarilerin, geri çekilmesini fırsat bilen Osmanlı topçuları derhâl ateşe başlayarak Memlûk ordusunun vurucu gücü konumunda olan süvarileri bozmuştur.

Muharebenin gelişiminden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı ordusu ateşli silahları artık savaşlarda büyük bir maharetle kullanmaya başlamıştır. Memlûkler'de ise bu durumun tam tersi olarak, kadim süvarilik geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan hiçbir Memlûk süvarisine tüfek kullandırmak mümkün olmamıştır. Bu da savaşın seyirini değiştiren nokta olmuştur.

Mercidabık Meydan Muharebesini takiben Memlûkleri tamamen ortadan kaldırmaya azmeden Sultan I. Selim, 1517 yılında Ridaniye üzerine yürümüş ve 22 Ocak 1517'de savaş yine Memlûk süvarilerinin ileri hücumuyla başlamıştır.⁷⁶ Süvariler, Osmanlı birliklerini topların gömülü olduğu bölgeye doğru çekmek

⁷² Mercidabık ve Ridaniye Meydan Muharebeleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Burhan Erhan Çavdaroglu, "Askerî Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil", *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, V/14, 2017.

⁷³ Haydar Çelebi, *Haydar Çelebi Ruznamesi*, Nşr. Yavuz Senemoğlu, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1976, s. 157.

⁷⁴ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s. 150.

⁷⁵ Feridun M. Emecen, "Mercidabık", *DİA*, C.10, Ankara 2004, s. 176.

⁷⁶ Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.2, TTK Yayınevi, Ankara 2011, s. 761.

için vur-kaç saldırıları yapmaya başlamışsa da Osmanlı ordusu bu hamleye yanılıcı saldırılarla karşılık vermiştir. Bu sırada Osmanlı sultanı, emrindeki birliklerle önceden planlandığı üzere el-Mukattam Dağı'nın arkasından dolaşarak Memlûk ordugâhını çevirme harekâtına başlamıştı.⁷⁷ Harekât nihayete erdiğinde, Tomanbay bu kısmı güçlendirmek ve hücum eden Osmanlı süvarilerini dağıtmak için topların istikametini aksi yöne çevirmeye çalışmışsa da topların ağır olması ve kuma gömülü olması sebebiyle bu mümkün olmamıştı.

Memlûk ordusunda oluşan yenilmişlik hissinden yararlanmak isteyen Sinan Paşa, tüfekli yeniçeriler ile hücumla başlamış ve Memlûk ordugâhının kuşatmasını tamamlamıştı. Bunun üzerine Tomanbay, son bir gayret ile Sultanın otağına, emrindeki hassa birlikleri ile bir hücum düzenleyerek Osmanlı sultanını öldürmeyi⁷⁸ ve savaşı kazanmayı düşünse de Sultan yerine ona çok benzeyen Sinan Paşa'yı öldürmüştür. Öldürdüğü kişinin Osmanlı sultanı olmadığını fark ettiğindeyse Tomanbay yakalanmamak için kaçmıştır.⁷⁹

Savaşın akabinde Tomanbay'ın Emirlerinden Kurtbay'ın, Sultan I. Selim'e yazdığı bir name, Memlûk ordusunun ateşli silahlara gösterdiği direnci ortaya koymaktadır. Bu namede Emir Kurtbay, Yavuz Sultan Selim'i, kafir silahı kullanarak Peygamberin sünnetinden çıkmakla suçlamakta ve cesareti varsa kendisiyle at sırtında dövüşmeye çağırılmaktadır.⁸⁰ Bu durum, Memlûk sultanlarının tüm çabalarına rağmen, ordu mensuplarının ateşli silahları bir hakaret addedip geleneksel yöntemlerde ısrarcı olduklarını göstermesinin yanı

⁷⁷ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s. 155.

⁷⁸ Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.2, s. 761.

⁷⁹ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s. 156-157.

⁸⁰ Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askeri Teşkilat*, Eren Yayınevi, İstanbul 2007, s. 217; "Dünyanın her tarafından derme çatma bir ordu kurmuşsun; Hristiyanlar, Rumlar ve ötekiler. Beraberinde Avrupa Hristiyanlarının savaş meydanında Müslüman ordularının karşısına çıkma gücünü bulamadıkları bir sırada ustaca geliştirdikleri şu hileyi getirmişsin. Bir kadın tüfek denen şeyi ateşlerse birçok askeri durdurabilir. Eğer biz bu hileyi seçmiş olsaydık, siz bu işte önümüze geçemezsiniz. Ama biz Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in sünnetini Allah yolunda kılıç ve mızrakla cihada gitmeyi bir tarafa atmayan insanlarız... Yazıklar olsun sana; Allah'ın birliğine ve Hz.Muhammed'in peygamberliğine şehadet edenlerini hile ile nasıl vurabilirsin? Eğer er isen atının sırtında meydana gelesin. / Varın topa, tüfenge dua eyleyin. Yoksa kılıç ile erlik davası sizin karınız değil idi. " Solakzade, *Solakzade Tarihi*, C. 2, Nşr.Vahid Çabuk, Sevinç Matbaası, Ankara 1989, s. 72.

sıra furuşiyeye kitaplarındaki harp talimine de ne kadar bağlı olduklarını görmemizi sağlar.

Ridaniye Meydan Muharebesi, savaş öncesinde yapılan askerî istihbarat çalışmaları ve Osmanlı piyadesinin savaşın seyrinin değişmesinde etkin olduğu bir muharebedir. Memlûk ordusunun elinde mevcut olduğu bilinen topları, bir meydan muharebesinde nasıl kullanacağını bilmemesi ve Memlûk askerinin de tüfek kullanımını şiddetle reddetmesi sonucunda zafer Osmanlıların olmuştur. Muharebe öncesindeki Osmanlı arşiv kayıtları incelendiğinde, Memlûkler'in II. Bayezîd devrinden itibaren ciddi bir top stokuna sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸¹

Bugüne kadar bilinen hakikat, Mercidabık ve Ridaniye Meydan Muharebelerinin Osmanlı ordusunca kazanılmasını sağlayan birincil unsurun Osmanlıların ateşli silahları kullanması olduğuydu. Buna mukabil Memlûklüler'in, elindeki topların varlığı, Memlûk devletinde de ateşli silahların var olduğunu görmemizi sağlayacaktır. Ancak, Memlûk ordusunun ateşli silah kullanımının küçük düşürücü bir olgu olarak kabul edilmesi ve Memlûk uleması, asker ve emirlerinin de bu silahı kullanmanın kadim süvarilik geleneklerine bir ihanet olarak görmesi, ateşli silahların Memlûk ordusunca kullanımının önüne geçmiştir.

Askerî devrimin ateşli silah kullanımına dair kendini gösterdiği Mercidabık ve Ridaniye Meydan Muharebeleri, ateşli silah kullanan piyadeye sahip olan tarafın en iyi süvari birliklerine sahip olan taraf üzerinde bile nasıl yıkıcı bir etki yarattığını görmemizi sağlar. Varna Meydan Muharebesi'nden sonra Osmanlı ordusunda görülmeye başlanan tüfekli yeniçeri birlikleri bu iki savaşta muharebenin kaderini değiştirmiştir. Buradan hareketle, Osmanlı ordusunun askerî devrimin gereklerini yerine getirdiği ve bu getirinin beraberinde onlara verdiği imkânları görmemizi sağlar. Öyle ki, Osmanlı ve Memlûk ordularının hemen hemen aynı süvari talimlerini içeren furuşiyelerden beslendiğini unutmadan savaşı incelemek, başka etmenlerin dahil olmadığı sürece zaferin kime ait olacağı hususunda akıllarda ciddi soru işaretleri bırakmaktadır.

⁸¹ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s.77; TSMA, D.5641. TSMA D.5641/1.

Sultan I. Selim'in vefatı üzerine tahta geçen oğlu Sultan I. Süleyman (1520-1566)'ın⁸², babasının hükümdarlığı döneminde artık bir tehlike olan Safevi ve Memlûkleri bir kenara koyarak yönünü batıya çevirmesi Osmanlı İmparatorluğu için Avrupa fütuhatının kaldığı yerden devam etmesine vesile oldu. Bu ftuhatın devamı içinse, Sultan I. Murad devrinden beri Osmanlılar için ciddi bir risk teşkil eden Macar Krallığı artık sorun olmaktan ıkartılmalıydı.⁸³

İşte bu gaye ile Macarlar zerine sefere çıkan Sultan Süleyman, 29 Ağustos 1526 sabahı Mohaç ovasına geldi. Osmanlı ordusunun harp usulünü iyi etüt etmiş olan Macarlar, ani bir baskınla henüz yerleşmemiş olan Osmanlıları buldukları mevziiden söküp atmak istemişseler de⁸⁴ bunda başarılı olamadılar. Harp önceden planlandığı şekilde devam etti. Birbirlerine zincirle bağlı ve ağır zırhlara sahip Macar süvarisi, Semendire Sancak Beyi Malkoçoğlu Bali Bey'in nerisi⁸⁵ ile cephe taarruzu yerine sağ ve sol cenahlardan açılarak kuşatıldı.⁸⁶ Merkez cenaha alınan tüfekli yeniçerilerden sonra, klasik harp usulü terk edilerek Osmanlı sol cenahu muharebe sırasında ricata girişir. Zira klasik nizama göre ricat birliği Rumeli sipahisinin olduğu sağ cenahtır. Ancak, İbrahim Paşa'nın başında olduğu Rumeli sipahisinin ricatı geniş bir yay halinde uzatması ve bu sırada sol cenahta bulunan Anadolu Beylerbeyi Behram Paşa'nın taarruz ederek, sahte ricate girişmesi Macar Kralı Layoş'un tüm birlikleri ile taarruza gemesi⁸⁷ ve topların bulunduğu merkez cenah önüne gelmesine neden oldu. İlk taarruzda ciddi zarara uğrayıp mecburi ricate zorlanan İbrahim Paşa'nın emrindeki Rumeli sipahisi iki yana ricat ederek Macarları merkez cenahta bekleyen ikinci saftaki tabur arkasındaki tüfekli yeniçeriler ve topların⁸⁸ önüne itti.⁸⁹ Yeniçeriler, öncesinde talim ettirildikleri üzere saflar hlinde açtıkları yaylım ateşi ile zırlı Macar süvarisini dağıtmayı başardı.⁹⁰ Dağılan süvariye sürme görevi henüz savaşa girmemiş olan Kapıkulu süvarisine verildi ve Macar

⁸² Matrak Nasuh, *Tarih-i Ali Osman*, Yay. Haz. Göker İnan, Ed. Erhan Afyoncu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 333.

⁸³ Emecen, *Osmanlı Klasik ağında Savaş*, s. 161.

⁸⁴ Matrak Nasuh, *Tarih-i Al-i Osman*, s. 351.

⁸⁵ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 49.

⁸⁶ Kemal Paşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, X. Defter, Yay. Haz. şerafetin Severcan, TTK Yayınevi, Ankara 1996, s. 297.

⁸⁷ Emecen, *Osmanlı Klasik ağında Savaş*, s. 190.

⁸⁸ Matrak Nasuh, *Tarih-i Al-i Osman*, s. 352.

⁸⁹ Emecen, *Osmanlı Klasik ağında Savaş*, s. 191.

⁹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, s. 324.

ordusu çıkışları için son çare olarak gördükleri bataklığa sürüldü ve Macar Kralı II. Layoş ve ordusundan geriye kalanlar bataklıkta boğularak can verdi.

29 Ağustos 1526 öğle vakti başlayan Mohaç Meydan Muharebesi yaklaşık iki saat gibi kısa bir sürede nihayetlendi. Savaş, usulü itibariyle ateşli silahları etkin kullanan tarafın neticeyi belirlediği bir harp şeklinde cereyan etmesi bakımından önem taşır. Bunun yanı sıra, Mohaç'taki Osmanlı harp nizamının tıpkı Aristoteles'e atfedilen *Âdâb-ı Harb ve Üslûb-ı Ceng* isimli eserde anlatıldığı üzere kurulmuş olması söz konusu furusiye eserlerinin sultan ve devlet ricali açısından ne kadar önemli olduğunu görmemizi sağlar. Söz konusu eserde ordunun sol kolu *meysere*, sağ kolu *meymene*, merkez cenah ise *kalp* olarak nitelendirilmiştir.⁹¹ Bu nitelendirilmeye ek olarak, olası harp ve baskın durumlarında ordunun nasıl harp nizamı alması gerektiğinin de anlatıldığı eser de öncelikle savaş vakti geldiğinde askerin arkasını ya büyük bir dağa, ya kayaya ya bir dereye yahut bir çukura yaslaması, akabinde ise ordunun sağ kol olan meymene tarafından ilerletilmesi öğütlenir.⁹² Bu öğüde ek olarak, güneşin düşman askerlerinin gözüne gelecek şekilde olmasına dikkat edilmesi de zaferi getirecek bir başka unsurdur.⁹³ Bu unsurda Mohaç'ın öğleden ikindiye bir vakitte zaferin kazanılması önemlidir. Zira güneş tam tepedeyken başlanan muharebenin ortasından sonuna doğru güneş Macar ordusunun gözünü alacak kısma yani Osmanlı ordusunun arkasına geçmiştir.

Coğrafi hususlar anlatıldıktan sonra, Ordunun vurucu gücünün ve esas silahşorlerin meymenede yani sağ cenahta bulunması ancak hile erbabının yani sahte ricatı yapacak olan kısmın meysere yani sol cenahta olması tavsiye edilir.⁹⁴ Klasik Osmanlı harp usulüne baktığımızda tıpkı bu eserde anlatılan şekilde muharebe edilmesi söz konusu eserin süvari talimi için ne kadar önemli olduğunu gösterir. Bu bilgiye ek olarak yine söz konusu kitapta hile ile harp kısmı anlatılırken, muharebe esnasında kalbin sabit tutulup meymenenin düşman cenahına taarruz etmesi, ancak belli bir mesafeye yaklaşıktan sonra geri çekilip düşmanı kalbe getirmeye çalışması, bu sıra daha hareketli olan meyserenin taarruz edip kalbe kadar gelen düşmanı kuşatmak için harekete

⁹¹ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁹² Aristoteles, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁹³ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 55.

⁹⁴ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 56.

geçmesi tavsiye edilir.⁹⁵ Osmanlı usulüne aşına olan Macarların bu yanıltıcı saldırı karşısında hakikaten Osmanlı ordusunun bozulduğunu zannederek taarruz etmesi, söz konusu eserin süvari talimi açısından ne kadar önemli olduğunu görmemizi sağlar. Zira hem sağ hem sol cenah birlikleri her an sahte ricat edecekmiş gibi talim ettirilmiş olması oldukça muhtemel bir durumdur.

Süvarilerin, önceki muharebelerde, 'saldır, çekil, kuşat, yok et' usulü artık tamamen kenara bırakılmış ve savaşın netice belirleyen gücü olarak tüfekli yeniçeriler ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Süvarilere düşen görev ise artık sadece "saldır, çekil" olmuştur.

Bilhassa Mohaç Meydan Muharebesinde yeniçeri birliklerinin Askerî Devrimin temel noktalarından biri olan ve önceden talim ettirildikleri *yaylım ateşi* usulü ile Macar ordusuna ciddi bir darbe vurması meselenin bu noktada yeniden ele alınması gerektiğini gösterir bir başka delildir.

Esasen Osmanlı timarlılarının seferî faaliyetten lojistik faaliyete yönlendirilmesi XVI. yüzyılın sonunda başlamış olmalıdır. Zira bu dönemde timarlı sipahiler atlarına veda ederek, adeta piyade neferiymiş gibi yeniçerilerle birlikte kuşatmalarda metrislere yerleştirilmişlerdir. Bu durum, sadece metrislere girmekle kalmamış, sipahiye toprak sürmek⁹⁷, taş taşımak, topçu siperleri hazırlamak, siper kazmak, barut hazırlamak gibi görevler verilmiştir.⁹⁸ Buna ek olarak, önceden sefer için timarlı sipahinin tam teçhizatla gelmesi, gelmezse getirmedeği her teçhizat için bir uzvunun koparılacağı yolunda fermanlar gönderilmesinin⁹⁹ yerini artık, sipahinin yanında dört sepet getirmesi fermanları almıştır.¹⁰⁰

Timarlı sipahilerin, artık meydan muharebelerinin vurucu gücü olmaktan çıkıp çoğunlukla geri hizmette kullanılmasının sebepleri incelendiğinde oldukça enteresan bir tablo karşımıza çıkar. Öyle ki, sipahinin at belinde tüfek

⁹⁵ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 57.

⁹⁶ Agoston, "XV ve XVI. Asırda Büyük Meydan Muharebeleri", s. 174.

⁹⁷ Bu hususla ilgili detaylı bilgi için bkz. Üçel Aybet, *a.g.e.*, s. 479-523.

⁹⁸ Özgür Kolçak, *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-1664 Osmanlı-Avusturya Savaşı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 178; Ahmed Ağa, *Ahmed Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü*, Yay. Haz. Richard F. Kreutel – Esat Mermi Erendor, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2005, s. 67.

⁹⁹ "Ammâ bu def'â askeri ben kendü zât-ı şerifimle yoklayub görsem gerektir. Tulgası olmayanın başı kesilüb ve kolçağı olmayanın kolu kesilüb vesair yarağında noksan olanlar dahi tez katledilecektir." Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, TTK Yayınevi, Ankara 2016, s. 151.

¹⁰⁰ Kolçak, *a.g.t.*, s. 178.

kullanmaktan kaçınması artık ateşli silahlara dayanan savaşlarda ateş gücü üstünlüğünün eksilmesi anlamına geliyordu bu da sipahinin vurucu gücünü törpüleyen bir durumu ifade ediyordu.

Rhoads Murphey, Osmanlı ordusunun XVII. yüzyılda hâlâ süvari ağırlıklı bir yapıya sahip olduğunu düşünüyordu.¹⁰¹ Murphey gibi düşünen araştırmacılar, Osmanlı ordusundaki timarlı sipahi sayılarının ne kadarının seferî orduya dahil olup ne kadarının olmadığı görüşünü göz ardı ettikleri gibi, askerî devrimle beraber değişen savaş kavramının Osmanlılar için ifade ettiği anlamı ve bu anlamın getirilerini de gözden kaçırmışlardır. Zira değişen harp usulü ile beraber artık Osmanlı ordu taktiği sipahiye dayanan baskın taarruzu şeklinden çıkmış ve piyade odaklı kuşatma taktiğine dönmüştür. Bu dönüş elbette tüm Osmanlı ordusu için söylenemezdi. Ancak söz konusu dönem içinde bu muharebelerin sayısındaki azalma devletin piyade odaklı ilerleyişinin yanında hâliyle gölgede kalıyordu.

Mohaç Meydan Muharebesi'nin ardından, artık etkisini ve gücünü iyice hissettiren tüfekli yeniçeri birlikleri Askeri Devrim¹⁰²in etkisi ile klasik Osmanlı harp usulünde zaferi kazandıran güç haline gelmişlerdir. Bilhassa Sultan Süleyman'ın vefatını takip eden senelerden sonra Avrupalılar Osmanlı ile bir meydan muharebesine girmek yerine kale savunmasına çekilmişler ve bu da Osmanlı ordusunun savaş usulünü değiştirdiği gibi savaşçı asker sınıflarında da değişikliği zaruri kılmıştır. Zira artık meydan muharebelerinin yerlerini kale muhasaralarına çevirmesi, askerî devrimle beraber zaten önemini yitirmeye başlayan süvari sınıfının neredeyse tamamen bir 'geri hizmet' sınıfına dönüşüne yol açmıştır.

Süvari odaklı ordu anlayışından piyade odaklı ordu anlayışına geçmek elbette köklü bir sözlü ve yazılı süvari geleneğine sahip olan Osmanlılar için kolay olmamıştır. Öyle ki Mohaç Meydan Muharebesinin kazanılmasından sadece dört

¹⁰¹ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, Homer Kitapevi, İstanbul 2007, s. 58-73.

¹⁰² Askeri Devrim Meselesi hakkında daha detaylı bilgi için bk. Burhan Erhan Çavdaroğlu, *Değişen Harp Usulü Karşısında Osmanlı Ordusu: Timarlı Sipahiler ve Yeniçeriler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2021.

yıl sonra (1530) Matrakçı Nasuh tarafından yazılan *Tuhfetü'l – Guzât*¹⁰³ adlı eser, halen süvari talimlerinin devlet nazarında önemli görüldüğünü görmemizi sağlar.

Söz konusu eserde, süvarilerin talim yapacağı meydanın ölçüleri¹⁰⁴, meydan üzerine yerleştirilen hedeflerin hangi aralıklarla ve ne şekilde konulacağı¹⁰⁵, at üzerinde ok atacakların nasıl sıralanıp oklarını nasıl atacakları¹⁰⁶, okun ardından kılıca ve kalkana nasıl geçilmesi gerektiği ve bunların yerde bulunan alçak ve yüksek hedeflere ne surette ve ne şekilde “çalınması” gerektiği¹⁰⁷, süvarinin vazgeçilmez silahı olan bozdoğan ve mızrağın nasıl kullanılması gerektiği¹⁰⁸ tafsilatıyla anlatılmıştır. Bu esere ek olarak, yazarı Anonim olan Silahşorname adlı eserde yer alan bilgilerin Guzât ile hemen hemen aynı olması, klasik dönem süvari taliminin nasıl olması gerektiğini görmemizi sağlar.¹⁰⁹

Sonuç

Şifahi süvari geleneğinden gelen Osmanlı Beyliği için devletleşmenin önemli adımlarından birisi de hiç kuşkusuz talimli bir orduya sahip olmaktır. Zira Kuruluş Devri'nden itibaren “usta-çırak” ilişkisi şeklinde harp etme tecrübelerini bir alt nesle aktaran alplardan, belli eserler ışığında düzenli talim yaparak zafer kazanan bir orduya geçişin sırrı burada gizli olmalıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi incelendiğinde buradaki savaş usullerinin klasik bozkır harp usulü şeklinde planlanarak uygulanması şifahi süvari geleneğinin bu Türkmenler üzerindeki etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Kuruluş devrindeki harp usulüne bakıldığında karşımıza çıkan bir diğer önemli nokta ise raiyyetzade kökenli olup, Osmanoğullarına ihtida eden feodal beylerin varlığıdır. Söz konusu beylerin, klasik Roma harp usulünde önemli bir unsur olan piyade unsurunu Orhan Gazi devrinden itibaren Osmanlı ordusuna dahil etmeleri, Osmanlı harp usulündeki değişimin anlaşılmasını sağlayacaktır. Çünkü 1329 yılında cereyan eden Palekanon Savaşıyla beraber ilk kez muharebelerde görülmeye başlanan piyade unsuru, bundan sonraki bütün

¹⁰³ Matrakçı Nasuh, *Tuhfetü'l – Guzât*, Yay. Haz. Ümran Karadeniz, TTK Yayınevi Ankara 2019.

¹⁰⁴ Matrakçı Nasuh, *Tuhfetü'l – Guzât*, s. 20-21.

¹⁰⁵ Matrakçı Nasuh, *Tuhfetü'l – Guzât*, s. 22.

¹⁰⁶ Matrakçı Nasuh, *Tuhfetü'l – Guzât*, s. 23.

¹⁰⁷ Matrakçı Nasuh, *Tuhfetü'l – Guzât*, s. 24.

¹⁰⁸ Matrakçı Nasuh, *Tuhfetü'l – Guzât*, s. 25-26.

¹⁰⁹ Karadeniz, *a.g.m.*, s. 4-5-6-7.

savaşlar içinde önemli bir yere sahip olacaktır. Sultan I. Murad devrine kadar düzenli bir süvari ve piyade talimi anlayışının hâkim olmadığını, bu devrin öncesine dair bir harp talimi eseri olmayışından anlamak mümkündür. İlk kez 1410 yılına tarihlenen Umdetü'l-Mütenasilin isimli okçuluk eseri Osmanlı ordusu için talimnamelerin devreye girmeye başladığını görmemizi sağlar. Bu eserin yazılmasından hemen önce yaşanan I. Kosova Meydan Muharebesi, Osmanlı harp usulü bakımından meselemizin izahı için bir ders niteliğinde olmuştur. Öyle ki, talimsiz yeniçeri ve süvarinin ilk kez bir arada kullanıldığı bu savaşta, piyade unsurunun az kalsın devletin felaketine sebep olacak olması furusiye eserlerinin öneminin anlaşılması için bir vesile olmuştur. İşte bu anlayışla şekillenen yeni harp usulünün ilk tatbiki 1444 Varna Meydan Muharebesi olacaktır. Ateşli silahlarla donatılan Osmanlı piyadesi ve süvarinin ilk kez insicamla muharebe etmesi zaferi Osmanlılara getirmekle beraber, onları süvari odaklı harp anlayışına sahip olan diğer çağdaşlarından da ayırmıştır. Bu çağdaşların başında gelen Safeviler de tıpkı Osmanlılar gibi sözlü süvari/Türkmen harp geleneğinden gelmektedir. “*Kurucular Konseyi*” içinde büyük bir çoğunluğu oluşturan Türkmen unsurlar Safevi tarikatının, bir süvari devleti haline gelmesinde birincil role sahiptir. Bu devletin henüz tarikatkenki şeyhlerinden olan Şeyh Haydar’ın müritlerine harp talimi yaptırması, tekke geleneği çerçevesinde bu talimlerin yazılı hale gelmesine yol açmıştır. Yazılı hale gelen bu eserler, İran coğrafyasının ilk furusiye eserleri olması bakımından oldukça önemlidir. Ancak, süvari geleneği çerçevesinde kurulan Safevilerin, yine buldukları coğrafya gereği piyade odaklı ordularla karşılaşmadan, harp usulünü geliştirmesi kısa vadede ciddi sorunlara sebep olacaktır. Yazımı tam da bu tarihlere dek gelen ve Şerafeddin Musa tarafından kaleme alan Osmanlı müellifinin 1500’de yazdığı Silahşorname isimli eseri, Osmanlı süvari taliminin anlaşılması için oldukça önemlidir. Rumi’nin eserinde yine çalışmanın ana konusunu oluşturan süvari talimine dair önemli hususlar mevcuttur. Bunlar arasında kılıç, mızrak, bozdoğan ve kalkanın at belinde kullanımı, dizgin, mahmuz gibi süvarinin temel gereksinimlerinin kullanımı, savaş atı yetiştirme, ata binme ve at üzerinde düşmanla nasıl savaşılması gerektiği anlatılmaktadır. Söz konusu süvari geleneğinin iki temsilcisi olan Osmanlı ve Safevilerin ilk kez karşı karşıya geldiği Çaldıran Meydan Muharebesi bu yüzden oldukça önemlidir. Hem aynı gelenekten gelen hem de benzer tarihlerde eserler telif etmeye başlayan bu iki devletin savaşında, kaderi değiştiren ateşli silahlara sahip olan Osmanlı piyadesi ve bu silahların çıkarttığı korkunç sese talimli olan

(ATAD)

Osmanlı atları olmuştur. Çaldıran'dan hemen iki ve üç yıl sonra yaşanan Mercidabık ve Ridaniye Meydan Muharebeleri, furusiyeler de yer alan süvari talimindeki cündilik (süvarilik ilmi) konusunda çağdaşları arasında açık ara önde olan Memlükler ile, yine aynı furusiye talimlerini uygulayan ancak ateşli silah kullanan piyadeleri de ordusuna entegre eden Osmanlıları karşı karşıya getirmiştir. Mercidabık (1516)'ın hemen akabinde yaşanan Ridaniye Meydan Muharebesi (1517)'nin de Osmanlılarca kazanılması Osmanlı harp usulündeki değişimin izahı için oldukça önemlidir. Bu savaştan hemen sonra, kendisini Memlük sultanı ilan eden Emir Kurtbay'ın Osmanlı padişahı Sultan I. Selim'e savaş sonrası yolladığı name de, ateşli silah kullanıp namertlik etmiş ama en azından şimdi namertlik etmiş olmasına karşın en azından şimdi mertlik edip kendisi ile at sırtından dövüşmeye çağırması, Memlüklerin kadim süvari talimine ve usulüne bağlılığını görmemizi sağlar. şifahi süvari geleneği ve klasik bozkır harp usulü talimine aşına olan devletler sadece Osmanlı, Safevi ve Memlükler değildi elbette. Osmanlılar için 1400'lü yıllardan itibaren ciddi sorun olan Macarlarla 1526 yılında gerçekleşen Mohaç Meydan Muharebesi'nin analizi oldukça önemlidir. Söz konusu zaman diliminde yazıldığı tahmin edilen ve müellifi olarak da Aristo kabul edilen, Adab-ı Harp ve Üslub-ı Ceng isimli eserde bu nokta da önem kazanmaktadır. Zira söz konusu eserde ordunun olası durumlarda nasıl bir pozisyon alması gerektiği, coğrafya faktörü, düşmanı nasıl bir süvari ve piyade taarruzu uygulanarak yenilgiye uğratmanın yolu, piyade ve süvari unsurlarının nasıl yerleştirilmesi ve bunların taliminin nasıl yapılması gerektiği eserde ifade edilmiştir. Mohaç Meydan Muharebesi'nin de tıpkı bu eserde anlatılan harp hilelerinden biri kullanılarak kazanılmış olduğu hakikati, söz konusu eserle beraber okunduğunda eserin süvari talimi için ne kadar önemli olduğunu görmemizi. Bu bilgiye ek olarak, Mohaç'ta ateşli silah kullanan Osmanlı piyadesinin zaferin kazanılmasındaki yadsınamaz rolü, bu birliklerin kısa süre içinde Osmanlı'da değişen harp usulünün parlayan yıldızı konumuna getirecektir. Bu konum, Avrupa ordularının artık Osmanlı ile bir meydan muharebesine girmek istemeyerek kalelerine çekilmesine ve yeni usulün kale kuşatması üzerine kurgulanmasına giden yolda yeniçerilerin daha da ön plana çıkmasına sebep olacaktır. Söz konusu parlayan yıldızın yanında artık sönmeye yüz tutmuş olan bir başka yıldız mevcuttur. Bu yıldız ise Osmanlı süvarisi olacak ve yüz yirmi dört yıl içinde süvariler kendilerini cephe gerisinin bir unsuru olarak bulacaktır. Askeri Devrimin bu safhası, Osmanlı tarihi için sondan bir önceki durak olacaktır. Mohaç'ın kazanılmasından dört yıl sonra yani 1530 yılında Matrak ustası Nasuh Efendi tarafından kaleme alınan Tuhfetü'l – Guzat

isimli eseri ve yazarı anonim olan Silahşorname, süvari taliminin nasıl olması gerektiğini tüm tafsilatıyla anlatmaktadır. Bu eserlerden anlaşılan şudur ki, bir zamanların zafer atlıları artık yavaş yavaş törensel gösterilerde hünerlerini sergilemekte ve furuşiyeye eserleri de buralardaki talimlerin nasıl olması gerektiğini anlatmak için kaleme alınmaktadır.

Tüm bu bilgiler ışığında denilebilir ki, Klasik Dönem furuşiyeye eserlerinin transkribe edilmesi, edilirken de yazılan talimlerin doğru anlaşılıp izah edilmesi Osmanlı ordusu için kilit role sahip süvarinin taliminin anlaşılması için oldukça önemlidir. Bu önem, bugüne değin üzerinde fazla durulmamış Osmanlı süvarisinin muharebe meydanındaki etkinliği, talimi ve zaferlerdeki rolünün izahı için adeta bir "büyüteç" görevi ifa etmektedir. Bu eserlerin bilhassa sipahi terekeleri, kütüphane ve arşiv vesikaları arasında daha detaylı çalışmalarla tespit edilerek muharebelerin üzerine konulması meselenin tüm teferruatıyla anlaşılmasını sağlayacaktır. Yine söz konusu furuşiyelerdeki talimlerin, Türkiye'de henüz yaygınlaşmamış olan "Deneysel Tarih" anlayışı içinde pratik uygulamasının yaptırılarak bunun kayıt altına alınması klasik dönem süvari taliminin zorluğu, şekli ve uygulanabilirliğinin anlaşılması için askeri tarih literatürüne önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Agoston, Gabor, "Büyük Meydan Muharebelerinde Uygulanan Strateji ve Taktikler", XV. Ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Yayınevi, İstanbul 1997.
- Agoston, Gabor, Osmanlı'da Savaş ve Serhad, Çev. Ve Yay. Haz. Kahraman Şakul, Timaş Yayınevi, İstanbul 2013.
- Ahmed Ağa, Ahmed Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü, Yay. Haz. Richard F. Kreutel – Esat Mermi Erendor, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2005.
- Ahmet Refik, Osmanlı Zaferleri, Timaş Yayınevi, İstanbul 1996.
- Anonim, Anonim Osmanlı Tarihi (1299-1512), Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015.
- Anonim, Anonim Selçuknâme, Çev. Ve Yay. Haz. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- Anonim, Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Han, Yay. Haz. Hâlıl İnalçık-Mevlûd Oğuz, TTK Yayınevi, Ankara 1989.
- Arıç, M. Hilmi, 17. Asrın İkinci Yarısında Osmanlı Savaş Tekniğı ve Tımarlı Sipahiler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2010.
- Aristoteles, Âdâb-ı Harb ve Üslûb-ı Ceng, Yay. Haz. Özer Şenödeyici, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2014.
- Aşık Ali Paşa, Garibname, Yay. Haz. Kemal Yavuz, C.2/II, TDK Yay., İstanbul 2000.
- Aşıkpaşazade, Aşıkpaşazade Tarihi, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.
- Babinger, Franz, "Safiy-ed-Din", MEB İ.A., C.10, İstanbul 1967.
- Behiştî Ahmed Çelebi, Tarih-i Behiştî, C.2, Yay. Haz. Fatma Kaymaz, Ed. Mertol Tulum, TTK Yayınevi, Ankara 2016.
- Cezar, Mustafa, Mufassal Osmanlı Tarihi, C.2, TTK Yayınevi, Ankara 2011.
- Çavdaroğlu, Burhan Erhan, "Selçuklu Harp Sanatının İncelenmesi; 1116 Bolvadin Muharebesi Örneğı", Bolvadin Araştırmaları 1, Eğitim Yayınevi, Konya 2018.
- Çavdaroğlu, Burhan Erhan, "Askerî Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil", Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi, V/14, 2017.

- Çavdaroğlu, Burhan Erhan, Değişen Harp Usulü Karşısında Osmanlı Ordusu: Tımarlı Sipahiler ve Yeniçeriler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2021.
- Çetin, Altan, Memlûk Devletinde Askeri Teşkilat, Eren Yayınevi, İstanbul 2007.
- Emecen, Feridun M., "Mercidabık", DİA, C.10, Ankara 2004.
- Emecen, Feridun M., "Varna Muharebesi", DİA, C.42, İstanbul 2012.
- Emecen, Feridun M., İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası, Timaş Yayınevi, İstanbul 2012.
- Emecen, Feridun M., Osmanlı Klasik Çağında Savaş, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- Erdoğan, Eralp, Safevi Devleti'nin Askeri Teşkilatı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- Ertük, Bahaddin, Eski Türk Seferleri, Askeri Fabrika Basımevi, Ankara 1984.
- Firdevsî-i Rûmî, Silahşorname, Yay. Haz. Bekir Biçer, Çizgi Kitapevi, Konya 2011.
- Georges Pachymeres, Bizanslı Gözüyle Türkler, Çev. İlcan Bihter Barlas, İlgî Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009.
- Gregory Ebu'l Ferec, Abu'l Farac Tarihi, Çevr. Ö.R. Doğrul, I-II, Ankara, 1978.
- Gündüz, Tufan, "Şah İsmail", TDV İ.A., C.XXXVIII, İstanbul 2010.
- Hammer, Joseph Von, Büyük Osmanlı Tarihi, Tercüme Mümin Çevik, I-XVIII, Üçdal Hikmet Neşriyat, "tarihsiz", C.4.
- Haydar Çelebi, Haydar Çelebi Ruznamesi, Nşr. Yavuz Senemoğlu, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1976.
- Irmak, Ali, Osman Gazi ve Orhan Gazi Devri Osmanlı-Bizans Münasebetleri, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994.
- İnalçık, Halil, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", Osmanlı Beyliği, Ed. Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", Osmanlı Ansiklopedisi, C.1, Ankara 1999.
- İnalçık, Halil, Devlet-i 'Aliyye I, İş Bankası Yayınevi, İstanbul 2015
- İnalçık, Halil, Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, TTK Yayınevi, Ankara 1987.
- Kafadar, Cemal, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu İki Cihan Aresinde, Çev. Ceren Çıkmın – Yay. Haz. Mehmet Öz, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.

- Karadeniz, Ümran, "Silahşorluğa Dair Önemli Bir Kaynak: Anonim Silahşorluk Risalesi", TTK Belgeler Dergisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, C. XXXVIII, S. 38, Ankara 2013.
- Karadeniz, Ümran, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Savaş Oyunları ve Silahşorluk Gösterileri", Uluslararası Savaş ve Kültür Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ankara 2017.
- Kemal Paşazade, Tevarih-i Al-i Osman, X. Defter, Yay. Haz. Şerafettin Severcan, TTK Yayınevi, Ankara 1996.
- Kesik, Muharrem, At Üstünde Selçuklular, Timaş Yayınevi, İstanbul 2014.
- Kılıç, Şahin, Bizans Kısa Kronikleri (Chronica Byzantina Breviora) Osmanlı Tarihinin Bizanslı Tanıkları, İthaki Yayınevi, İstanbul 2013.
- Kolçak, Özgür, XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-1664 Osmanlı-Avusturya Savaşı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Matrakçı Nasuh, Tarih-i Ali Osman, Yay. Haz. Göker İnan, Ed. Erhan Afyoncu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- Matrakçı Nasuh, Tuhfetü'l – Guzât, Yay. Haz. Ümran Karadeniz, TTK Yayınevi Ankara 2019.
- Mevlana Mehmed Neşri, Cihânnümâ, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.
- Muhammed b. Şeyh Mustafa, Umduetü'l Mütenazilin, Yay. Haz. Mehmet Yastı, Palet Yayınları, Konya 2016.
- Murphey, Rhoads, Osmanlı'da Ordu ve Savaş, Homer Kitapevi, İstanbul 2007.
- Oruç Bey, Oruç Beğ Tarihi, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014.
- Özönlü, Emine Erdoğan, Ayntâb Sipahileri, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- Solakzade, Solakzade, Solakzade Tarihi, C. 2, Nşr. Vahid Çabuk, Sevinç Matbaası, Ankara 1989.
- Şenol, Asiye, Osmanlı-Safevî İlişkileri ve Çaldıran Savaşı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2018.
- Şükrü-i Bitlîsî, Selim-Nâme, Yay. Haz. Ahmet Uğur İstanbul 1995.
- Tansel, Selahattin, Yavuz Sultan Selim, TTK Yayınevi, Ankara 2016.
- Tokalak, İsmail, Bizans Osmanlı Sentezi, Asi Kitapevi, İstanbul 2017.
- TSMA D.5641/1.
- TSMA, D.5641.

Uyar Mesut – Erickson Edward J., Osmanlı Askerî Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
Üçel-Aybet, Gülgün, Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699), İletişim Yayınevi, İstanbul 2010.

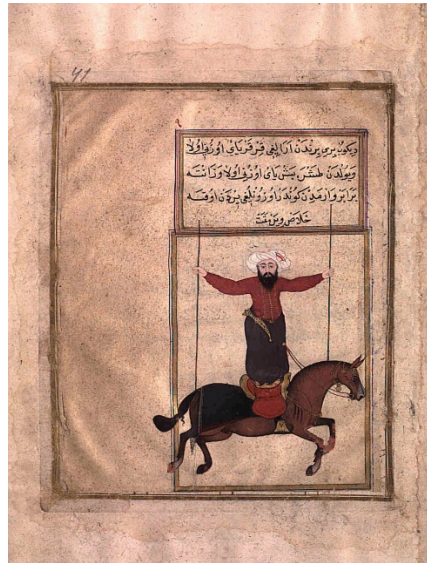
EKLER

Ek-1: Firdevsî Rumi: Silahşorname

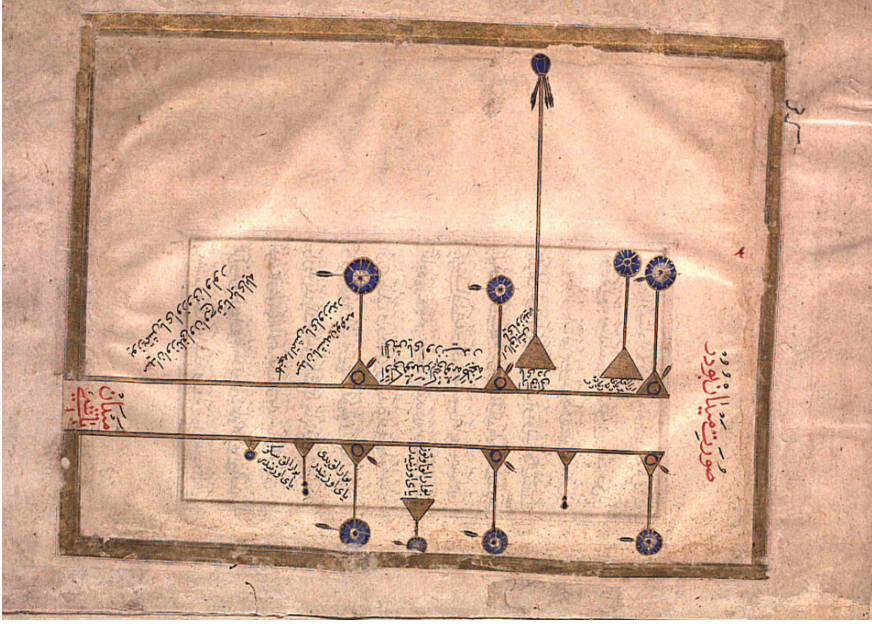

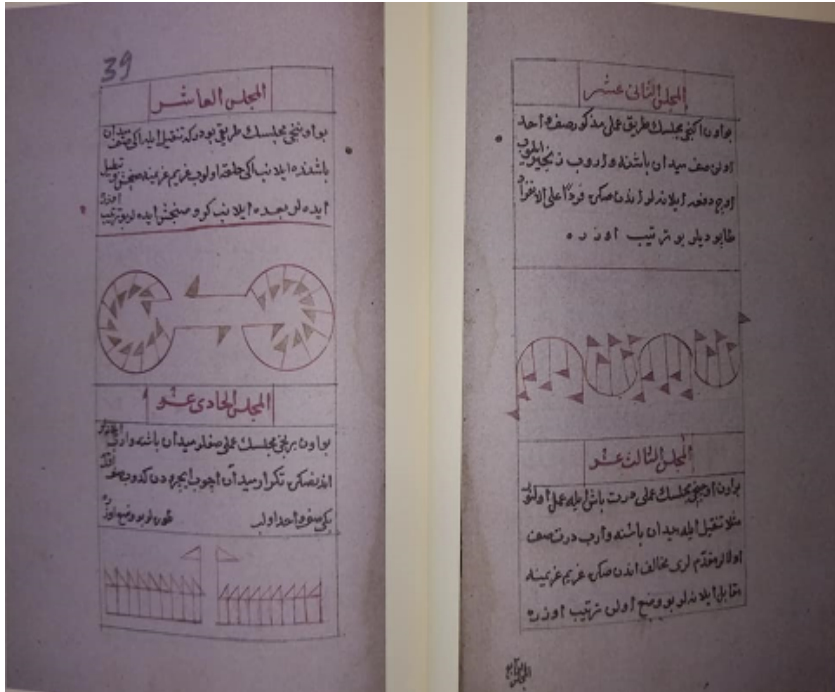
Ek-2: Matrakçı Nasuh: Tuhfetü'l-Gûzat

(ATAD)

Burhan Erhan ÇAVDAROĞLU
Klasik Çağ Osmanlı Harp Usulünde Süvari Talimi; Furusiyeler Üzerinden Bir Tahkik

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 26.02.2023

Submitted: 26.02.2022

Kabul Tarihi: 29.06.2023

Accepted: 29.06.2023

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1256713>

Halid KALAYCI¹ Yaser KOUR²

التعامل الأمريكي المزدوج مع التدخلات العسكرية الروسية في سوريا وأوكرانيا

ملخص البحث: عند تحديد طبيعة التفاعل الأمريكي مع التدخل العسكري الروسي في كل من سوريا وأوكرانيا، حاولنا تحليل ثلاثة أبعاد (سياسية، اقتصادية، عسكرية)، وكذلك تحليل الدوافع والأسباب المختلفة لكلا الحالتين السورية والأوكرانية من جانب آخر. كانت أبرز أدوات التفاعل الأمريكي في أوكرانيا سلسلة ضخمة وشاملة من العقوبات الاقتصادية والتي ارتقت في نظر بعض الباحثين إلى مرحلة "الحرب الاقتصادية" مع إمداد الجيش الأوكراني بالأسلحة المتطورة والمعلومات الاستخباراتية والمساعدات الإنسانية والمالية المكثفة. في حين اقتصرت أدوات التفاعل الأمريكي في دعم بعض قوات المعارضة السورية على أنواع محددة من الأسلحة "غير الفتاكة"، والعقوبات الاقتصادية على النظام السوري والتي كان أهمها "قانون قيصر". وشكلت الحالة الأوكرانية عامل ضغط كبير على الشركاء الأوربيين لواشنطن، في حين أن الحالة السورية لم تصل لحجم ذلك الضغط على أي من شركاء واشنطن في المنطقة، وبالتالي انصف التفاعل الأمريكي مع التدخل العسكري الروسي في أوكرانيا بالجديّة تبعاً لما له من مقومات الحيويّة والمصلحة، على عكس الحالة السورية والتي باتت أشبه بقضيّة مجمّدة في نفق مظلم تنتظر متغيرات محورية تدفع الإدارة الأمريكية على بذل مزيد من الاهتمام لإخراجها من ذلك النفق.

الكلمات المفتاحية: الحرب الروسية الأوكرانية، الصراع السوري، التفاعل الأمريكي، أوروبا، إيران

ABD'NİN SURIYE VE UKRAYNA'DAKİ RUS ASKERİ MÜDAHALELERİNDE ÇIFTE DAVRANIŞI

¹Dr., Halep Üniversitesi, shoodshood77@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5190-6772>

² Araştırmacı, Halep Üniversitesi, Apoyaser111@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7445-8178>

Öz: Amerika'nın hem Suriye hem de Ukrayna'daki Rus askeri müdahalelerindeki davranışlarının doğasını belirlemek için, bu davranışların siyasi, ekonomik ve askeri boyutlarına odaklanmaya ve yine her iki durumda değişkenlik gösteren Amerikan faktörlerini ve nedenlerini analiz etmeye çalıştık. Ukrayna'daki Amerikan tepkisinin en belirgin araçları, bazı araştırmacıların görüşüne göre, Ukrayna ordusuna verilen gelişmiş silahlar, istihbarat bilgileri ve kapsamlı insani ve finansal yardımlar ile bir "ekonomik savaş" seviyesine kadar ulaşan büyük ve kapsamlı bir dizi ekonomik yaptırımlardı. Diğer yandan ABD'nin bazı Suriyeli muhalif güçleri desteklemekteki etkileşim araçları ise, belirli "öldürücü olmayan" silah türleri ve Suriye rejimine karşı en önemlisi "Sezar Yasası" olan ekonomik yaptırımlarla sınırlı idi. Ukrayna vak'ası, Washington'ın Avrupalı ortakları üzerinde büyük bir baskı unsuru oluştururken, Suriye davası, Washington'un bölgedeki hiçbir ortağı üzerinde bu baskı düzeyine ulaşmadı. Bu nedenle, ABD'nin Rusya'nın Ukrayna'ya askeri müdahalesindeki etkileşimi, daha çok karanlık bir tünelde donmuş bir vakaya dönüşen ve ABD yönetimini kendisini bu tünelden çıkarmak için daha fazla özenli davranmaya sevk edecek önemli değişiklikleri bekleyen bir vaka haline gelen Suriye'deki durumun aksine, hayati faktörler ve çıkarılara bağlı nitelikte bir ciddiyet taşıyordu.

Anahtar Kelimeler: Rusya-Ukrayna savaşı, Suriye çatışması, Amerikan etkileşimi, Avrupa, İran

مقدمة

إن أوجه التشابه والاختلاف بين القضية السورية والقضية الأوكرانية وأد الدافع للبحث عن دوافع التفاعل للدولة العظمى الولايات المتحدة الأمريكية في كلتا القضيتين. واقع تشابك المصالح والتضارب بالأهداف بين روسيا وأمريكا يجعل محور العلاقة بينهما بين التنافس والصراع³، وطبيعة روسيا كدولة كبرى وغير قانعة ومكانة الولايات المتحدة الأمريكية كدولة عظمى ومهيمنة، يجعل حالة التعاون في بعض القضايا ومنها القضية السورية مرحلة تهيئ لمرحلة صراع أو تنافس لاحقة.

ومع دخول العام الحادي عشر للأزمة السورية، واندلاع الأزمة الأوكرانية ومتابعة سلوك الولايات المتحدة الأمريكية في تعاطيها مع القضية الأوكرانية، عبر الدعم بالعتاد والسلاح المتطور والمساعدات المالية والإنسانية التي كانت تقدم لأوكرانيا، وفرض عقوبات على روسيا أعتبرت بأنها عقوبات غير مسبوقه على الإطلاق. وقد مثلت القضية السورية ساحة للتفاعل الدولي بين روسيا المساندة للنظام القائم وحمايته من التدخل الخارجي أو منع انهياره أمام موجة التغيير التي عمّت المنطقة العربية، والولايات المتحدة الأمريكية التي ساندت المعارضة السورية لخلق حالة من التوازن بين المعارضة والنظام، وأوجدت مبررات البقاء عبر محاربة الإرهاب الذي ساعد على انتشاره عدة جهات دولية مع النظام السوري لخلق مبررات في شن حروب ضد الشعب السوري، وكانت الحرب على الإرهاب نقطة للتقاهم بين

³ -عامر هاشم عواد، تطور وتحول العلاقات الأمريكية - الروسية، الموسوعة الجزائرية للدراسات السياسية والاستراتيجية، تاريخ النشر 29 حزيران 2019، تاريخ الزيارة 16 تشرين الثاني 2022، رابط البحث <https://2u.pw/4aYVmj>

روسيا وأميركا⁴. إن بنية المعارضة المسلحة ومرجعيتها الإسلامية، كانت تشكل عامل قلق على إسرائيل حليف الولايات المتحدة الأمريكية في المنطقة، مما جعل اختيار حالة تجميد الوضع الراهن أفضل مسار أمام الإدارة الأمريكية ومنح روسيا دوراً أوسع في الملف السوري وجعل الملف بوابة لحل القضايا العالقة بينهم في المستقبل.

وإن سلوك روسيا تجاه أوكرانيا عبر ضم شبه جزيرة القرم وغزو أوكرانيا مطلع هذا العام جعل الإدارة الأمريكية تسلك سلوكاً أكثر جدية وحزماً مع القضية الأوكرانية، حيث الشريك الاستراتيجي للولايات المتحدة الأمريكية الاتحاد الأوروبي بات تحت الضغط الروسي، وبهيمنة روسيا على أوكرانيا باتت القارة الأوروبية تحت خطر مد دول الشرق روسيا والصين، مما جعل التفاعل الأمريكي يتجه نحو كسر الإرادة الروسية وتحطيم أحلام بوتين على أبواب كييف. مثل ما سبق حالة تناقض في التعاطي الأمريكي المزدوج للقيم الإنسانية المعلنه والممارسة العملية للسياسة الخارجية، الأمر الذي يدعو للبحث بشكل علمي عن خلفيات التفاعل الأمريكي مع كلا الحالتين السورية والأوكرانية، نظراً لما تحتله واشنطن من مكانة في النسق الدولي من جهة وسعياً لتحليل سلوك الولايات المتحدة الأمريكية التي قدمت نفسها كدولة مناصرة لقضايا الشعوب الساعية للتحوّل الديمقراطي من جهة أخرى⁵.

أولاً: تفاعل الإدارة الأمريكية مع التدخل العسكري الروسي في سوريا

تتبع أهمية سورية ضمن استراتيجية الأمن القومي الأمريكي من انتمائها للشرق الأوسط الذي يمثل وحدة جيوسياسية متعدّدة المناطق مثل إسرائيل والخليج العربي⁶. وتكمن أهمية الجغرافية السورية في موقعها على البحر المتوسط، الذي قد يكون أحد الخيارات لتوريد النفط والغاز من دول الخليج العربي وإيران للدول الأوروبية، بالإضافة لمجاورة سوريا لإسرائيل القوة المحورية التي تسعى العديد من الدول العظمى والإقليمية لأن تكون في صفها.

وكان لموجات التحوّل الديمقراطي أثراً فعالاً على الشعب السوري، حيث كانت سرعة الأحداث في الجوار العربي أهم محقّر للشعب السوري ليخرج على السلطة السورية التي مارست كل أساليب الحرمان على الشعب السوري، من تعثر اقتصادي وبطالة وانتهاك لكرامة المواطن السوري عبر الأفرع الأمنية، انطلق الشعب السوري باحتجاجات سرعان ما انتشرت في أغلب الجغرافية السورية. إن طابع سلوك السلطة الأمني وممارسات القمع والقتل بالشعب السوري جعلت تسارع الأحداث يخرج عن نطاق السيطرة، مما دفع الشعب السوري لطلب العون من المجتمع الدولي، الذي تحرك من خلال التصريحات والبيانات دون فاعلية تسهم في الحد من إرهاب السلطة على الشعب السوري، ومع ارتفاع حدة وتيرة الاحتجاجات سارعت الدول لتقدير الموقف وتحديد آلية التدخل وكان على رأس هذه الدول الولايات المتحدة الأمريكية لتنتظر للقضية من منظور دعم الشعب السوري في تحقيق التحوّل الديمقراطي، والاتحاد الروسي وإيران عبر دعم السلطة السورية، ومنع التدخل الخارجي، وحماية النظام القائم، وتمثّل الدور الروسي من منظور حماية النظام السوري ضمن مجلس الأمن الدولي ومن ثمّ الدعم اللوجستي لينتقل مطلع 2015م للتدخل العسكري المباشر.

سوف نتناول تفاعل الإدارة الأمريكية مع الملف السوري من عدّة أبعاد (سياسية، اقتصادية، عسكرية) مع إطار زمني يغطّي اللحظات الأولى لانطلاق الثورة السورية وحتى 11 تموز 2022م.

1. البعد السياسي لتفاعل الإدارة الأمريكية مع الملف السوري : تنطلق الولايات المتحدة الأمريكية في سياستها الخارجية بدعم الديمقراطية وحقوق الإنسان وحرية عمل المجتمع المدني، مع تراجعها عن خيار العسكرة بالسياسة الخارجية التي كلفت الولايات المتحدة الأمريكية العبء الاقتصادي، وظهور تيارات ضمن المجتمع الأمريكي ترفض التدخلات

⁴ - محمد طلعت محمد لطفي حماد، التنافس الأمريكي - الروسي في منطقة الشرق الأوسط دراسة حالة: الأزمة السورية (2011-2020م)، المركز الديمقراطي العربي، 14 آب 2022، الدراسات البحثية، رابط الدراسة <https://2u.pw/H8tEMs>

⁵ - ماهر مردان، الاستراتيجية الأمريكية (الأهداف والوسائل والمؤسسات)، International Strategy، دراسة بحثية، بكين 2014، ص 10

⁶ - المرجع السابق، ص 15

العسكرية، ولكن يبقى هذا الخيار متاحاً أمام صانع السياسة الخارجية لمحاربة الإرهاب الذي يشكّل خطراً على قيم الديمقراطية.

يمثل انتماء النظام السوري إلى محور مناهض للسياسة الأمريكية، الدافع لترتيب عملية استنزاف لهذا المحور من خلال التدخل غير المباشر في النزاع السوري من قبل الولايات المتحدة الأمريكية، وإشغال الدول الحليفة للنظام السوري، مع الحرص على عدم الدخول في صراع مفتوح قد يولد تبعات لا ترغب بها الولايات المتحدة الأمريكية، واعتمدت بذلك على حلفاء إقليميين⁷، حيث أن هناك شريحة واسعة من الأمريكيين تعتقد بأن التدخل في أفغانستان والعراق كان قراراً خاطئاً وأنه يجب الانكفاء عن التدخل المباشر في الأزمات واعتماد مبدأ الحوار وتسليم جزء من الأعباء للدول الإقليمية الصديقة والقادرة على تحمل المسؤولية وتقديم الدعم لها من الخلف وسميت هذه الاستراتيجية استراتيجية القيادة من الخلف⁸ التي كان قد اعتمدها الرئيس الأمريكي باراك أوباما خلال فترة حكمه.

كان الموقف الأمريكي منذ بداية حراك المجتمع السوري متّجهاً للمراهنة على الإصلاح (إصلاح سلوك النظام السوري)، وذلك لفترة محدودة، ثم أعلنت الولايات المتحدة الأمريكية أنّ الأسد قد فقد شرعيته، ومن ثمّ وجهت دعماً المالي والدبلوماسي للمعارضة دون استبعاد الأسد من المشهد السوري، وكانت "الحرب على الإرهاب" أهم ذريعة استخدمتها أمريكا مع العقوبات الاقتصادية التي فرضتها على الأسد ورموز نظامه وعائلته، وتلك الوسائل بطبيعتها الحال تعد أقل خطراً من الخيارات غير الأمانة في حال اللجوء للخيار العسكري لإسقاط النظام⁹.

وهذا الموقف أتاح الفرصة أمام الولايات المتحدة الأمريكية للتدخل وعدم ترك الساحة السورية للمحور المناهض لها، أو وصول الجماعات المتطرفة لمرحلة السيطرة على سورية وتشكيل خطر على أمن إسرائيل، وضمن هذه المواقف المتناقضة أدارت الولايات المتحدة الأمريكية الأزمة السورية، بشكل يعزّز من مفهوم البلقنة¹⁰، التي نادى بها "زبيغنيو بريجنسكي" في كتابه رقعة الشطرنج الكبرى. ومفهوم البلقنة ليس إلا ترجمة لمشروع الشرق الأوسط الجديد وفق الرؤية الأمريكية الذي أعيد تداوله من بعد غزو العراق وإسقاط حكم صدام حسين.

وسلوك النظام السوري عبر استخدام القوة المفرطة ضد الشعب السوري جعل الموقف الأمريكي أمام حرج وبالذات بعد قصف الشعب السوري بالأسلحة الكيماوي¹¹، مما أتاح فرصة مناسبة للتدخل ولكن أفضى الأمر إلى تحقيق المزيد من المكاسب وسحب السلاح الكيماوي من يد النظام السوري عبر صفقة أمريكية روسية بجنييف 12 أيلول 2013م، وهذه الصفقة كانت تنسجم مع المصالح الأمريكية في تحقيق المزيد من الأمن لإسرائيل.

رغم أهمية سوريا الجيو استراتيجية وموقعها في قلب الشرق الأوسط، إلا أنّ معايير التدخل واستخدام القوة العسكرية من قبل الإدارة الأمريكية تكمن في تهديد أمن إسرائيل، وسلوك النظام السوري أثبت عبر الفترات السابقة التزامه بحالة الاستقرار التي سادت على حدود إسرائيل الشمالية مع سوريا، وصنّاع القرار في إسرائيل ينظرون للرئيس السوري على أنه شخص ممكن الوثوق به، وغيابه قد يولد فراغاً وفوضى قد تؤثر على أمن إسرائيل، مما جعل خيار

⁷ - على حسن باكير، حقيقة الموقف الأمريكي من الثورة السورية، مجلة البيان، العدد 312، 8 يونيو 2013 موجود على الرابط

<https://2u.pw/0c2UXV> الدخول: 14.11.2020

⁸ - محمد طلعت محمد لطفي حماد، التنافس الأمريكي - الروسي في منطقة الشرق الأوسط دراسة حالة: الأزمة السورية (2011-2020م)، المركز الديمقراطي العربي، 14 آب 2022، الدراسات البحثية، رابط الدراسة <https://2u.pw/H8tEMs> استراتيجية القيادة من الخلف: في السياسة الخارجية، فقد اعتمد أوباما في بعض الأوقات على استراتيجية القيادة من الخلف لتحقيق بعض الأهداف الاستراتيجية، مثل في الحرب ضد تنظيم الدولة الإسلامية، حيث عمل على توجيه التحالف الدولي وتنسيق الجهود لتحقيق النصر دون ظهور بشكل واضح في الصورة الأمامية. بشكل عام، كان استخدام استراتيجية القيادة من الخلف خلال ولاية أوباما جزءاً من النهج الشامل الذي يعتمد على العمل الجماعي وتشجيع الفرق وتوجيهها نحو تحقيق الأهداف المحددة

⁹ حازم السيد، الانتفاضة السورية خارج السياق داخل التاريخ، فلسطين: دار حنطة للدراسات والنشر، 2014، ص 65

¹⁰ - البلقنة: في علم السياسة مصطلح قديم نسبياً، ظهر خلال تقاسم الإرث العثماني بين الدول الغربية. ويُلخص في تقسيم منطقة أو دولة إلى مناطق ودويلات أصغر على أساس عرقي أو جغرافي وفي الغالب يتم ذلك من خلال قوى داخلية وخارجية داعمة.

ولمزيد من الاطلاع مراجعة الأكاديمية للدراسات الاجتماعية والإنسانية، بلقنة الشرق الأوسط الاستراتيجية الأمريكية-صهيونية في السيطرة على

المنطقة، مرسى مشري، رابط الدراسة <https://2u.pw/E7Pp2>

¹¹ - موقع قناة الحرة الأمريكية، النظام السوري استخدم الكيماوي 50 مرة على الأقل، جوزيف مانسو، السفير الأمريكي لدى منظمة حظر

الأسلحة الكيميائية، تاريخ النشر 25 اب 2022، رابط الخبر <https://2u.pw/sEVGhy>

إزاحة الأسد مستبعداً لدى الإدارة الأمريكية والتوجّه نحو إضعاف سلطته من خلال دعم المعارضة بطريقة تحافظ على توازن طرفي الصراع، ومن جهة أخرى لا يمكن لموسكو إحراز أي تقدّم في الملف السوري إلا بتوافق أمريكي¹².

وإن طبيعة البيئة الاجتماعية في سورية وسلوك النظام السوري الدموي وانتشار تنظيم القاعدة بالجوار السوري العراق، عوامل ساهمت في نمو وانتشار الحركات الجهادية المتطرفة وسيطرتها على مساحات واسعة من الجغرافية السورية، الأمر الذي دفع واشنطن لتشكل تحالفاً دولياً لمحاربة الإرهاب. وفي تاريخ 30 أيلول 2015م⁽¹³⁾ بدأت الطائرات الحربية الروسية غاراتها على الساحة السورية مستهدفة المناطق خارج سيطرة النظام معلنة بدء التدخل العسكري الروسي. في 2 تشرين الأول 2015 أصدرت سبع دول (الولايات المتحدة، وبريطانيا، وفرنسا، وألمانيا، وتركيا، والسعودية، وقطر) بياناً مشتركاً ضد التدخل الروسي. في اليوم نفسه، صدر عن الرئيس الأمريكي، باراك أوباما، تصريحاً ذو جانبين؛ فمن جهة أكد على أن واشنطن لن تلجأ إلى استخدام سوريا ساحة حرب بالوكالة مع روسيا، ومن جهة أخرى قال: إن سوريا ستحوّل إلى مستنقع للروس¹⁴.

مهما كانت طبيعة التصريحات، فإن المواقف الأمريكية لم ترتقِ إلى أكثر من ذلك، ويظهر بعد ذلك الاتفاق الأميركي-الروسي حول التنسيق العسكري في أجواء سوريا، بهدف تجنّب وقوع اشتباك بين الطائرات الروسية وطائرات الدول المتحالفة ضد تنظيم داعش. إن الولايات المتحدة ومنذ بداية الثورة السورية، لم تُبدِ أكثرنا جاداً بمصير سوريا، وقاومت ضغوط حلفائها في الجوار السوري لمزيد من التدخل. ولكن الانخراط الروسي العسكري المباشر يرفع من مستوى الرهانات لديها ويعطي مجالاً للمساومة والضغط والاستنزاف وربما ساحة لمزيد من حروب الوكالة. وإن واقع السياسة الأمريكية تقوم على الفلسفة البراغماتية، التي ظهرت تجلياتها في الملف السوري حينما تحدث الرئيس باراك أوباما مع الروس حول قدرتهم على حل المشكلة السورية مع إبداء الرغبة في دعمهم.

يعود ذلك لكثرة القضايا التي تشغل الإدارة الأمريكية على الصعيد الداخلي والخارجي، وبالتالي ليست في صدد قيادة جهود أكثر جدية حول سوريا، وتنتظر لمغيّرات قد تساعدها على إيجاد حلّ يضمن مصالحها، دون ترك سورية للروس بالشكل الكلي. وتجسد هذا الموقف بعملية تجميد مسار جنيف والانطلاق الروسي مع الدول الإقليمية بمسار أستانا للحل في سورية¹⁵. ورغم قرار الرئيس الأمريكي ترامب الانسحاب من سورية إلا أن المصالح الأمريكية تتطلب التواجد في سورية كقاعدة لضمان عدم ظهور أي تهديد يعرّض المصالح الأمريكية في المنطقة للخطر والحدّ من ظهور قوى منافسة لها على الصعيد الدولي في المنطقة أو تهميش الدور الأمريكي في حال انسحابها مما أدى إلى التراجع عن الانسحاب الكلي وكان ذلك عبارة عن تصنيف واضح حول أهمية الملف بالنسبة للإدارة الأمريكية تحت تصنيف هام غير عاجل.

واتخذت الإدارة الأمريكية أسلوب جمع أوراق تعزز من حضورها السياسي بالملف السوري ومن أهمها قانون قيصر¹⁶، الذي تم تطبيقه على النظام السوري بشكل خاص، وعلى بعض كيانات داعميه بشكل عام، مع جمع بيانات عن انتهاكات النظام السوري، وإشغال أطراف النزاع السوري من السوريين بملف اللجنة الدستورية وملف المعتقلين، دون إرادة أمريكية حقيقية في رسم الحل للقضية السورية.

¹² - خالد القلعة جي، الوجود الأمريكي في شرق الفرات: الدوافع والاحتمالات، ATAD مجلة، العدد 6 ، 2022، أنقرا، ص192

¹³ - الحرب الروسية في سوريا: الأسباب والمآلات، مركز الجزيرة للدراسات، تاريخ النشر 12 تشرين الأول 2015، تاريخ الزيارة 20 تموز 2022، رابط الدراسة <https://2u.pw/QHczL>

¹⁴ - المصدر السابق

¹⁵ - بين أستانا و جنيف (أفق الأجنداث المتضاربة في الأزمة السورية)، مركز الجزيرة للدراسات، تاريخ النشر 22 شباط 2017، تاريخ الزيارة 30 تشرين الأول 2022، رابط الدراسة <https://2u.pw/8JhB3e>

¹⁶ - قانون قيصر: قرّ مجلس الشيوخ القانون في منتصف كانون الأول 2019 ووقّعه الرئيس الأمريكي دونالد ترامب، ينص على فرض العقوبات على الكيانات التي تتعامل مع الحكومة السورية ووكالاتها العسكرية والاستخبارية. لحماية المدنيين في سوريا موجهة ضد الحكومة السورية. يستهدف القانون أيضاً الأفراد والشركات الذين يقدمون التمويل أو المساعدة لرئيس سوريا؛ كما يستهدف عدداً من الصناعات السورية بما في ذلك تلك المتعلقة بالبنية التحتية والصيانة العسكرية وإنتاج الطاقة عدى عن استهدافه للكثير من الكيانات الإيرانية والروسية التي تقدّم الدعم لحكومة الأسد خلال الحرب السورية.

2. البعد الاقتصادي لتفاعل الإدارة الأمريكي مع الملف السوري: تاريخ العلاقات الاقتصادية بين سورية والولايات المتحدة الأمريكية يمكن اعتباره ذا أثر ضعيف بالنسبة للولايات المتحدة الأمريكية، حيث أهمية سورية للولايات المتحدة الأمريكية تنبع من الجغرافية التي أشرنا لها سابقاً. وإن طبيعة العلاقات السابقة بين سورية والولايات المتحدة الأمريكية كانت أشبه بالقطيعة فقد كان النظام السياسي في سورية حليفاً للمعسكر الاشتراكي.

ولكن مع أهمية مصادر الطاقة من النفط والغاز وكثرة مصادرها في الشرق الأوسط وصعوبة وكلفة النقل بات موقع سورية يحظى بأهمية سياسية واقتصادية لدى الإدارات الأمريكية، وذلك لتأمين خطوط لإمدادات الطاقة لا تقع تحت القبضة الروسية بشكل يولد خطراً على عملية مد أوروبا بالطاقة. ونتيجة الحرب الروسية على أوكرانيا، تعززت هذه المكانة وأوجدت مصالحة اقتصادية ذات بعد سياسي استراتيجي للولايات المتحدة الأمريكية في سوريا، مما يجعلنا أن نتوقع عودة الفعالية والاهتمام الأمريكي بالمسألة السورية وإعادة تقويض الدور الروسي بها.

كان التفاعل الاقتصادي الأمريكي في سوريا عبر تقديم برامج تدعم قيم الديمقراطية في مناطق المعارضة السورية وخلق بيئة تعزز الاستقرار عبر دعم مؤسسات الحكم المحلي، لتهيئة ظروف تحد من عملية الهجرة لدول الاتحاد الأوروبي التي ولدتها ظروف الحرب في سورية. وفي مجال فرض العقوبات لم تكن هناك عقوبات اقتصادية على روسيا توحى بعملية تقويض الدور الروسي في سورية فأقصى تلك العقوبات كان استهداف شركات تدعم تواجد المرتزقة الروس في سورية للحد من دورهم على الأرض، حيث اعتمد التدخل العسكري الروسي في سوريا على سلاح الجو والإسناد الناري وفي الميدان كان هناك اعتماد على مرتزقة روس تقدمهم شركة فاغنر¹⁷.

3. البعد العسكري لتفاعل الإدارة الأمريكي مع الملف السوري: كانت الولايات المتحدة الأمريكية ملتزمة بعقيدها العسكرية المستمدة من استراتيجيتها وهي القيادة من الخلف وهذا ما تُرجم على أرض الواقع عبر تفاعلاتها العسكرية في الحرب السورية¹⁸. وبالرغم من الاستخدام المفرط للقوة من قبل قوات النظام السوري وحلفائه وسقوط آلاف القتلى من المدنيين إلا أن ذلك لم يكن دافعاً محفزاً للإدارات الأمريكية للتدخل العسكري ومساعدة الشعب السوري، واقتصر الأمر على تقديم مساعدات عسكرية من الأسلحة الخفيفة والمتوسطة لقوات المعارضة، مع تقديم بعض المعلومات الاستخباراتية والتقنية كمساعدة في عمليات الدفاع عن النفس وإطالة أمد النزاع. وبالرغم أيضاً من المطالب بعملية حظر جوي أو تقديم أسلحة متطورة في الدفاعات الجوية، إلا أن ذلك كان يقابل دائماً بالرفض الأمريكي المتكرر خوفاً من وقوع تلك الأسلحة بيد جماعات تعتبرها الولايات المتحدة الأمريكية إرهابية أو معادية لها.

وكان التدخل الأمريكي بعمليات عسكرية بقيادة التحالف الدولي عبر ذات الاستراتيجية القيادة من الخلف والاعتماد على شركاء محليين، فكانت قوات سورية الديمقراطية الجهة المعتمدة، وكان حدود هذا التفاعل عند ضرب تنظيم داعش من جهة وابتزاز أنقرة من جهة أخرى. وبذلك انتقل الدعم العسكري الأمريكي من قوات المعارضة إلى صالح قوات سورية الديمقراطية الموالية للتوجهات الأمريكية. وبالتالي لم يكن التفاعل العسكري الأمريكي موازياً لحجم الانتهاكات الجسيمة لحقوق الإنسان، التي كان يمارسها النظام وحلفائه، مع ممارسة بعض العمليات المحدودة ضد الميليشيات الإيرانية وأحياناً ضد "فاغنر" المرتزقة الروس¹⁹. وفي وقت لاحق تم تخفيض القوات الأمريكية لحدود 900 عنصر فقط مع تقديم معدات وتجهيزات لقوات سورية الديمقراطية فقط مع فصيل واحد من المعارضة السورية ضمن قاعدة التنف العسكرية.

¹⁷ شركة فاغنر: تعود جذور شركة فاغنر إلى أوبيل المكافحة للإرهاب التي تأسست رسمياً في مدينة أوريل في عام 2003 للتعليم والتدريب باعتبارها "مركزاً غير الحكومي". وهي شركة أسسها أفراد متقاعدون من القوات الخاصة. ووقعت تلك الشركة عقوداً مع شركات مدنية روسية مختلفة لحماية عملياتها التجارية في العراق. وانبثقت عن شركة أوريل عدة شركات من أبرزها شركة تدعى (مجموعة موران للأمن) مسلحة رسمياً في عام 2011، وتقول في موقعه الإلكتروني أنها تقدم خدمات الحماية في المجال البحري بما في ذلك الحراسة المسلحة للسفن، ولديها أنشطة في أفريقيا الوسطى وكينيا ونيجيريا، وعدد من السفن البحرية الخاصة.

للتوسع ينظر في: أحمد مولانا، شركة فاغنر الروسية النشأة والحدود والتأثير، المعهد المصري للدراسات، دراسات سياسية 3 شباط 2021، رابط الدراسة <https://2u.pw/Fm6w7>

¹⁸ - شيرزاد النجار، استراتيجية أوباما و" القيادة من الخلف"، موقع كولان، تاريخ النشر 22 أيلول 2014، تاريخ الزيارة 6 تشرين الثاني 2022، رابط المقال <https://2u.pw/BJdtmK>

¹⁹ - مقتل روس في غارة أمريكية يكشف عن وجه "خفي" للتدخل العسكري الروسي في سوريا، موقع قناة فرنسا 24، تاريخ النشر 17 شباط 2018، تاريخ المشاهدة 7 تشرين الثاني 2022، رابط الخبر <https://2u.pw/T0BU6k>

من خلال عرضنا لأهم الممارسات ضمن الأبعاد الثلاثة (السياسية والاقتصادية والعسكرية) للإدارة الأمريكية حول التدخل الروسي في سورية نجد أهمية المكانة الجغرافية لسورية من جوارها لإسرائيل مع احتمال جعل الأراضي السورية ممّرات لتصدير موارد الطاقة (النفط والغاز) لأوروبا، ولكن هذه المعطيات لم تولد ردّات فعل تعكس هذه الأهمية من قبل صانع السياسة الأمريكي، ربما تزامم الملفات الدولية وتحديد الأولويات كان أحد الأسباب لذلك، أو عملية تفكيك للتقارب الروسي الصيني، عبر منح روسيا دوراً أكبر في سوريا وجعل البوابة السورية مجالاً للتعاون مع روسيا أو التنافس و الصراع حسب المتغيرات الدولية والإقليمية. لذلك كان التفاعل الأمريكي مع الملف السوري محدوداً في معظم المجالات، فلم يتولّد على المستوى الاقتصادي أي أثر يزعج الروس وظهر من خلال عدم ربطهم بالعقوبات الاقتصادية التي طالمت النظام السوري وحليفه الإيراني، ومن الناحية العسكرية كان هناك حرص على عدم إيقاع الروس بمستنقع حقيقي يتم استنزافهم عبر المضادات الجوية والأسلحة المتطورة أو الاستهداف المباشر لمواقعهم في الساحل.

ثانياً: تفاعل الإدارة الأمريكية مع التدخل العسكري الروسي في أوكرانيا

ارتبطت أوكرانيا بمصالح القوى الكبرى، لما تتمتع به من مقومات جيوبوليتيكية جعلتها وفي حقب زمنية مختلفة منطقة تصارع وتنافس دولي بين الإمبراطوريات القديمة وبين الغرب وروسيا الاتحادية اليوم. وتعتبر أوكرانيا خط الدفاع وامتداد لأوراسيا من وجهة النظر الروسية، بينما الغرب يراها هي الخط الفاصل مع روسيا.

وتشكل أوكرانيا المنطقة العازلة بين الشرق والغرب، حيث تعتبرها روسيا العمق الاستراتيجي والمجال الحيوي الذي يقربها من الغرب من جهة، ويؤمّن الجهة الشرقية الأوروبية من أي نفوذ غربي، فضلاً عن وجهة نظر الغرب بأنها البوابة الشرقية لأوروبا، ولقد حاولت أوروبا عدم السماح لدولة قارية مركزية كروسيا أن تسيطر على هذه المنطقة أو أن تتجاوزها²⁰. تشترك أوكرانيا وروسيا عبر مئات السنين بالروابط الثقافية واللغوية والعائلية، من قبل أن تصبح جزءاً من الاتحاد السوفيتي السابق. وتعد أوكرانيا ثاني أقوى جمهورية سوفيتية بعد روسيا، وتتمتع بأهمية استراتيجية واقتصادية وثقافية. ومنذ انفصال أوكرانيا عن الاتحاد السوفيتي، تنافست كل من روسيا والغرب من أجل كسب نفوذ أكبر فيها والحفاظ على ميزان القوى في المنطقة لصالح كل منهما²¹. وشهدت أوكرانيا احتجاجات عام 2013م، عرفت باسم حركة الميدان الأوروبي، أدت إلى اشتباكات عنيفة بين المحتجين وقوات الأمن بلغت ذروتها في فبراير 2014، وأدت إلى الإطاحة ببياتوكوفيتش المحسوب على المحور الروسي²².

واعتبرت روسيا الأمر عبارة عن تدخّلات خارجية من تدبير الغرب، وبعد استلام السلطة في أوكرانيا قيادة تنظر لمصالحها عبر التقارب مع الغرب من الانضمام للاتحاد الأوروبي وحلف الناتو، وأد الأمر توجّساً روسياً مما دفع روسيا لاحتلال شبه جزيرة القرم، ودعم مجموعات انفصالية في بعض الأقاليم الشرقية من أوكرانيا "دونيتسك ولوهانسك" وكان الغطاء لذلك من خلال قيام مجموعة من أصول روسيا بحركة تمرد واحتجاجات على السلطة في المدن الكبرى عُرفت بالربيع الروسي. وطبيعة الصراع بين الغرب وروسيا على أوكرانيا يأتي من أهميتها الجيو سياسية لكليهما مع الأهمية جيو اقتصادية بما تملكه من موارد زراعية وصناعية وموقعها على البحر الأسود وهي أحد العقد الهامة على طريق الحرير²³.

²⁰ -دنفر صافية، انعكاسات الازمة الأوكرانية على العلاقات الروسية الغربية 2013-2018م، جامعة محمد خيضر - سكرة، رسالة ماجستير 2019م، ص24

²¹ - الطاف موتي، لماذا أوكرانيا مهمة جداً لروسيا ولماذا يشعر الغرب بالقلق، موقع الجزيرة، تاريخ النشر 15 كانون الأول 2021، تاريخ الزيارة 23 تموز 2022، رابط المقال <https://2u.pw/W2qCc>

رامي القليوبي، 3 سنوات على تظاهرات الميدان الأوربي: ارتدادات داخل أوكرانيا وخارجها، العربي الجديد، تقارير، 2 نوفمبر 2016

²³ - دنفر صافية، مرجع سابق، ص25

تنطلق الولايات المتحدة الأمريكية باستراتيجيتها من دوافع أمنية واستراتيجية في التدخل بالأزمة الأوكرانية وكان هناك تفاعل به نوع من الاندفاع وعدم ترك أوكرانيا للتلاعبات الروسية بها، مع سعيها لجذب أوكرانيا للمحور الأطلسي، من خلال التخلص من بقايا الإرث السوفيتي من أيديولوجيا وممتلكات نووية، لتحقيق غاية ضمها لحلف الناتو وبذلك تحقق عدّة أهداف مثل الحفاظ على الأمن والاستقرار الأوروبي وتحويل الاقتصاد الأوكراني لاقتصاد السوق والاستفادة من موقعها كمر للطاقمة والاستفادة من ثرواتها وقدراتها الصناعية.

كان رد الفعل الأمريكي على عملية احتلال شبه جزيرة القرم قوياً وصاحبه موجة من التنديد وفرض عقوبات على روسيا ومع عملية الغزو الروسي لأوكرانيا كان رد الفعل من قبل الولايات المتحدة الأمريكية أكبر بكثير وهذا ما سوف نناقشه عبر ثلاثة أبعاد (سياسية واقتصادية وعسكرية) مع إطار زمني يغطي مرحلة احتلال روسيا لشبه جزيرة القرم 2014م مروراً بغزو روسيا لأوكرانيا في 24 شباط 2022 وحتى 1 تموز 2022م.

1. البعد السياسي لتفاعل الإدارة الأمريكية مع الملف الأوكراني: يظهر تحوّل الولايات المتحدة الأمريكية من النفوذ والسلوك الروسي على دول أوربا الشرقية لاسيّما قضم شبه جزيرة القرم والغزو المباشر لأوكرانيا، والذي قلّص من مساحة تحكّمها، وزاد من توسّع مناطق التواجد الروسية في تلك المناطق الاستراتيجية.

وفي نظرة عامة للسلوك الروسي في المجال الدولي لا بدّ من التفكير بالمقاربة الجيوبوليتيكية المهمة وهي أفكار فريدريك راتزل²⁴ والجيوبوليتيكا العضوية²⁵، حيث آمن راتزل بأفكار داروين²⁶ في التطور البيولوجي، وأخذ يسقط نظرية النشوء والارتقاء والبقاء للأفضل على الدول، بمعنى التوسّع على حساب باقي الدول، وذات الأفكار التي كان يطبقها هتلر عبر توسّعه في أوروبا، وأسّسها للذاكرة التجريبية البريطانية مع ألمانيا قبل الحرب العالمية الثانية، حيث كانت بريطانيا تتّبع سياسات انزالية بسبب انعاش اقتصادها المترجع لتجد نفسها على أبواب تمدّد سوف يقوّض وجودها مما دفعها للعودة الدولية ومواجهة النفوذ الألماني أيام هتلر. وهذا ما وجدته الولايات المتحدة الأمريكية من خلال واقع صنعتها روسيا في أوكرانيا وحتمّ على واشنطن التفاعل والتدخل بأدوات متعددة دون اللجوء للمواجهة المباشرة.

ومن بعد الغزو الروسي لشبه جزيرة القرم نجد تفاعلاً من الإدارة الأمريكية عبر الإدانة والتهديد في العقوبات وقال أوباما إن "روسيا ينبغي أن تعلم أن مزيداً من التصعيد لن يؤدي إلا إلى عزلتها أكثر عن المجتمع الدولي." وأعلن الرئيس الأمريكي باراك أوباما فرض عقوبات تطال مقربين من الرئيس الروسي بوتين²⁷. ونتيجة ضم الروس لشبه جزيرة القرم قام الحلف بنشر قواعد عسكرية له بالقرب من الحدود الروسية من أجل عمل مناورات مشتركة في البحر الأسود بمشاركة القوات الأوروبية.

ومع سيل العقوبات نشطت الدبلوماسية الأمريكية مع حكومة أوكرانيا، عبر مناقشة قضية القرم في المؤسسات الدولية ومحاولة جلب تأييد دولي للحدّ من السلوك الروسي تجاه أوكرانيا، ومن بوابات التفاهم كان هناك مسعى أمريكي للحدّ من التدخل الروسي في أوكرانيا من خلال المساومة على باقي الملفات العالقة.

²⁴ - فريدريك راتزل: عالم ألماني (1844 - 1904 م) صاحب كتاب الجغرافية السياسية ويعتبر المؤسس الأول لعلم الجغرافيا الحديثة، درس راتزل في هايلبرج سنة 1868 م علم الحيوان والجيولوجيا والتشريح، له كتابه جغرافية الإنسان، كتب عن العوامل التي تتحكم في توزيع الإنسان في الكرة الأرضية.

²⁵ - محمد رياض، الأصول العامة في الجغرافية السياسية والجيوبوليتيكا (مع دراسة تطبيقية على الشرق الأوسط)، مؤسسة هنداي للتعليم والثقافة، مصر-القاهرة، الطبعة الأولى 2012م، ص 46

²⁶ - شارلز روبرت داروين عالم تاريخ طبيعي وجيلولوجي بريطاني ولد في إنجلترا في 12 شباط 1809 في شروزبري لعائلة إنجليزية علمية وتوفي في 19 نيسان 1882. والدته هُوَ الدكتور روبرت ورنج داروين، وكان جدّه "إراسموس داروين" عالماً ومؤلفاً بدور. اكتسب داروين شهرته كمؤسس

لنظرية النشوء والارتقاء أو ما تعرف بنظرية التطور هي العملية التي تتغير بها الكائنات الحية بمرور الوقت كنتيجة للتغيرات في السمات الجسدية أو السلوكية الوراثية، وهذه التغيرات التي تسمح للكائن الحي بالتكيف بشكل أفضل مع بيئته وتساعد على التكاثر والبقاء بواسطة ما يسمى بالانتخاب الطبيعي، وقد تطورت هذه النظرية وأثارت جدلاً واسعاً.

²⁷ - أزمة القرم: عقوبات أمريكية جديدة تستهدف مقربين من الرئيس الروس، هيئة الإذاعة البريطانية (BBC)، تاريخ النشر 20 آذار 2014، تاريخ المشاهدة 22 تموز 2022، رابط الخبر <https://2u.pw/XjOND>

ورغم بؤابة التفاهم حول ملف محاربة الإرهاب والتنسيق في سورية إلا أنّ سمة التصلب في المواقف تجاه أوكرانيا باتت دون أي تقدم مما دفع الولايات المتحدة الأمريكية للمساهمة في بناء القدرات الأوكرانية وتقديم المساعدات التقنية، والمضي في توسيع بوابات التعاون مع أوكرانيا وبحث إمكانية انضمامها لحلف الناتو، وهذا ما دفع الروس لمزيد من التصعيد حول أوكرانيا وطالبوا من الإدارة الأمريكية ردّ حول تثبيت عدم انضمام أوكرانيا للناتو برد مكتوب ويحمل طابع قانون ملزم بهذا التعهد، ومع التأخر الأمريكي في الردّ وعدم الرد، دفع الأمر بالروس للحشد العسكري ضد أوكرانيا معلنين النية في الغزو. ووقع الغزو في 24 شباط 2022م، لتعود الولايات المتحدة الأمريكية ومعها دول الناتو ببقا من العقوبات غير المسبوقة على روسيا، وأهمها عزل روسيا عن نظام سويفت المالي²⁸، وتقديم دعم واسع لأوكرانيا في المجال العسكري والاقتصادي والتقني، لنصبح أمام تدهور العلاقات بين الولايات المتحدة الأمريكية وروسيا لحد التهديدات العسكرية المباشرة.

2. البعد الاقتصادي لتفاعل الإدارة الأمريكية مع الملف الأوكراني: تمثلّ أوكرانيا طوقاً يحدّ من التوسع الروسي والصيني الذي يهدّد المصالح الاقتصادية والاستراتيجية للولايات المتحدة الأمريكية. حيث مصادر الطاقة الروسية باتت تشكل خطراً على دول الاتحاد الأوروبي وتفرض سياساتها بالضغط على هذه الدول التي تشكل الحلف الاستراتيجي للولايات المتحدة الأمريكية، ومع التوغّل الروسي في أوكرانيا قد تخسر الولايات المتحدة الأمريكية كافة الامتيازات التي تتمتع بها أوكرانيا من إنتاج الصلب والمواد الغذائية الضرورية وتعدّ أوكرانيا من أهم الدول المنتجة لها، وإن الموقع الجغرافي لأوكرانيا يؤهلها للحدّ من التمدّد الاقتصادي الروسي والسياسي.

لذلك لجأت الولايات المتحدة إلى بقاء إجراءات اقتصادية لمعاينة روسيا على غزو شبه جزيرة القرم ومن ثمّ إجراءات أكثر قوّة عند غزو أوكرانيا، وخصّصت واشنطن باقعة مساعدة اقتصادية لأوكرانيا لتغطية نفقات الحرب مع مدّها بالمعدّات الدفاعية المتطورة، ودفع الدول الأوروبية لسلك ذات السلوك لدعم صمود أوكرانيا أمام الغزو الروسي.

وتعتبر أوكرانيا المعبر الرئيسي لنمرير الغاز الروسي إلى أوروبا وهو من مصادر الاقتصاد الروسي فمن خلال هذا المعبر يتمّ تقصير المسافات وتكاليف النقل المرتفعة وبالتالي فهي محور ارتكازي للاقتصاد الروسي، والولايات المتحدة الأمريكية من موقع منافستها مع روسيا لا ترغب في جعل هذا المعبر دون قيود تحدّها هي وتضمن عدم التوغّل الروسي في العمق الأوروبي الذي يعدّ شريكاً استراتيجياً للولايات المتحدة الأمريكية.

3. البعد العسكري لتفاعل الإدارة الأمريكية مع الملف الأوكراني: تنطلق السياسة الخارجية الأمريكية من عدّة خطوات أهمها الانفتاح على شركاء جدد وتقوية التحالفات التقليدية، أهمها حلف الناتو الذي يجسّد تحالفاً عسكرياً²⁹. وتمثّل أوكرانيا بأقاليمها الغربية والجنوبية امتداداً ثقافياً للدول الأوروبية ولدى المجتمع في هذه الأقاليم الرغبة في الانضمام لركب الدول الغربية وكسب عضوية التحالفات التي تجمع الدول الغربية سواء في الاتحاد الأوروبي أو حلف الناتو.

وتمثّل أوكرانيا المنطقة العازلة بين حلف الناتو وروسيا، وفي حال انضمامها للحلف ستصبح روسيا في احتكاك مباشر مع الحلف وهذا جوهر القلق الروسي وأحد دوافع روسيا لعمليات الغزو حيث ألمحت لموضوع حيادية أوكرانيا، ووسائل الضغط التي اتبعتها الرئيس الروسي ولّد حالة من كشف المواقف، ترغب بها الولايات المتحدة الأمريكية لتحديد مدى القدرات العسكرية الروسية في تحقيق ما يطمح له الرئيس الروسي.

ومع انطلاق الغزو الروسي لأوكرانيا أقامت الولايات المتحدة الأمريكية ما هو أشبه بجسر جوي لدعم الجيش الأوكراني وقدمت معدّات عسكرية متطورة، مع توفير خدمات استخباراتية عالية الدقة في رصد مواقع وتحركات

²⁸ - "سويفت" اختصار لجمعية الاتصالات المالية العالمية بين البنوك (The Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications)، وهي منظمة تعاونية لا تهدف للربح تقوم بتقديم خدمة المراسلات الخاصة بالمدفوعات المالية على مستوى عال من الكفاءة وبتكلفة مناسبة. نشأت فكرة "سويفت" في نهاية الستينيات مع تطور التجارة العالمية، وتكونت المنظمة العام 1973 ومقرها الرئيس بلجيكا، وبدأ نشاطها العام 1977. لمزيد من التوسع مراجعة تقرير وكالة الأناضول، جعفر قاسم، ما هو نظام سويفت، تاريخ النشر 27 شباط 2022، عبر الرابط <https://2u.pw/phi1b>

²⁹ - استراتيجيّة الأمن القومي الأمريكي 2022، مركز المسار للدراسات الإنسانية، تاريخ النشر 21 تشرين الأول 2022، تاريخ الزيارة 10 تشرين الثاني 2022، ص 3، رابط الاستراتيجية <https://2u.pw/VXHTwF>

الجيش الروسي مما أفضل الخطة الأولى لعملية الغزو، وتتابع الإدارة الأمريكية المجرىات عن كذب وبدقة عالية، وتقدم دعماً غير محدود من معدات ومعلومات وتدريبات مكثفة على استخدام الأسلحة الأمريكية.

كما ينبع الاهتمام الأمريكي في أوكرانيا بغية الاستفادة من الخبرات الصناعية في مجال تصنيع الأسلحة التقليدية التي هي بيئة خصبة للاستثمار مع توفر خبرات في مجال الطيران ممكن البناء عليها وتعزيز قوة حلف الناتو من خلال رفده بدماء جديدة تسهم في زيادة ثقله على الساحة الدولية مع حرمان الخصم الروسي من التوغل ببعض دول الاتحاد السوفيتي السابقة ذات الأهمية الاستراتيجية للولايات المتحدة الأمريكية والغرب.

من خلال عرضنا لأهم الممارسات ضمن الأبعاد الثلاثة السياسية والاقتصادية والعسكرية للإدارات الأمريكية حول التدخل الروسي في أوكرانيا يمكن أن نتلمس جوهر الغايات الأمريكية ونمط التفاعل الذي أظهرته والذي يدور حول البعد الجيو استراتيجي لأوكرانيا عبر توسعة قدرات الحلف البشرية، بضم المزيد من الأعضاء ذوي الانتماء المقارب للثقافة الأوروبية، وبناء سد منيع للحد من التوغل الروسي وأثره على دول الاتحاد الأوروبي الذي يعتبر الشريك الاستراتيجي الوثيق ل واشنطون، وأكد ذلك بيان الخارجية الأمريكية الذي أعلن "نحن نقف متحدين مع أوكرانيا"³⁰، بهذه العبارة يؤكد وزير الخارجية الأمريكي موقف بلاده تجاه أوكرانيا.

ونلاحظ أن صنّاع السياسة الأمريكية مع حليفهم الأوروبي لم يترددوا أبداً في المضي بسياسة العقوبات وتقديم كافة الوسائل الاقتصادية والعسكرية وحتى الدبلوماسية لدعم السلطة الأوكرانية في صراعها مع الخصم الروسي، وهذا ما يؤكد على مكانة الولايات المتحدة الأمريكية كدولة عظمى ومهيمنة في الساحة الدولية. وشكل موقع أوكرانيا وثرواتها المعدنية والزراعية والخبرات الصناعية قيمة مضافة ومحفزة للولايات المتحدة الأمريكية لمساندة أوكرانيا ودعمها ضد الروس وربما يسهم ذلك الدعم في وضع حد لأحلام القيادة الروسية وإنهاء الرغبة في مسألة تغيير النظام العالمي، فالعصر الذي نعيشه في الوقت الحاضر هو العصر الأمريكي بامتياز.

الخاتمة

كان لموقع سوريا المجاور لإسرائيل ومسارات الطاقة المحتملة المغذية لأوروبا أهمية بالغة في احتدام الاستقطابات الإقليمية والدولية وزيادة التعقيدات في الملف السوري، ولكن هذه المعطيات لم تولد ردات فعل تعكس هذه الأهمية من قبل صنّاع السياسة الأمريكية، ربما تزامم الملفات الدولية وتحديد الأولويات كان أحد الأسباب لذلك، أو عملية تفكيك للتقارب الروسي الصيني، من خلال منح روسيا دوراً أكبر في سورية وجعل البوابة السورية مجالاً للتعاون مع روسيا أو التنافس حسب المتغيرات الدولية والعسكرية.

لذلك كان التفاعل الاقتصادي والعسكري محدوداً، ولم يتوَلد على المستوى الاقتصادي أي أثر يزعج الروس وظهر عبر عدم ربطهم بالعقوبات الاقتصادية التي طالمت النظام السوري وحليفه الإيراني، ومن الناحية العسكرية كان هناك حرص أمريكي على عدم إيقاع القوات الروسية بمستنقع حقيقي يتم استنزافهم عبر المضادات الجوية والأسلحة المتطورة. ولأحظنا أثر الموقع الجيو استراتيجي الذي تحتله أوكرانيا ومكانتها في الاستراتيجية الأمريكية، واعتبرت واشنطن أن هذه الحرب هي الفرصة التاريخية التي لا يمكن أن تُعوّض، فمن جهة يمكن إضعاف الخصم الروسي عبر إنهاكه في هذه الحرب وذلك بمدّ الجيش الأوكراني بمختلف الأسلحة المتطورة وخلق نوع من التوازن المتقارب في القوة بين الطرفين مما يؤدي لإطالة أمد النزاع لأطول فترة ممكنة. ومن جهة أخرى الإبقاء على الخصم الروسي في وضع يستطيع أن يهدد الخصم الأوروبي متى شاء عسكرياً واقتصادياً الأمر الذي يجعل أوروبا تتعطش وتلهث وراء الدعم الأمريكي مما يعني ربط المصير والمستقبل الأوروبي بذلك الدعم بشكل وثيق.

وأخيراً يبدو أن واشنطن لا يمكن أن تتحرك في سياساتها الخارجية إلا وفقاً لمصالحها ولا تهتم للأطراف الأخرى حتى ولو كان شركائها التاريخيين، فهي تريد أن تستثمر جميع الأزمات الدولية وتفرض رؤيتها الاستراتيجية دون النظر للاعتبارات الإنسانية أو الخسائر المحتملة لحلفائها التقليديين.

³⁰ - وزارة الخارجية الأمريكية، بيان صحفي، وزير الخارجية أنتوني ج. بلينكن، 8 أيلول 2022، تاريخ المشاهدة 21 تشرين الثاني 2022، الرابط <https://2u.pw/dSgo1r>

المصادر والمراجع

- أحمد مولانا ، شركة فاغنر الروسية النشأة والحدود والتأثير، المعهد المصري للدراسات ، دراسات سياسية 3 شباط 2021، رابط الدراسة <https://2u.pw/Fm6w7>
- حازم السيد، الانتفاضة السورية خارج السياق داخل التاريخ، فلسطين: دار حنطة للدراسات والنشر، 2014
- علي حسن باكير، حقيقة الموقف الأمريكي من الثورة السورية، (مجلة البيان، العدد 312، 8 يونيو 2013) موجود على الرابط:
- (الدخول:14.11.2020) <http://www.albainah.com/index.aspx?function=Item&i3>
- رامي القليوبي، 3 سنوات على تظاهرات الميدان الأوربي: ارتدادات داخل أوكرانيا وخارجها، العربي الجديد، تقارير، 2 نوفمبر 2016
- عامر هاشم عواد، تطور وتحول العلاقات الأمريكية – الروسية، الموسوعة الجزائرية للدراسات السياسية والاستراتيجية، تاريخ النشر 29 حزيران 2019، تاريخ الزيارة 16 تشرين الثاني 2022، رابط البحث <https://2u.pw/4aYVmJ>
- موقع قناة الحرية الأمريكية، النظام السوري استخدم الكيماوي 50 مرة على الأقل، جوزيف مانسو، السفير الأمريكي لدى منظمة حظر الأسلحة الكيميائية، تاريخ النشر 25 اب 2022، رابط الخبر <https://2u.pw/sEVGhy>
- الحرب الروسية في سوريا: الأسباب والمآلات، مركز الجزيرة للدراسات، تاريخ النشر 12 تشرين الأول 2015، تاريخ الزيارة 20 تموز 2022، رابط الدراسة <https://2u.pw/QHczL>
- بين أستانا وجنيف (أفق الأجنداث المتصاربة في الأزمة السورية)، مركز الجزيرة للدراسات، تاريخ النشر 22 شباط 2017، تاريخ الزيارة 30 تشرين الأول 2022، رابط الدراسة <https://2u.pw/8JhB3e>
- شيرزاد النجار، استراتيجية اوباما و " القيادة من الخلف "، موقع كولان ، تاريخ النشر 22 ايلول 2014، تاريخ الزيارة 6 تشرين الثاني 2022، رابط المقال <https://2u.pw/BJdtmK>
- مقتل روس في غارة أمريكية يكشف عن وجه "خفي" للتدخل العسكري الروسي في سوريا، موقع قناة فرانس 24، تاريخ النشر 17 شباط 2018، تاريخ المشاهدة 7 تشرين الثاني 2022، رابط الخبر <https://2u.pw/T0BU6k>
- دنفرف صافية، انعكاسات الازمة الأوكرانية على العلاقات الروسية الغربية 2013-2018م، جامعة محمد خيضر-سكرة، رسالة ماجستير 2019.
- الطاف موتي، لماذا أوكرانيا مهمة جداً لروسيا ولماذا يشعر الغرب بالقلق، موقع الجزيرة، تاريخ النشر 15 كانون الأول 2021، تاريخ الزيارة 23 تموز 2022، رابط المقال <https://2u.pw/W2qCc>
- محمد رياض، الأصول العامة في الجغرافية السياسية والجيوبوليتيكا (مع دراسة تطبيقية على الشرق الأوسط)، مؤسسة هندواي للتعليم والثقافة، مصر-القاهرة، الطبعة الأولى 2012.
- أزمة القرم: عقوبات أمريكية جديدة تستهدف مقربين من الرئيس الروس، هيئة الإذاعة البريطانية (BBC)، تاريخ النشر 20 آذار 2014، تاريخ المشاهدة 22 تموز 2022، رابط الخبر <https://2u.pw/XjOND>
- تقرير وكالة الاناضول، جعفر قاسم، ما هو نظام سويفت، تاريخ النشر 27 شباط 2022، عبر الرابط <https://2u.pw/phi1b>
- استراتيجية الأمن القومي الأمريكي 2022، مركز المسار للدراسات الإنسانية، تاريخ النشر 21 تشرين الأول 2022، تاريخ الزيارة 10 تشرين الثاني 2022 ، رابط الاستراتيجية <https://2u.pw/VXHTwF>

-وزارة الخارجية الأمريكية، بيان صحفي، وزير الخارجية أنتوني ج. بلينكن، 8 ايلول 2022، تاريخ المشاهدة
21 تشرين الثاني 2022، الرابط <https://2u.pw/dSqo1r>
- ماهر مردان، الاستراتيجية الأمريكية (الاهداف والوسائل والمؤسسات)، International Strategy، دراسة
بحثية، بكين 2014
-مرسي مشري، الاكاديمية للدراسات الاجتماعية والإنسانية ، بلقنة الشرق الأوسط الإستراتيجية الأمريكية-صهيونية
في السيطرة على المنطقة ، رابط الدراسة <https://2u.pw/E7Pp2>

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 08.05.2023

Submitted: 08.05.2022

Kabul Tarihi: 28.06.2023

Accepted: 28.06.2023

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1294368>

Armağın SEÇKİN¹

OSMANLI DEVLETİN'DE TEMEL HAK ve HÜRRİYETLERİN ANAYASAL NİTELİKTEKİ YASAL METİNLERE YANSIMASI

Öz: Bu çalışmada öncelikle modern anlamda insan hakları kavramının teorik olarak ne manaya geldiğini izah etmeye çalışılmıştır. Yazımız kapsamında konu temel hak ve hürriyetlerin anayasal metinlere yansımaları olduğundan dolayı hukuki açıdan da bu hakların neler olduğu incelenmiştir. Batı dünyasında kişi hak ve hürriyetlerinin gelişimini ele alırken, yine Batı dünyasında insan hakları açısından adeta temel niteliğe sahip düzenlemeler irdelenmiştir. Dini esaslara bağlı bir devlet olan Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde insan hakları tamamıyla İslam Hukuku esaslarına tabi idi. Bu sebeple kişi hakları ve hürriyetlerine İslam Hukukunun nasıl yaklaşım gösterdiğine atıfta bulunulmuştur. Osmanlı Devleti, kendi çıkarları doğrultusunda ve kurduğu bir takım sistemlerin uygulama sahasında İslam Hukuku esaslarıyla çelişmesi durumunda şer'i hukuk kaidelerinden uzaklaşmada bir beis görmediğini bilakis böyle bir durumda kişi hak ve hürriyetlerini ihlal ettiği tespit edilmiştir. Modernleşme sürecine giren Osmanlı Devleti'nin kişi hak ve hürriyetleri hususunda Batı dünyasında gerçekleşen düzenlemelere kayıtsız kalamadığını ve devletin içinde bulunduğu şartlar itibarıyla hem dışarıdan hem içeriden gelen baskılar sonucunda yapılan düzenlemeleri de ele alınarak anayasal döneme geçiş ile anayasal metinlerde düzenlenmiş olan kişi hak ve hürriyetleri de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi, Anayasal Dönem, İslam Hukuku.

¹Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, aalseckin@hotmail.com, ORCID <https://orcid.org/0009-0008-6964-0731>

Reflection of Fundamental Rights and Liberty in the Constitutional Legal Texts of the Ottoman State

Abstract: In this study, we first tried to explain what the concept of human rights means theoretically in the modern sense. Within the scope of our article, since the subject is the reflection of fundamental rights and freedoms in constitutional texts, we have examined what these rights are from a legal point of view. While discussing the development of individual rights and freedoms in the western world, we also gave information about the regulations that are almost fundamental in terms of human rights in the western world. In the classical period of the Ottoman Empire, which was a state based on religious principles, human rights were completely subject to the principles of Islamic law. For this reason, we have referred to how Islamic law approaches individual rights and freedoms. We have determined that the Ottoman Empire does not see any harm in moving away from the rules of Islam law in the event that some systems that it has established in line with its own interests and in the field of application conflict with the principles of Islamic law, on the contrary, in such a case, it violates personal rights and freedoms. We discussed that the Ottoman Empire, which entered the process of modernization, could not remain indifferent to the regulations in the western world regarding personal rights and freedoms, and that the regulations made as a result of pressures from both outside and inside due to the conditions of the state. Finally, with the transition to the constitutional period, we concluded our study by addressing the rights and freedoms of the person regulated in the constitutional texts.

Key Words: Human Rights, Ottoman Empire, The Tanzimat Period, Constitutional Period, Islam law.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde anayasal niteliğe sahip olduğunu dūřündüğümüz yasal metinlerde temel hak ve hürriyetlerin kendilerine ne şekilde yer bulduklarının incelenmesi, çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Bu amaca ulaşmak ve ortaya konulan çalışmayı anlaşılır kılmak için insan hak ve hürriyetlerinin ne anlama geldiğine dair teorik bilgileri paylaşılmıştır. Sonrasında insan hak ve hürriyetlerinin İslam ve Batı medeniyetlerindeki tarihsel gelişimleri de ele alınmıştır. Ardından makalenin ana konusunu teşkil eden Osmanlı Devleti'nde insan hak ve hürriyetlerine dair incelemeler aktarılmıştır. Bununla birlikte

Osmanlı Devleti açısından Tanzimat dönemi öncesi Osmanlı Devletindeki temel hak ve hürriyetlere ilişkin esasları incelenmiştir. Kuruluş yıllarından Tanzimat dönemine kadar geçen süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin esaslarını, İslam Hukuku belirlemiştir. Bunun yanında Türklerin kurdukları eski devletlerinde uygulamış oldukları Örfi Hukuk sistemini Osmanlı Devleti'ne de taşımıştır. Burada Tanzimat dönemi öncesi İslam Hukuku esasları haricinde mutlak monarkın yetkilerini ilk kez kısıtlayan bir şer'i vesika hüviyetindeki Sened-i İttifak ile Sened'de temel hak ve hürriyetlere ilişkin maddeleri ele alındıktan sonra değerlendirmeler yapılmıştır. Ardından Tanzimat sonrası dönemde insan hak ve hürriyetlerinin anayasal nitelikte kabul edilen metinlerde nasıl yer aldıklarına dair tespitler yer almıştır. Osmanlıyı anayasal sürece götüren yasal metinlerin incelenmesinin ardından Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'de düzenlenmiş olan temel hak ve hürriyetler hakkında bilgi verilmiştir. Makalenin son bölümünde ise II. Meşrutiyetle birlikte Kanun-i Esasi'de yapılan değişiklikler değerlendirilmiştir.

Çalışmada yöntem olarak literatür taraması usulü tercih edilmiştir. Bu vesile ile ilgili ulaşma imkânımız doğrultusunda konumuz ile ilgili telif ve tetkik eserler ike konunun ana süjesi olan Osmanlı Devleti'nin arşivlerinden yararlanılmıştır. Osmanlı Devletindeki anayasal nitelikteki metinlerde ve anayasalarda yer alan temel hak ve hürriyetlerin kendilerine ne şekilde yer bulduğuna ilişkin olduğu ifade edilmiştir. Bunun haricinde insan haklarının bu metinlerdeki nitelik ve niceliklerine dair derin bir tahlil yapılmamış ve buna dair bir ihtiyaçta duyulmamıştır. Çalışmada bu yöntemi takip edilmeseydi bu çalışma bizi bir makale kapsamının çok ötesine geçmek mecburiyetinde bırakacaktı. Tüm bu nedenler doğal olarak çalışma alanının sınırlarının da oluşmasına katkı sağlamıştır.

Makalenin başlığı doğrultusunda makale içerisinde işlemiş olduğumuz Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanını anayasal niteliğe sahip metinler olarak nitelendirmemiz bir takım tartışmalar yol açacağı mutlaktır. Her şeyden önce gerek Tanzimat Fermanı gerekse Islahat Fermanının birer anayasal metin olmadığı kanaatinde olmakla birlikte bu fermanların kendilerinden önceki fermanlardan daha farklı niteliğe sahip oldukları da ortadadır. Fermanlarda temel hak ve hürriyetlere yer verilmesi bu düzenlemelere ayrı bir önem katmıştır. Fermanlar anayasa olmamakla birlikte mutlak monarkın yetkilerini kısıtlamış düzenlemeler oldukları, üzerinde tartışma götürmez bir gerçekliktir. Bu sebeple

fermanlar, anayasal niteliğe yaklaşmış metinlerdir. Bu konuda akademik dünya ihtilaf içindedir. Bu konudaki farklı görüşleri olan bilim insanlarının Tanzimat Fermanı üzerindeki açıklamalarını burada sunmak istiyoruz.

Ali Fuat Bařgil², Bülent Tanör³, Shaw ve Shaw⁴, Gül Akyılmaz⁵ ve Mustafa Erdoğan'a⁶ göre Tanzimat Fermanında düzenlenmiş olan temel hak ve hürriyetler padişah tarafından tek taraflı olarak ortadan kaldırılması mümkündür. Fermandaki temel hak ve hürriyetlerin ihlal edilmesi durumunda fermana herhangi bir yaptırım yoktur. Bu sebeple ferman bir anayasa olarak değerlendirilmez. Yavuz Abadan'a göre, ferman "Charte Constitutionelle" niteliğinde bir berat olup hukuki şekli itibariyle tek taraflı bir fermandır.⁷ Tanzimat Fermanı, Ahmet Mumcu'ya göre "kamu hukuku" açısından padişah buyruğundan ibaret bir adaletnamedir.⁸ Recai Okandan'a göre şura-yı Devlet'in üyelerinin padişah tarafından seçilmiş olması, alınan kararların padişah onayından geçmesi bu fermanı anayasal bir metinden daha ziyade tek taraflı bir "lütuf" düzenlemesi haline getirmiştir.⁹ Ahmet Cevat Eren, Tanzimat Fermanını anayasal bir metin olmaktan ziyade halka ilan edilmiş bulunan bir "ayrıcalıklar" metni olarak değerlendirir.¹⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Fermanını "yarı anayasal" (semi-constitutional) bir metin olarak kabul etmiştir.¹¹ Gülnihal

² Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilat Hukuku Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, 1. Cilt, Baha Matbaası, İstanbul, 1960, s.s. 82-83.

³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 2. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1988, s.s. 86-91.

⁴ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren Mehmet Harmancı, Cilt II, E yayınları, İstanbul 2010, s. 93.

⁵ Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015, s.s. 186-189.

⁶ Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara, 2009, s. 24.

⁷ Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14. Cilt, Sayı 1, Ankara, 1957, s.s. 6-10.

⁸ Ahmet Mumcu, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Savaş Yayınları, Ankara, 1992, s. 157.

⁹ Recai Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, 1. Kitap, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1997, s.s. 89-93.

¹⁰ Ahmet Cevat Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s.s. 37-38.

¹¹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayûn'dan Meclis-i Me'busan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Derleyenler Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, s. 377.

Bozkurt, fermanın içerisinde yer alan teminatların, metnin anayasal bir nitelik taşıdığını göstermesi için yeterli olduğunu belirtmiştir.¹²

Birçok bilim insanına göre gerek Tanzimat gerekse Islahat Fermanları muhteviyatlarında temel hak ve hürriyetlerine yer vermekle kendilerinden önceki şartnamelerden ayrılmaktadırlar. Fakat fermanlarda yapılan düzenlemelerle ilgili olarak gerçekleşecek bir ihlal durumunda nasıl bir yaptırım uygulanacağına dair bir düzenleme yoktur. Bu sebeple yapılan düzenlemeler içerisindeki teminatlar padişah tarafından tanınmış bir lütuftan daha ileriye gidememektedir. Bu teminatlar istenildiği an tek taraflı tebaaya sunulduğu gibi tek taraflı olarak da tebaadan alınabilecek haklardır. Kaldı ki bu iddiada olanlar ileri sürdükleri bu tezde isabetli bir görüşe sahiptirler. Kanun-i Esasi, Osmanlı Devleti'nin ilk anayasasıdır. Anayasa metni incelendiğinde anayasa içerisinde düzenlenmiş olan hakların yine ihlal edilmesi durumunda ne tür bir yaptırıma başvurulacağına dair bir düzenleme yoktur. Buradan hareketle Kanun-i Esasiyi, Tanzimat ve Islahat Fermanından ayıştıramamaktayız. Ayrıca Kanun-i Esasinin içerdiği 113. madde, temel hak ve hürriyetler açısından Osmanlı Devleti'ni Tanzimat dönemi öncesine götürdüğü de mutlak bir olgudur.

Yukarıdaki sebeplerle Tanzimat ve Islahat Fermanlarını o dönemdeki monarkların yetkilerini kısıtlayan başka düzenlemelerle karşılaştırmak daha uygun olacaktır kanaatindeyiz. Anayasalar açısından ise bugün anayasaların ulaştığı modern anlamdaki seviyeleri yerine yine dönemsellik karşılaştırma yapılması daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Ayrıca Batı dünyasında Almanya'da iktidara gelen Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi, anayasayı tek taraflı olarak lav edene kadar anayasaların kendisini koruma ihtiyacından tüm dünya habersizdi.¹³ Anayasaların kendisini savunabilmek için gerekli tedbirlerin alındığı düzenlemelerin yapılabilmesi ve bu düzenlemelerin anayasalarda kendilerine yer bulması ancak II. dünya savaşının sonunda öğrenilmiştir. Bu sebeple Tanzimat Fermanında verilen ayrıcalıkların tek taraflı olarak geri alınması ya da padişahın fiillerine karşı bir yaptırım olmamasının garip

¹²Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci* (1839-1939), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 41.

¹³ Ayrıntılı Bilgi İçin Bakınız KJ Mason, *Cumhuriyetten Reich'a: Almanya Tarihi 1918-1945*, McGraw-Hill Yayıncılık, Utah-USA, 2003, s.7 ve devamı.

karşılanmaması gerekmektedir. Bunun aksi görüşte olanlar düşüncemize göre dünya anayasacılık tarihi gelişimini göz ardı etmektedirler.

Tüm bu açıklamaların ardından kanaatimizce modern hukuk açısından gerek Tanzimat Fermanı gerekse Islahat Fermanı hem şekli hem de maddi hukuk açısından bir anayasa metni kabul edilmesi mümkün olmamakla beraber, içerik itibariyle kendinden önceki fermanların çok ötesinde bir metin olduğu ve imparatorluğu anayasal bir sürece götürdüğu aksi iddia edilmesi mümkün olmayan bir gerçekliktir.

1. İnsan Hakları

Hukuk literatüründe “insan hakları” farklı biçimlerde adlandırılmaktadır. Bunlar “temel hak ve hürriyetler”, “kamu hürriyetleri” ve “kişi hak ve hürriyetleridir”.¹⁴ Özellikle ülkemizde hukuki metinlerde insan hakları kavramı yerine temel hak ve hürriyetler kavramı kullanımının tercih edilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu husus anayasalarımızda da aynen bu şekilde ifade edilmektedir.

İnsan haklarının ne olduğuna dair bir tanıma ulaşmak istediğimizde, bu konuda yapılmış tanımlamalar yerine doğrudan kanunlarla yapılmış düzenlemelerle karşılaşıyoruz. Yaptığımız incelemeler neticesinde gerçekten de insan hakları tanımlamasının yapılmasının oldukça güç olduğunu tespit edebiliyoruz.¹⁵ Her şeyden önce bu tanımın önündeki en büyük engel, insan hakları kavramının toplumdandan topluma hatta insandan insana değişmesi ve gelişmeye devam etmesinden kaynaklanmaktadır. İnsan haklarının dünyadaki her bir insan tarafından yapılacak farklı bir tanıma dayanması ihtimali, kavramın kapsamı hakkında fikir vermektedir. Bugünden bir tanımın yapılması ise insanoğlundun dünya serüveninde rol alacağı toplumsal değişim neticesinde doğal olarak dönüşecek ve bugün için yapılmış tanımın ileride anlamını kaybetme ihtimalini barındıracaktır. Ancak insan haklarını, bir bireyin sahip olduğu vasıfları sebebiyle kendisini diğer canlı türlerinden ayıran ve sadece insan olması hasebiyle sahip olduğu haklar olarak tanımlamamız mümkündür.

¹⁴ Belkis Konan, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15. Cilt, Sayı 4, Ankara, 2011, s. 254.

¹⁵ Tekin Akıllıoğlu, *İnsan Hakları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 7, Ankara, 1995, s.s. 7-9; İnanç Kara Ölmeztoprak, “Türk Anayasalarında İnsan Hakları”, *T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Malatya, 2011, s. 17.

Modern anlamda insan hakları, “anayasal” metinlerde teminat altına alınmış, iktidarın güçlerini sınırlandıran, bu sayede bireylerin sahip olduğu hakları, başkalarına ve iktidar aleyhine karşı kullanabilmesi için tanınmış hukuki ayrıcalıklardır.¹⁶ Tüm insanlığın yararlanabileceği ahlaki değerlerden oluşan insan haklarıyla ise var olandan ziyade olması gereken düzenlemeler kastedilmektedir.¹⁷ İnsan hakları her hangi bir ön koşula tabi olmaksızın her insana, insan olması sebebiyle bahşedilmiş haklardır.¹⁸ Yaşam hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, mülk sahibi olma hakkı ve işkenceye tabi tutulmama hakları, temel insan hakları örnekleri olarak kabul edilirler.

İnsan haklarının özelliklerine vurgu yapacak olursak; insan hakları evrenseldir, dini esaslara bağlı değildir, doğuştan gelir, toplum öncesinden başlar, mutlakdır, vazgeçilmez ve devredilmeleri mümkün değildir, kişiye aittir, çoğunluğu özgürlük haklarından kaynaklanır, temel hak sıfatına haizdirler, maddi açıdan devlete karşı ileri sürülürler, dinamik ve gelişimci bir yapıdadırlar.¹⁹ İnsan haklarının unsurları; yetki²⁰, talep²¹, kabul ve kabul edilen haklara saygı duyulmasından²² ibarettir. Tarihsel açıdan sınıflandırıldığında ise insan hakları; birinci kuşak haklar (klasik insan hakları), ikinci kuşak haklar (sanayi devrimi sonrası ortaya çıkan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar) ve üçüncü kuşak haklar (1970 sonrası “Dayanışma İlkesi” sonucu ortaya çıkan haklar) olarak ortaya çıkan haklardır.²³

¹⁶ Cengiz Dardiman, *Anayasa Hukuku*, Alfa Aktüel Yayınları, Bursa, 2001, s. 261; Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 14.

¹⁷ Enver Bozkurt, *İnsan Haklarının Korunmasında Uluslararası Hukukun Rolü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, s. 11; Kapani, a.g.e., s. 14.

¹⁸ Ölmeztoprak, a.g.t., s. 27; Konan, a.g.m., s. 254.

¹⁹ Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancaktar, Rifat Murat Önok, *İnsan Hakları El Kitabı*, 3. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2010, s.s. 32-33; Halil Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 28; Ölmeztoprak, a.g.t., s.s. 28-29.

²⁰ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, 4. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001, s. 130.

²¹ Kalabalık, a.g.e., s. 24.

²² Mehmet Altuntaş, “Türk Anayasalarında İnsan Hakları”, *T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi)*, Ankara, 2002, s. 22.

²³ Mehmet Semih Gemalmaz, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.s. 1076-1077.

1.1. Hak ve Hürriyet Kavramlarının İçeriği

1.1.1. Hak Kavramı

İnsan tabiatı gereği içerisinde bulunduğumuz dünya koşullarında bir cemiyet içerisinde yaşamayı tercih etmiştir.²⁴ Tek başına yaşayan bir insan için hak ve hürriyet kavramından bahsetmenin bir anlamı yoktur. Çünkü kişi sahip olduğu hak ve hürriyetleri başkalarına karşı korumak ve sınırlarını belli etmek durumundadır. Toplumsal yaşam düzenine geçen insanın toplum içerisinde sahip olduğu hak ve hürriyetlerin sınırları olmasının yanında bu hak ve hürriyetlerin de neler olduğunun tespit edilmiş olması gerekmektedir.²⁵ Hak ve hürriyetlerin sınırları ve bu sınırların aşılması durumunda karşı karşıya kalınacak olan yaptırımların uygulanmasını sağlayacak adını “devlet” olarak nitelendirdiğimiz bir “erk’e” de ihtiyaç vardır.²⁶ Devletin, temel hak ve hürriyetleri adaletli bir şekilde uygulanabilir bir hale getirmesi, toplum içerisinde ulaşılmak istenilen gerçek huzuru sağlar.²⁷

İnsan haklarının bir kısmı doğumla birlikte gelir (yaşama hakkı, vücut bütünlüğünün korunması hakkı vs.). Bir kısmı ise zaman içerisinde insanın yaşadığı yaşam koşullarına bağlı olarak kazanılır (kişinin toplumsal statüsü, iş hayatı vs.) ve kazanılan yeni haklarla gelişir (mülkiyet hakkı vs.). Özüne baktığımızda bu haklara sahip olmanın yegâne şartı “insan” olmaktır.²⁸ Asıl önemli olan ise insanın yaşadığı toplumdaki hukuk sistemi tarafından hak ve hürriyetlerinin adil bir biçimde korunmasıdır.²⁹

²⁴ Yahya Deryal, *Hukukun Temel Kavramları (Hukuka Giriş)*, 7. Basım, Derya Kitabevi, Trabzon, 2011, s. 4; Ender Ethem Atay, *Hukuk Başlangıcı*, 5. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017, s. 3.

²⁵ Nurullah Aydın, *Hukuka Giriş Temel Kavramlar*, 7. Basım, Adalet Yayınevi, Ankara, 2007, s.s. 3-17; Sulhi Dönmezer, Sahir Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku*, Genel Kısım, 1. Cilt, 11. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 1.

²⁶ Mahmut Koca, İlhan Üzülmöz, *Türk Ceza Hukukunda Genel Hükümler*, 7. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2014, s. 31; Cevdet Atay, *Hukuka Giriş, Hukuksal kavramlar ve Kurunlar*, Sentez Yayınları, Bursa, 2012, s. 32; Aydın Aybay, Rona Aybay, *Hukuka Giriş*, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.s. 17-33.

²⁷ Özcan Özbey, *İnsan Hakları Evrensel İlkelerinin Avrupa Mahkemesi’nde Uygulanması*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2004, s. 6; Ölmeztoprak, a.g.t, s. 17.

²⁸ Jack Donnely, *Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları*, Çeviren: Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Yetkin Yayınevi, Ankara, 1995, s. 9.

²⁹ Ahmet Battal, *Hukukun Temel Kavramları*, 7. Basım, Seçkin Yayınları, Ankara, 2011, s.s. 4-8; Halil Kalabalık, *Temel Hukuk Bilgisi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2018, s. 32.

Hak, insanın tâbi olduğu hukuk sistemi tarafından tanınan, konusu, çerçevesi, kullanım esasları saptanmış bulunan, toplumun bireylere tanıdığı özgürlük alanı içerisinde yararlanılabilen ve üzerinde ısrar edilen³⁰ yetkililerdir.³¹ Hukuk, hak kavramının çoğuludur. Bir başka deyişle hak, hukuk sisteminin kişilere tanıdığı yetkililerdir. İşte hukuk sisteminin kişilere tanıdığı bu hakların yine hukuk sistemi tarafından korunması gerekmektedir.³² Bu sebeple insanlara yasalar çerçevesinde hak arama özgürlüğü verilmiştir.³³ İnsanların toplum içerisinde sahip oldukları özgürlük alanlarını genişletme çabalarını uluslararası alanda devletlerde de görmekteyiz. Bu hak arayıcılarının lehine olduğu gibi aleyhine de sonuçlar doğurmaktadır. Kişiler açısından da hak kavramı, ileri sürülebilenlerin özgürlüklerinin kısıtlanmasını sağlamanın meşru zeminde yetkili olduğunun bir ifadesi olarak tezahür etmektedir.³⁴

Temel hak ve hürriyetler, kamu hakları statüsü kapsamında yer alır ve kendi içlerinde pozitif, negatif ve aktif statü hakları olarak üçe ayrılırlar.³⁵ Negatif haklar, insanların doğuşlarından gelen en tabii haklar olarak nitelendirilirler. Din ve düşünce hürriyeti, yaşama hakkı, konut dokunulmazlığı bu kapsam içerisinde değerlendirilir.³⁶ Devlet tarafından bireylere tanınmış olan haklar ise pozitif statü haklarıdır. Devletin insanlara sunduğu hizmetlerin büyük bir kısmı bu haklar kapsamındadır.³⁷ Kişilerin devlet mekanizması içerisinde etkin rol almasını sağlama imkânını veren haklar aktif statü haklarıdır. Seçme ve seçilme hakları bu tür haklara örnek teşkil eder.³⁸

³⁰ Enver Bozkurt, a.g.e., s. 7.

³¹ Gülşen Şişman, Şenel Sarsıkoğlu, Nibal Fatma Savrun, *Hukuk Başlangıcı*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2022, s. 153; Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı*, 30. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2012, s. 210.

³² Kalabalık, *İnsan...*, s. 24.

³³ Özbey, a.g.e., s. 5.

³⁴ Erdoğan, a.g.e., s. 116.

³⁵ İbrahim Kaboğlu, *Kolektif Özgürlükler*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1989, s. 21; Şişman-Sarsıkoğlu-Savrun, a.g.e., s. 158.

³⁶ Kapani, a.g.e., s.s. 6-7.

³⁷ Halil Can, Semih Güner, *Hukukun Temel Kavramları*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s. 152.

³⁸ Kemal Gözler, *Kısa Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2009, s. 111.

1.1.2 Hürriyet Kavramı

Hürriyet, genel anlamı itibariyle bireyin hiçbir baskı altında kalmaksızın kendi iradesi doğrultusunda karar alması ve bunu uygulaması durumunu ifade eder.³⁹ Ancak toplumsal yaşam koşulları içerisinde yaşayan bir insanın hürriyet kavramını genel anlamında belirttiğimiz gibi kullanmasının imkânı yoktur. Nitekim insan ancak içinde yaşadığı toplumun kendisine tanıdığı yetki kadar hürriyetlerini kullanabilir. Bu sayede kişi, hürriyetin kendisi açısından ne anlam ifade ettiğini idrak eder.⁴⁰ Toplumun beklentileri dışında hürriyetlerden doğan haklarını kullanmak isteyenlerin icraatları, anarşiye yol açmanın ötesine geçemez.⁴¹ Bu açıdan değerlendirdiğimizde hürriyet kavramını kişinin bağlı olduğu toplum içerisinde toplumun izin verdiği şahsi ve özel bağımsızlık alanı olarak tanımlamamız mümkündür.⁴²

Hürriyet ve hak kavramları, pozitif hukuk metinlerinde adeta birbirlerinin mütemmim cüzü gibi kullanılmışlardır. Bazen daha da ileri gidilerek bu kavramların birbirlerinin yerine de kullanıldıklarını görmekteyiz.⁴³ Oysaki hak ve hürriyet kavramları aynı anlamı ifade etmemektedirler. Hak kavramsal olarak hürriyetleri kendi içerisinde barındırmaktadır. Hürriyet soyut bir yapıya sahipken hak, hürriyetin dışı vurulmuş somut halini ifade eder.⁴⁴ Ancak hakkın ortaya çıkması için diğer kişilerin veya kamu otoritesinin hak sahibi kişi lehine ya da aleyhine edimlerde bulunmaları gerekmektedir. Hürriyet içinse bizzat hürriyet fiilinin doğmasına sebep olan kişinin bir fiiline ihtiyaç vardır.⁴⁵ Örnek vermek gerekirse, kişinin okuma hürriyeti vardır ve kişi bunu kendi iradesi ile gerçekleştirir. Kişinin bu hürriyetten faydalanmasını sağlamak ise devlete ait bir ödevdir. Yaşamak ise insanın sahip olduğu doğal bir haktır.

Kişi hürriyetleri, kişinin içinde yaşadığı toplumun kurallarına bağlıdır ve bu kuralların tamamının yazılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun

³⁹ Kemal Gözler, *İnsan hakları Hukukuna Giriş*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2017, s. 39; Oktay Uygun, *1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi*, Kazancı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 6; Özbey, a.g.e., s. 5.

⁴⁰ Kalabalık, *İnsan...*, s. 34.

⁴¹ Ölmeztoprak, a.g.t., s. 17; Özbey, a.g.e., s. 7.

⁴² İbrahim Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, Afa Yayınları, İstanbul, 1993, s. 11.

⁴³ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2011, s. 110.

⁴⁴ Nizamettin Aydın, *3 Ekim 2001 Tarihli Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Hürriyetler Üzerine Etkileri*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2008, s. 43.

⁴⁵ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2000, s. 205; Nizamettin Aydın, a.g.e., s. 44.

yanında yaşanan toplumu yönetme hakkına sahip olanların, toplum yapısına uygun bir şekilde kişisel hürriyetlerin rahatça kullanılmasını sağlamaları, siyasal sistemin demokratik bir yapıda olduğuna işaretler.⁴⁶ Günümüzde gelişmiş toplumların hukuk sistemlerinde hak, siyasal otorite tarafından tanımlanır, genişletilir, sınırlandırılabilir ve ortadan kaldırılabilirler. Hak kavramı içerisinde hürriyet kavramını kapsadığı düşünüldüğünde, hakkın gerçekleşmesi hürriyetin gerçekleşmesine bağlanabilir.⁴⁷

2. İnsan Hakları Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Felsefi açıdan incelendiği takdirde insan hakları kavramının tarihi, yazılı kaynaklara ulaşabildiğimiz Antik Yunan'dan itibaren başlar.⁴⁸ Fakat tahmin edileceği üzere insan hakkı kavramı, insan türünün ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Ancak bu konu ile ilgili gelişmeleri tespit için Antik Yunan'dan öncesine dayanan yazılı kaynakların bulunmasını beklemek gerekmektedir. Yoksa dünya tarihinde çok büyük uygarlıklar kurmuş medeniyetlerde insan haklarının bulunmadığına karar vermek pek mümkün görülmemektedir. Çünkü toplum sözleşmesi çerçevesinde bir arada yaşama arzusu ile buluşan insanların, o toplum içerisinde hak ve özgürlüklerinin olmadığını söylemek akla mantığa aykırıdır.

İslam dünyası açısından bakıldığında insan hak ve hürriyetlerinin yer aldığı metinler olarak karşımıza Medine Vesikası ve Veda Hutbesi çıkmaktadır. Medine Vesikası, Medine'de hayatını ikame eden Müslümanlar, Yahudiler ve Müşrik Araplar arasında yaşayış biçimini düzenleyen, birbirleriyle ve yabancılarla ilişkilerini tanzim eden ve toplum içerisinde din, vicdan hürriyetine ilişkin hususları içeren kuralları ihtiva eden ve peygamber efendimiz önderliğinde tesis edilmiş bir sözleşmedir.⁴⁹ Vesikanın 3-11 maddeleri arasında her bir kabilenin kendisine yer bulması kabilelerin her birinin tanınmasını sağlamasıyla çoğulcu bir katılımın gerçekleştirildiği görülmektedir. Vesikanın

⁴⁶ Ölmeztoprak, a.g.t., s. 19.

⁴⁷ Kalabalık, İnsan..., s. 35.

⁴⁸ Konan, a.g.m., s. 255.

⁴⁹ Bayram Doğan, Mehmet Turan, "Anayasa Hukuku Bağlamında Medine Vesikası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2. Cilt, Sayı 1, Isparta, s. 69.

maddeleri incelendiğinde toplumsal kimliğin öne çıktığı bu sayede sivil bir yapı ve katılıma verdiği önem görülmektedir.⁵⁰ 13. Madde de haksızlığa karşı birlik olunacağı belirtilmiştir. 16., 17., 18., 19. Maddelere bakıldığında her türlü ayrımcılık göz ardı edilerek eşitlikçi bir yapı ile adalet sağlanmasına önem verilmiştir. 25. Madde ile din ve inanç özgürlüğü düzenlenmiştir. 46. ve 47. Maddelerde yaşama hakkı, inanç özgürlüğü ve insanlık onuru koruma altına alınmıştır.⁵¹

İslam dünyasında Medine Vesikasından sonra gelen en önemli metin Veda Hutbesidir.⁵² Hutbenin maddeleri incelendiğinde yaşama hakkının kutsallığı, mülkiyet hakkının dokunulmazlığı, namus ve iffetin korunması, eşitlik hakkına vurgu yapıldığı görülecektir.⁵³

Batı dünyası insan haklarının tarihsel gelişimini üç belgenin ortaya çıkışına bağlar. Bu belgeler Magna Charta Libertatum, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi ve 10 Aralık 1948 tarihinde Paris Kongresi'nde Birleşmiş Milletler teşkilatına üye olan devletler tarafından imzalanarak kabul edilmiş olan Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesidir.

Modernleşme sürecindeki Batı toplumları arasında insan haklarını ilk kez 1215 yılında asiller ile İngiliz Kralı John arasında imzalanan Magna Charta Libertatum 'da görmekteyiz.⁵⁴ Magna Charta Libertatum, bir anayasal metin olmamakla birlikte monarkın gücünü sınırlayan bir belge olması itibarıyla,⁵⁵ Batı dünyasında insan haklarının düzenlendiği ilk yazılı metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Metinde kralın isteğine bağlı bir şekilde vergi düzenlemesi yapılmasının önüne

⁵⁰ Ömer Faruk Yaman, *İnsan Hakları Perspektifinden Medine Vesikası İle Magna Charta'nın Karşılaştırılması*, Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s. 24.

⁵¹ Medine Vesikası Maddeleri için Bkz; Muhammed Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, Derleyen; Vecihi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995, s.s. 96-102.

⁵² Veda Hutbesi Hakkında Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz; Murat Gökalp, *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivayetlerinin Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Hadis Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001, s. 5 ve devamı.

⁵³ Mustafa Yayla, *İslam Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1994, s.s. 211-213.

⁵⁴ Advıye Erbay, "İnsan Hakları ve Demokrasi Açısından Yurttaşlık", *International Congress On Intercultural Dialogue and Education*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2009, s. 8.

⁵⁵ Gökalp, a.g.t., s. 36.

geçilmiş, 23. maddede “angarya yasağı konmuş”, 28.,30.,31. maddelerinde “el koyma işlemi yasaklanmış”, 39. maddesinde insanların herhangi bir suçu olmaksızın hapis edilemeyeceği ve insanlara zor kullanma yasağı getirilmiş ve nihayetinde 40. maddesinde kişilerin kanun önünde eşit oldukları vurgulanmıştır.⁵⁶

Ortaçağ'a gelindiğinde kilise tüm Avrupa'da tek otorite haline gelmişti. Katolik kilisesine bağlı olarak çalışan “Engizisyon Sistemine”⁵⁷ geçilmesiyle birlikte kişi hak ve hürriyetleri kavramının da bir önemi kalmamıştı.⁵⁸ Çünkü otoritenin gücü mutlak ve karşı konulması imkânsızdı. Otorite kendi gücünü sınırsız bir biçimde kullanmaktan hatta yargı kurumları aracılığı ile otoriteye karşı gelenleri bir şekilde infaz etmekten çekinmemiştir.⁵⁹ Dönemin avukatlarının dahi asıl görevi; dava vekilliği görevini icra ettikleri sanıkların davayı kabul etmesini sağlamalarının ötesinde değildi.⁶⁰

⁵⁶ Halil Cin, Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995, s.s. 129-135; Tahsin Fendoğlu, *Devlet Diplomasisi ve İnsanın Özgürlük Mücadelesi*, 2. Basım, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 41; Mehmet Genç, *İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri*, *Ulusal ve Uluslararası Temel Mevzuat*, Bursa, 1997, s. 10; Hasan Sınar, “Karşılaştırmalı Hukuk ve Türk Hukuku Yönünden Ceza Muhakemesinde Adil Yargılanma Hakkının Tarihsel Temelleri”, *Türkiye Adalet Akademi Dergisi*, Sayı 21, Türkiye Adalet Akademisi Yayınevi, Ankara, 2015, s. 185; Akıllıoğlu, a.g.e., s. 122; Konan, a.g.m., s. 255.

⁵⁷ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Vasfi Raşit Seviğ, “Engizisyon Muhakeme Usulü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18. Cilt, Sayı: 1-4, Ankara, 1961, Tüm Makale; Mehmet Harun Elçi, “Avukatlık Mesleği”, *İzmir Barosu Dergisi*, Sayı 3, Toprak Ofset Matbaacılık Yayınları, İzmir, 2010, s. 20.

⁵⁸ Ziya Paşa, *Ortaçağın Karanlık Çehresi: Engizisyon Mahkemeleri*, Çeviri Cahit Külekçi, 1. Basım, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2011, s.s. 20-21; Bahri Öztürk, Mustafa Ruhan Erdem, Sırma Özge, Yasemin Saygılar, *Ceza Muhakemesi Hukuku-Temel Bilgiler*, 4. Basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006, s. 5.

⁵⁹ Doğan Soyaslan, *Ceza Muhakemesi Usulü Hukuku*, 3. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2007, s. 66; Nur Centel, Hamide Zafer, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 6. Basım, Beta Yayınları, İstanbul, 2008, s. 105; Nevzat Toroslu, Metin Feyzioğlu, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, Savaş Kitap ve Yayınevi, Ankara, 2006, s. 42.

⁶⁰ Feridun Yenisey, *Hazırlık Soruşturması ve Polis*, Beta Basın Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1987, s. 58; Nur Başar Centel, *Ceza Muhakemesi Hukukunda Müdafii*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1984 s. 30; Mahmut Koca, “Hazırlık Soruşturmasında Sanığın Savunma Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 1998, s. 61; Funda Öztürk, “Osmanlı Devleti'nin Adli Modernleşme Sürecinde Avukatlık Mesleği”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi)*, Ankara, 2017, s. 12.

Kıta Avrupası'nda bu karanlık dönem devam ederken Anglikan kilisesine bağlı olan İngiltere'de, engizisyon sistemi uygulama alanı bulamamıştır.⁶¹ Dolayısıyla İngiltere'de, kişi hak ve hürriyetleri gelişimini sürdürmeye devam etmişti. Bunun sonucunda yıl 1689'a geldiğinde İngiltere'de, "Bill Of Rights" adı verilen insan hakları bildirisi ilan edilmiştir.⁶² Bildiri, kişi hak ve hürriyetleri açısından son derece önemli maddeler içermektedir: İnsanlar eşit ve hür bir şekilde dünyaya gelirler. İnsanlar doğuştan gelen haklarından hiç bir şekilde vazgeçemez ve devredemezler. Halk, siyasi iktidarı değiştirme yetkisine sahiptir. Ceza yargılamalarında haklarında suç isnat edilen kimseler bu suçun mahiyetini öğrenme hakkına sahiptirler. Herkes jüri huzurunda adaletli bir biçimde yargılanma hakkına sahiptir.⁶³

Batıda, Aydınlanma Çağı'na geçiş ile ortaya çıkan aydınlar Jean-Jacques Rousseau, Montesque, Beccaria ve Voltaire kişi hak ve özgürlüklerini savunmaya başlamışlardır.⁶⁴ Yapılan mücadelelere cevap Kıta Avrupası'ndan değil uzaklardan, Amerika'dan gelmiştir. 12 Haziran 1776'da ilan edilen "Virginia Haklar Bildirgesi" ile o dönem itibariyle tespit edilmiş olan kişi hak ve hürriyetleri metinde tek tek sayılmıştır.⁶⁵ İlerleyen süreç içerisinde toplumda olgunlaşan şartlar Avrupa'da "Fransız İhtilali'ne"⁶⁶ yol açmış ve 1789 tarihinde "Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirgesi" ilan edilmiştir.⁶⁷ Bildiride mülkiyet, güvenlik ve özgürlük gibi en temel insan hakları sayılmıştır. Bildirinin 7., 8., 9. maddeleri adil yargılanma ve savunmaya atıfta bulunmuştur. Özellikle 16. ve 17.

⁶¹ Zeynep Pelin Ataman, *Avukatlar İçin El Kitabı 1-Savunma Etiği*, Türkiye Barolar Birliği ve Karakatür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 18; Vedat Ahsen Coşar, "Avukatlık Mesleğinin ve Baroların Tarihsel Gelişimi", *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 4, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2018, s. 229.

⁶² Gaetano Mosca, "Magna Charta'dan 20. Asra Kadar İngiliz Anayasa Hareketleri", Çeviri: Mukbil Özyörük, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5. Cilt, Sayı 1-4, Ankara, 1948, s.s. 33-39; Konan, a.g.m., s. 256.

⁶³ İlhan Lüttem, "Ferdin Milletlerarası Himayesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9. Cilt, Sayı 1-4, Ankara, 1952, s.s. 76-78; Bahri Savcı, *Yaşam Hakkı ve Boyutları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No 449, İnsan Hakları Merkezi Yayınları No 1, Ankara, 1980, s.s. 158-159; Fendoğlu, a.g.e., s. 43; Akıllıoğlu, a.g.e., s.s. 122-123; Konan, a.g.m., s. 256; Genç, a.g.e., s.s. 10-14.

⁶⁴ şeref Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, TBMM Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 1995, s. 72; Koca, a.g.t., s. 64; Öztürk, a.g.t., s. 12.

⁶⁵ Konan, a.g.m., s. 256.

⁶⁶ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz; *Murat Sarıca, 100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981, tüm kitap.

⁶⁷ Abdullah Arslan, "Fransız Devrimi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi", *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları, Birikimler 4*, Kurtiş Matbaası, İstanbul, 2013, s.s. 9-29; Talat Miras, "İnsan ve Vatandaş Hakları Demeci", *İnsan Hakları Dergisi*, Sayı 9, Yayın Yeri Yok, 1947, s. 16 ve devamı; Akıllıoğlu, a.g.e., s.s. 123; Konan, a.g.m., s. 257; Battal, a.g.e., s. 93.

maddeleri bildirgeye evrensel bir nitelik kazandırmış⁶⁸ ve ilgili madde 1948 tarihinde ilan edilen “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmesinin” 1. maddesinde yer almıştır.⁶⁹

3. Temel Hak ve Hürriyetlerin Anayasalarda Düzenlenmesi

Anayasaların tarihsel süreci diye bahsettiğimiz kavramın özü aslında temel hak ve hürriyetlerin, siyasi otoriteye karşı güvence altına alınmasının tarihsel seyrinden ibarettir. Anayasa çerçevesinde düzenlenerek, anayasal güvence altına alınmış olan kişi hak ve hürriyetleri, anayasaların esas nüvesini oluşturur.⁷⁰ Siyasi iktidarı sınırlamanın yolu, toplumun çoğunluğu tarafından ve ayrıca devlet organlarının da mutabakatla kabul ettiği açık ve kesin kurullarla oluşturulmuş üstün bir belge niteliğine sahip anayasanın varlığıdır.⁷¹ Demokrasi ile yönetilen devletlerde, kişi hak ve hürriyetlerinin korunması esas devlet ana ilkelerindedir. Bu açıdan İngiltere yazılı bir anayasaya sahip olmamakla bu ilkeye istisna teşkil eden bir ülkedir. İngiltere örneği bize temel hak ve hürriyetlerin korunmasının ana şartının ille de anayasa olmasına bağlı olmadığını göstermektedir. İngiltere haricindeki demokratik sistemle yönetilen ülkelerde güvence altına alınmaksızın yapılan hukuki düzenlemeler içerisinde yer alan temel hak ve hürriyetlerinin ihlal edilmesi sonucunda yaptırımlara maruz kalınmaması kişi hak ve hürriyetlerin istenildiği zaman ihlaline yol açar.⁷² Osmanlı Devleti içerisindeki anayasacılık hareketleri açısından değerlendirme yapanların, yapılan düzenlemelerde kişi hak ve hürriyetlerinin siyasi otoriteye karşı güvence kapsamında olmadığını tespit ettikleri anda metnin anayasa olarak değerlendirilemeyeceğine vurgu yapmalarının sebebi budur.

⁶⁸ Hasan Sınar, a.g.m., s.194; Sancar, a.g.m., s.s. 3-4; Nizamettin Aydın, a.g.e., s. 48.

⁶⁹ Tacettin Çalık, “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24. Cilt, Sayı: 1, Konya, 2016, s. 77; Hande Sevindik, “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Koruma Sistemleri”, *İzmir Barosu Dergisi*, Sayı 3, Yıl 84, İzmir, 2019, s.s. 560-566; Münci Kapanı, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İzmir, 1991, s. 25; Savcı, a.g.e., s. 160; Genç, a.g.e., s.s. 14-15; Konan, a.g.m., s. 257.

⁷⁰ Yavuz Atar, “Anayasa Yapımında İnsan Haklarının Düzenlenmesi ve Sınırlandırılmasıyla İlgili Tercihler”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 21, Ankara, 1998, s. 617; Nizamettin Aydın, a.g.e., s. 47.

⁷¹ Mithat Sancar, “İnsan Hakları Açısından 1982 Anayasası”, *Amme İdaresi Dergisi*, 25. Cilt, Sayı 2, Ankara, 1992, s. 3; Nizamettin Aydın, a.g.e., s. 47.

⁷² Ender Ethem Atay, a.g.e., s.s. 424-425.

4. Osmanlı Devleti'nde Kişi Hak ve Hürriyetleri

Osmanlı Devleti'nin hukuki açıdan tarihsel seyri üç bölüm altında incelenmektedir.⁷³ Birinci dönem "Klasik Dönem" olarak adlandırılan Tanzimat Fermanı öncesine ait dönemdir. İkinci dönem Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayıp Kanun-i Esasi'nin ilanına kadar geçen süre "Tanzimat Dönemi" 'dir. Aynı zamanda modernleşme sürecinin de başlangıcı olarak kabul edilen dönemdir. Burada dikkat edilmesi gereken husus Tanzimat Dönemi ile Tanzimat Fermanı kavramlarının birbiriyle karıştırılmamasıdır. Tanzimat Dönemiyle, Tanzimat Fermanı'ndan Kanun-i Esasi ilan edilinceye kadar gerçekleştirilen idari, mali, ekonomik, hukuki ve diğer alanlarda yapılan tüm yeni uygulamaların tamamını içeren dönem anlatılmaya çalışılmaktadır.⁷⁴ Nihayetinde üçüncü dönem Kanun-i Esasi'nin ilanından Osmanlı Devleti ilga edilinceye kadar geçen süredir. Bu dönem ise "Anayasal Dönem" olarak adlandırılmaktadır. Kanaatimizce bu süreci üçe değil ikiye ayırmak gerekmektedir. Devletin kuruluşundan Tanzimat Dönemine kadar geçen süre klasik dönem, Tanzimat Fermanı sonrası ise modernleşme dönemi olarak ikiye ayrılmalıdır. Modernleşme dönemi de ikiye ayrılarak Tanzimat Fermanı'ndan Kanun-i Esasi arasındaki dönemi Tanzimat dönemi, Kanun-i Esasi'den sonraki dönemi Anayasal dönem olarak nitelendirmeliyiz.

4.1. Tanzimat Dönemi Öncesi

Osmanlı Devleti'nin, klasik döneminin hukuki esasları tamamıyla İslam Hukuku kaidelerine bağlıdır.⁷⁵ İslam Hukukunda, insan haklarıyla ilgili düzenlemeleri incelediğimizde insan haklarının kaynağının doğuştan gelmeyip bizzat yaratıcı tarafından insanlara verilmiş ayrıcalıklar olduğunu görmekteyiz.⁷⁶ Bu sayede insan haklarının kutsal olduğu, ihlal edilmesi durumunda bu ihlalin toplum tarafından tespit edilmemesi durumunda yaratıcının yaptırımına maruz kalacağına atıfta bulunulmuştur. Batı hukuk sistemi içerisinde insan hakları kişilere tanınmış yetkiler olarak ifade edilmişken İslam Hukukunda kişilere

⁷³ Ekrem Buğra Ekinci, "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Ankara Barosu Dergisi*, Ankara Barosu Yayınları, Sayı 1, Ankara, 2001, s. 61.

⁷⁴ Tanör, *Osmanlı...*, s. 75.

⁷⁵ Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, Derleyen Hakkı Dursun Yıldız, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu, TTK Yayınları, Dizi VII, Sayı 142, Ankara, 1992, s. 11; Adnan Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, On Dokuzuncu Basım, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2019, s. 8.

⁷⁶ Lütem, a.g.m., s.s. 72-73

insan haklarının bahşedilmesi, hakların toplum yararına kullanılmasını ve bu sayede de toplumsal huzurun sağlanmasını ifade eder.⁷⁷ Böylece insan haklarının kullanımının toplumsal yaşam kuralları sınırı içinde olacağı vurgulanmıştır. Bahşedilen bu hakların toplum lehine değil de kişi lehine sınırsız bir şekilde kullanılmaya kalkılması durumunda toplumsal düzen mekanizmasının bozulacağı aşikârdır. Bu nedenle İslam Hukukunda insan haklarından ziyade toplumun ve kişilerin güvenliğini sağlamaya yönelik olan eşitlik hakkı, suçlunun veya suçluların cezalandırılması, adalet isteme, namus ve şeref gibi hakların korunması ön plandadır. İslam Hukukunda toplumsal huzurun ve güvenliğinin sağlanması, insan haklarının korunmasını ve geliştirilmesini teminat altına almak için sert cezalandırma tedbirleri kullanılmıştır.⁷⁸ Fakat şüpheden sanık yararlanır ilkesi daima ön planda tutulmuş, suçun niteliği ne olursa olsun sanık ya da sanıkların suç fiilini işlediğine dair en ufak bir şüphe bulunması durumunda sanık menfaati toplum menfaatinden üstün tutulmuştur.

İslam Hukukunun ilkeleri yanında Türkler, önceden kurmuş oldukları devletlerden edindikleri tecrübeleri sayesinde İslam Hukukunun düzenleme yapmadığı alanlarda örfi hukuk sistemini devreye sokmuşlardır. Örfi hukuk, padişahların yapmış oldukları kanuni düzenlemelerdir.⁷⁹ Burada gözden kaçırılmaması gereken konu örfi hukuk (padişah buyruğu, ferman, kanunname) ile örf ve adet kurallarının birbirine karıştırılmamasıdır. Örfi hukuk, padişahlar tarafından yine İslam Hukuk kuralları dairesinde hakkında hüküm olmayan konularla ilgili olarak yapılan düzenlemeleri ifade etmektedir.⁸⁰ İslam Hukuk sistemini bir daire olarak tasavvur ettiğimizde örfi hukuk kuralları bu dairenin

⁷⁷ Kapani, İnsan..., s.s. 121-123.

⁷⁸ Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002, s. 317, 326; Konan, a.g.m., s. 259; Kapani, Kamu..., s.s. 86-87.

⁷⁹ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 15. Basım, Beta Yayınları, İstanbul, 2018, s. 66; Hasan Ellek, "Osmanlı'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Mecelle", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3. Cilt, Sayı 6, Gümüşhane, 2014, s. 138; Güriz, a.g.e., s. 8; Colin İmber, *Şeriatın Kanununa, Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Çeviren Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 49; Ömer Anayurt, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kaynakları*, On Birinci Basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 78.

⁸⁰ Anayurt, a.g.e., s. 78.

içinde yer alır. Bu açıdan bakıldığında padişahların yasama yetkilerini kullanarak yaptığı düzenlemeler örfi hukuk kapsamındadır.⁸¹

Türk tarihinde örfi hukuka dair yazılı olarak elimize ulaşan hükümlere “Orhun Abidelerinde” rastlamaktayız. Abide de hakanın devlet yönetme yetkisini Tanrıdan aldığını, ancak yönetiminde adaletli davranmazsa hakanın bu yetkiyi kaybedeceği, adaletle hükmetmenin ön koşulunun törelere uymak olduğu belirtilmiştir. Kimi tarihçilere göre Türk devletlerinin yazılı ilk anayasasını bu töre oluşturmuştur.⁸² Kaynağı örfi hukuk sistemine dayanan bu yasalar Orta Asya Türk toplumlarınca uygulanmış, bunun yanında Çin, Cengiz ve İlhanlı yasalarının getirdiği yeniliklerle desteklenmiştir.⁸³ Anlaşılabacağı üzere İslam inancına geçmeden çok daha öncesinden devlet teşkilatı tecrübesine sahip olan Türkler, geçmiş devlet tecrübelerinden gelen birikimlerini İslam inancına geçtikten sonra kurdukları devletlerde kullanarak devlet yapısında öngördükleri düzenlemeleri yapmışlardır, bunun yanında tebaa ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleyerek, bu ilişkilerden doğan hukuki sorunları çözmüşlerdir.⁸⁴

9. Yüzyılda İslam uleması şeriat kurallarının en üst mertebeye ulaştığı iddiasıyla “içtihat kapısının” kapandığını iddia etmişlerdir.⁸⁵ Buna karşılık Osmanlı padişahları, hanefi mezhebinin hukuki esasları çerçevesinde⁸⁶ yasama yetkilerini kullanarak örfi yasalar yoluyla devlet meselelerini çözümlenmişlerdir.⁸⁷ Osmanlı’da, örfi hukukla ilgili olarak yapılan ilk düzenleme Fatih Sultan Mehmet döneminde hazırlanmıştır.⁸⁸ Bu gelenek Fatih Sultan Mehmet’ten sonra

⁸¹ Cin, Tanzimat Döneminde..., s. 11.

⁸² Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 300.

⁸³ Yunus Koç ve Murat Tuğluca, “Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 2, İstanbul, 2006, s.9.

⁸⁴ Mehmet Canatar, “Yasa, Yasak, Yasakname Tabirleri”, *Adalet Kitabı*, (Editörler Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Arslantaş), Kadim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 21.

⁸⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Devleti Üzerine Araştırmalar II*, 39. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 227.

⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 4. Basım, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, Ankara, 2014, s. 91.

⁸⁷ Arzu Oğuz, *Karşılaştırmalı Hukuk*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003, s. 99.

⁸⁸ Bilgi için Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, 1. Cilt, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV), Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s.s. 307-631; Halil İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Adalet Kitabı*, Editörler Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Arslantaş, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, s.s. 110-124.

gelen padişahlar tarafından da devam ettirilmiştir.⁸⁹ II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim kanunnameleri ve 17. Yüzyılın sonuna kadar Kanuni Sultan Süleyman tarafından hazırlanan “Kanun-i Osmanlı” yürürlükte kalmıştır.⁹⁰ Padişah tarafından ilan edilen örfi hukuk esasları, sadece müslümanları değil tüm tebaayı da kapsayıcı niteliktedir.⁹¹ Kanunnameler sayesinde şeriat hükümleri hakkında kamusal anlamda yorum yapabilme imkânı sağlanmıştır. Tanzimat döneminde hazırlanan Mecelle'deki Örfi Hukuk Kaideleri: “36. maddesinde (*Âdet muhakkemdir; yani hükm-i şer'iyi isbat için örf ve âdet hakem kılınır; gerek âmm olsun, gerek hâs olsun.*), 38. maddesinde (*Âdeten mümteni olan şey hakikaten mümtenidir.*), 43 maddesinde (*Örfen maruf olan şey, şart kılınıp gibidir.*) kayıt altına alınmıştır.⁹²

İslam hukuk dairesi kapsamına dâhil olan temel haklara göz atacak olursak bunlar; hayat hakkı, eşitlik hakkı, mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, kişi dokunulmazlığıdır.

A) Hayat Hakkı

İslam Hukuku açısından hayat hakkı, temel insan haklarının başında gelir. Ülke içerisinde fiili olarak bulunan herkes bu haktan yararlanır.⁹³ Savaş sırasında mukavemet göstermeyenlere, çocuklara, din adamlarına, işçilere ve kadınlara herhangi bir zarar verilmesi mümkün değildir. Ancak İslam Hukukuna göre savaş sonucunda elde edilen ganimetlerin beşte birinin bizzat Kur'an-ı Kerim ayetiyle devlete ait olduğu belirtilmiştir.⁹⁴ İslam ganimet hukuku hükümlerince savaşta ele geçirilen esirlerde bu ayet doğrultusunda ganimet hükmünde kabul edilirlerdi.⁹⁵ Bunlar üzerindeki tasarruf hakkı bizzat savaşın galibi devlet

⁸⁹ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat Sonrası*, 2. Basım, Arı-Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 15.

⁹⁰ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri...*, 1. Cilt, s. 83; Ellek, *a.g.m.*, s.s. 126-136.

⁹¹ İnalçık, *Osmanlı Hukukuna...*, s.96.

⁹² Ekrem Buğra Ekinci, Ahmet Şimşirgil, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul, 2013, s. 121-123.

⁹³ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku-Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 196.

⁹⁴ Kur'an-ı Kerim, *Enfal Suresi*, 41. Ayet.

⁹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s.s. 6-7.

otoritesine aitti.⁹⁶ Osmanlılar devşirme sistemine geçinceye kadar bu sistemi uygulamışlardır ve sistemi “pençik usulü” olarak adlandırmışlardır.⁹⁷ Günümüz açısından uygulanan bu sistemin insan haklarını ihlal eden bir sistem olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Hayat hakkı, Osmanlı Devleti açısından kutsal sayılmakla birlikte örfi hukuk kaynaklı “Siyaseten Katl” bu anlamda yaşam hakkının ihlali kapsamında değerlendirmek gerekir. Siyaseten Katl, tazir cezası kapsamında padişahın emriyle bir kişinin öldürülmesi olduğu gibi, ayrıca tahtı ele geçiren yeni padişahın kendi tahtına ortak olma ihtimali olanların hayat haklarını elinden almasıdır.⁹⁸ Siyaseten katlin, İslam Hukuku açısından meşru olup olmadığı konusu hukuken ihtilafli konular içerisindedir.⁹⁹

Batılı tarihçiler tarafından iddia edilen Osmanlı Devletinin hayat hakkını ihlal ettiğine dair diğer bir uygulama ise “Devşirme Müessesesidir”.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti’nin, 14. Yüzyılın sonunda ortaya çıkan asker ihtiyacını gayrimüslim ailelerin erkek çocuklarını onların elinden yine onların rızası dışında zorla alarak kendi askeri gücüne dâhil etme uygulaması devşirme müessesesini ortaya çıkarmıştır.¹⁰¹ Kimilerince İslam Hukuku esaslarına aykırı olan bu sistem insan haklarının ihlal edilmesinin bir başka örneğidir.¹⁰² Ancak bu görüşün karşısında olanlarda bulunmaktadır. Başlangıç itibariyle hristiyan ailelerin böyle bir uygulamaya razı olmamaları makul bir davranıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda devşirilen çocukların Osmanlı Devleti içerisinde elde ettikleri statükoları gören

⁹⁶ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44.

⁹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s.s. 766-769; “Pençik”, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, 10. Cilt, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1972, s.s. 21-22.

⁹⁸ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Phoneix Yayınları, Ankara, 2007, s.s. 19-21; Bülent Tanör, *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS Yayınları, İstanbul, 1990, s. 81; Mehmet Akif Aydın, *Türk...*, s. 137.

⁹⁹ Mumcu, *Osmanlı Devletinde...*, s.s. 24-26.

¹⁰⁰ Serdar Özdemir, *Osmanlı Devleti’nde Devşirme Sistemi*, T.C. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s.s. 11, 57-58.

¹⁰¹ Abdullah Demir, “Osmanlı Devleti’nde Devşirme Sistemi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1. Cilt, Sayı 1, 2017, s. 19-27; İnalçık, *Devlet-i Aliyye...*, s. 205.

¹⁰² Konan, a.g.m., s. 263; Mumcu, *Osmanlı Devletinde*, s.s. 52-55.

birçok aile çocuklarının devşirilmesi için bizzat Osmanlı Devletine müracaatları bulunmaktadır.¹⁰³

Hayat hakkının bir tamamlayıcısı olan “Kişi Dokunulmazlığı”, İslam Hukukunda üzerinde önemle durulan bir hak konumundadır.¹⁰⁴ Gerek devlet tarafından gerekse şahıs ya da şahıslar tarafından bir kişinin vücut bütünlüğüne zarar verilmesi kişi dokunulmazlığının ihlal edilmesine yol açar. Kaldı ki İslam Hukukunda kişiye işkence, eziyet, zulüm ve her türlü angarya yasaklanmıştır.¹⁰⁵ Osmanlı Devletinde, kişi dokunulmazlığına ilişkin haklar, “Kanunnameler” aracılığı ile korunmuştur.¹⁰⁶

B) Eşitlik Hakkı

Eşitlik hakkı gerek tanımı gerekse eşitliğin sağlanması açısından uygulanan yöntemlerle adaletin gerçekleşmesini sağlama açısından tarifi en güç insan haklarından birisidir. Kanun önünde eşit olmaktan kasıt herkesin kamu otoritesi karşısında aynı haklara sahip olmasıdır.¹⁰⁷ Bunun gerçekleşmesinin ana yolu ise kanunların “genel” niteliğe sahip olmasından geçmektedir. Gerçekten de İslam Hukuku, şer’i kanunların uygulanmasında kişileri cins, renk ve sınıf ayrımına tabi tutmaksızın gerekli yaptırımlar uygulamıştır.¹⁰⁸ İslam Hukukunda herkesin yaratıcı karşısında eşit olduğu, insanların arasındaki üstünlüğün ancak takvada üstünlük olduğu ve bunun ahirette ortaya çıkacağı ayet ve hadislerle sabittir.¹⁰⁹

İslam Hukuku içerisinde insanlar eşit kabul edilmekle birlikte kendilerine uygulanan hukuk kaideleri açısından müslümanlar ve gayrimüslimler olarak birbirlerinden ayrılırlardı. İslam Hukuku tarafından “Zimmi” olarak

¹⁰³ Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s.s. 254-257.

¹⁰⁴ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No 307, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972, s.s. 5-6.

¹⁰⁵ Konan, a.g.m., s. 272

¹⁰⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.s. 76-78.

¹⁰⁷ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Eşitlik Kavramının Gelişimi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7. Cilt, Sayı 1-2, Konya, 1999, s.s. 129-132; Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 154.

¹⁰⁸ Şamil Dağcı, *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 36

¹⁰⁹ Abdülkadir Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuk ve Beşeri Hukuk*, Rehber Yayınları, 1. Cilt, İstanbul, 1990, s. 33; Akyılmaz, a.g.m., s.s. 140-141; Lütem, a.g.m., 72

nitelendirilen gayrimüslimlerin hukuki statüleri Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi" olarak tanımlanmıştır.¹¹⁰ Millet Sistemi, gayrimüslimlerin, müslümanlarla olan ilişkilerini düzenlemesinin yanında ayrıca kendi içlerindeki farklı inanç topluluklarının da ilişkilerini düzenlemiştir.¹¹¹ Osmanlı Devleti kendi egemenliği altında bulunan her zimmi gruba bağılı oldukları hukuk sistemi kapsamında hukuki meselelerini çözme imkânı tanınmıştır. Bu sistem sayesinde adaletin işleyişı açısından toplum içerisinde bir iş bölümü oluşmuştur. Merkez yargı örgütünde bürokrasinin artmasının önü kesilmiştir. Osmanlı Devleti'nin buradaki asıl amacı devletin himaye ettiği tebaa arasındaki denge ayarını sağlamak ve hukuk kurallarının "mülkîlik vasfını" korumaktır.¹¹²

Zimmilerin can, mal, ırz, namus güvenlikleri, din ve ibadet özgürlükleri, konut dokunulmazlıkları, eğitim hakları millet sistemi içerisinde garanti altına alınmıştır. Konut dokunulmazlığı hakkına riayet edilmesine rağmen zimmilerin yasaklanan bölgelere yerleşmesi, inşa ettikleri yapıların yükseklikleri ve dış cephelerinin renkleri müslümanların yapılarıyla aynı olamayacağı çeşitli fermanlarla düzenlenmiştir.¹¹³ Kılık-kıyafet açısından da gerek müslümanlar gerekse gayrimüslimler, hangi milletten olduklarının rahatça anlaşılabilmesi için bir takım kriterlere uymak zorunda kalmışlardır.¹¹⁴ Müslüman bir kadının, gayrimüslim bir erkekle evlenmesi yasaktır.¹¹⁵ Müslüman erkek açısından ise böyle bir sınırlama yoktur. İslami bir devlet içerisinde gayrimüslimlerin kamu hizmetlerinde görev alması mümkün değildi.¹¹⁶ Bu sebeple vergi hukuku açısından yine farklı hukuklara tabi oldukları gibi özellikle askere alınmamaları

¹¹⁰ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1989, s. 9 ve devamı; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 19; Mumcu, İnsan Hakları..., s. 154.

¹¹¹ Konan, a.g.m., s. 264.

¹¹² Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 395.

¹¹³ Gülnihal Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 43. Cilt, Sayı 1-4, Ankara, 1993, s.s. 50-51; Bozkurt, *Gayrimüslim...*, s.s. 18-20; Mehmet Akif Aydın, a.g.e., s. 160-163.

¹¹⁴ Cemal Kafadar, *Osmanlı'da Din- Devlet İlişkisi, Osmanlı'da Din- Devlet İlişkileri*, Hazırlayan Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s. 127; Bozkurt, *Türk...*, s.s. 50-51; Konan, a.g.m., s. 265.

¹¹⁵ Halil İbrahim Bozaslan, "Osmanlı'da Ceza Adaletinin Dönüşümü: Hukuki Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat Fermanı", *T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ceza Adaleti Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2020, s. 34.

¹¹⁶ Rıdvan Değirmenci, "Tanzimat Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Hukuk Değişimi ve Namık Kemal'in Hukuk Anlayışı", *T.C. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2015, s. 22.

sebebiyle yalnızca kendileri adına düzenlenmiş olan bir vergiye (cizye vergisi) daha katlanmak zorundaydılar.¹¹⁷

C) Mülkiyet Hakkı

İslam Hukuk sistemi her türlü mülkiyet hakkını sıkı bir koruma altına almış, buna aykırı fiillerde bulunanlara ağır yaptırımlar getirmiştir.¹¹⁸ Bu husus Osmanlı Devleti'nde de sıkı bir şekilde gözetilmiştir. Hırsızlık, gasp ve eşkıyalık İslam Hukuk sisteminin öngördüğü esaslar çerçevesinde en ağır şekilde cezalandırılmıştır.¹¹⁹ Bunun yanında başka medeniyetlerde ve ülkelerde de uygulandığı üzere "Müsadere" uygulaması İslam Hukuk sisteminde de uygulanmıştır. Müsadere, genel tanımı itibarıyla işlendiği kesinleşmiş bir suçun cezası olarak suçu işleyen malvarlığının tamamı veya bir kısmı üzerindeki mülkiyet hakkına son verilerek, hakkın kamusal nitelikli bir kuruma geçmesidir.¹²⁰ Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed zamanında yasal olmayan yollardan kazanç elde eden kişilerin bu fiilleri tespit edildiğinde, elde ettikleri haksız kazançları müsadere yoluyla ellerinden alınmıştır.¹²¹ Bu örnekle Kur'an-ı Kerim'de müsadere uygulamasına ait bir ifade yer olmadığını, uygulamanın esasının sünnete dayandığını belirtmek durumundayız. Peygamber Efendimizin ölümünden sonra da İslam Devletlerinde müsadere uygulamasına devam edilmiştir.¹²² Ancak müsadere uygulaması meşruluğu İslam hukukçuları arasında ihtilafli bir konudur. Özellikle müsadere sebebi bu ihtilafların daha fazla artmasına yol açmıştır.¹²³

¹¹⁷ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Gayr-i Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar*, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 61.

¹¹⁸ Mahmud Esad Seydişehrî, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1331, s. 263.

¹¹⁹ Haydar Baş, *İnsan Hakları Açısından Veda Hutbesi ve Evrensel Beyanname*, İcmal Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.s. 76-77.

¹²⁰ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Yönetici Sınıfı Açısından Müsadere Uygulaması", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12. Cilt, Ankara, 2008, s. 391.

¹²¹ Cengiz Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, İz Yayınları, İstanbul, 1997, s. 92.

¹²² Mahmud Esad Kalıpçı, *Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Müsadere Kurumu*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s.s. 46-63, 72-78.

¹²³ Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4. Cilt, Sayı 1, Ankara, 1947, s.s. 50-51, 60, 65, 68; Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", Çeviren: Selahattin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1983, s.s. 636, 645, 646.

Osmanlı ülkesinde müsadere uygulaması suç sebebiyle suç işleyenin mallarına el koyulması, devlet tarafından yasaklanmış bir nesnenin ele geçirilmesi durumunda yasak nesneye el konulması, bir kişinin malına haksız bir şekilde zor kullanmak suretiyle el konulması ve devlet görevlilerinin vefatlarının ardından mal varlıklarına el koyulması şeklinde gerçekleşmiştir.¹²⁴ Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar sadece zimmete para geçirilmesi durumunda uygulanan bu yaptırım, Fatih Sultan Mehmet devrinde kul sistemine geçilmesiyle birlikte tüm yönetici sınıfına uygulanan bir ceza haline dönüşmüştür.¹²⁵ Müsadere sisteminin uygulamaya konması ile birlikte süreç içerisinde yönetici sınıfından herhangi bir kimse suç işlememiş olsa dahi hayatını kaybettiğinde malları müsadere edilmekteydi.¹²⁶ Bu sayede sermaye sahibi sınıf oluşumunun önüne geçilerek merkezi otoritenin karşısında bir güç oluşumunun önüne geçilmesi amaçlanmıştır.¹²⁷ Müsadere, padişah tarafından bir yönetici aleyhine uygulamaya konulmasına karar verildiği takdirde bu hususta herhangi bir mahkeme kararına ihtiyaç duyulmamış, mutlak monarkın bu konuda ki keyfiyeti yeterli görülmüştür.¹²⁸ Osmanlı Devleti'nde de diğer İslam devletleri gibi mülkiyet hakkının "Müsadere" uygulaması yolu ile ihlal edildiğini görmekteyiz.

İlk zamanlarda sadece devşirme kökenli devlet adamlarına uygulanan müsadere yöntemi Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren genişletilerek ulema haricinde tüm yönetici sınıfı kapsar hale gelmiştir. Özellikle 17. Yüzyılda devletin kendisini içerisinde bulduğu durum, müsadere uygulamasının artışında önemli bir rol teşkil etmiştir.¹²⁹ Reaya açısından bakıldığında müsadere uygulamasına nadir olarak rastlamaktayız.¹³⁰ Aynı şekilde haksız yolla kazanç elde etmemiş olmak şartı ile Ulema sınıfı da müsadere uygulamasının kapsamı dışında tutulmuştur.¹³¹ Vaka-i Hayriye'nin ardından II. Mahmud ilan ettiği bir fermanla yönetici sınıfından ölenlerin mallarının müsadere edilmeyeceği kayıt altına

¹²⁴ Kalıpçı, a.g.t., s. 12.

¹²⁵ Konan, a.g.m., s. 267.

¹²⁶ Akyılmaz, Osmanlı Devletinde..., s. 392 ve devamı.

¹²⁷ Kalıpçı, a.g.t., s. 116.

¹²⁸ Konan, a.g.m., s. 267.

¹²⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 1. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, s. 296; Mübahat Küttükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, Editör: E. İhsanoğlu, 2. Cilt, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1999, s.s. 513-649.

¹³⁰ Konan, a.g.m., s. 267.

¹³¹ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Yargıda Rüşvet)*, 3. Basım, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2005, s. 232.

alınmıştır.¹³² Herhangi bir suç işlemiş bir yöneticinin vefatı halinde mirasçılarının, mirasçılık haklarından faydalanma imkânı yoktu. Yine II. Mahmud tarafından çıkarılan 1838 Tarihli Memurine Mahsus Ceza Kanunu¹³³ ile müsadere müessesesinde padişahın keyfiyeti ortadan kaldırılmış, yaptırımın ancak bir mahkeme kararına bağlı olması şartı getirilmiştir.¹³⁴ Müsadere uygulamasının ortadan kaldırılması için Tanzimat Fermanı'nın ilanının beklenmesi gerekecektir.¹³⁵

D) Din ve Vicdan Hürriyeti

Osmanlı Devleti, İslam Hukuku esaslarına bağlı olduğu için bir din devletiydi. Ayrıca İslam Hukukunda insanların İslam dinine geçmeleri konusunda herhangi bir zorlama olamayacağı hükmü sebebiyle Osmanlı tebaası dinlerinin gereğini serbest bir biçimde yaşama haklarına sahiptiler.¹³⁶ Bu açıdan bakıldığında gayrimüslimler için İslam tamamen bir hoşgörü dini olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³⁷ Ancak İslam dininde müslümanların yerine getirmekle yükümlü olduğu birçok husus bu hoşgörü anlayışının müslümanlara, gayrimüslimler gibi uygulanmasına imkân vermesi mümkün değildi. İslam hükümlerini ihlal eden müslümanlar yaptırımlara katlanmak durumundaydılar.

Müslümanlar açısından dini ibadetlerde sınırsız bir özgürlük hâkimdi. Fakat her nimetin bir külfeti olduğu gibi müslümanların da İslam dininden ayrılmalara imkân yoktu. İslam dininden kendi hür iradesi ile çıktığını sözleriyle, fiilleriyle alenen açıklayan bir kişi temyiz gücüne sahip olduğu takdirde had cezası suçları arasında sayılan İrtidat suçunu işlemiş olurdu.¹³⁸ Gayrimüslimler, din ve vicdan hürriyetlerinde özgür olmakla birlikte dini liderlerinin bir takım yetkilere sahip

¹³² Mumcu, *Siyaseten Katl...*, s. 212.

¹³³ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.s. 295-301; Tanör, a.g.e., s.s. 68-69; Mumcu, *Osmanlı Hukukunda...*, s. 33; Mumcu, *Siyaseten Katl...*, s.s. 173-174.

¹³⁴ Konan, a.g.m., s. 268.

¹³⁵ Kalıpçı, a.g.t., s. 121.

¹³⁶ Ansay, a.g.e., s.s. 72-73; Fendoğlu, a.g.e., s. 259; Mehmet Akif Aydın, a.g.e., s.s. 148-150.

¹³⁷ Belkis Konan, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57. Cilt, Sayı 1, Ankara, 2008, s.s. 167-168.

¹³⁸ Konan, a.g.m., s. 269.

olmaları sebebiyle bu liderlerin seğimi Osmanlı Devleti tarafından ya resen ya da onama suretiyle geręekleşmiştir.¹³⁹

4.1.1. Tanzimat Fermanı Öncesi Mutlak Monark 'ın Yetkilerini Sınırlayan Bir Düzenleme; Sened-i İttifak

Modernleşme sürecinin başlangıcı olarak kabul ettiğimiz Tanzimat Fermanı öncesinde düzenlenmiş olan ve Osmanlı Devleti'nde mutlak monarkın yetkilerini İslam Hukuku esasları haricinde ilk defa sınırlayan ve içerdiği bir takım insan hakları sebebiyle konumuz açısından önemi büyük olan Sened-i İttifak'ı incelemeden Tanzimat Dönemine geçmemizin imkânsız olduğunu vurgulamak zorundayız. Hukuk tarihçileri kamu hukuku anlamında Sened-i İttifak'ı, hukuk devletine yönelik olarak atılan ilk adım olarak görmüşlerdir.¹⁴⁰

Sened-i İttifak, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa başkanlığında devlet erkânı ile devletin merkezi otoritesinin zayıflaması ile buldukları bölgelerde güçlenen ayanların 29 Eylül 1808'de bir araya gelerek "Meşveret-i Amme" adı verilen toplantıda alınan kararlar sonucunda ortaya çıkmıştır.¹⁴¹ Alınan kararlar neticesinde ayanların devlete bağılıklarının yeniden güçlendirilerek Osmanlı Devleti sınırları içerisinde devletin kanunlarının geçerli olacağı ve imtiyaz gözetilmeksizin herkese uygulanacağı karara bağlanarak, vergilerin ve askerlerin sadece devlet namına toplanacağına, buna karşılık ise ayanların haklarına hâle getirmeyeceğine dair yapılmış yedi hüküm¹⁴² ve bir ekten oluşmuş belgedir.¹⁴³ Âyanlar, Sened-i İttifak sayesinde siyaseten devlet tarafından resmen tanınmış oluyorlardı.¹⁴⁴ Tarihsel süreç II. Mahmud'un, devlet içerisinde adeta bir otorite haline gelmiş ayanlara karşı merkezi otoriteyi güçlendirmek maksadı ile ihtiyaç duyduğu zamanı kazanmak için geçici olarak yapmış olduğu bir mutabakat olduğunu göstermiştir.¹⁴⁵

İnsan Hakları açısından Senet-i İttifak'ı ele alacak olursak;

¹³⁹ Cevdet Küçük, *Osmanlı Millet Sistemi ve Tanzimat, İletişim Yayınları*, İstanbul, 1985, s. 1010.

¹⁴⁰ Okandan, a.g.e., s. 58.

¹⁴¹ Tanör, *Osmanlı...*, s. 35.

¹⁴² Konan, *İnsan...*, s. 274.

¹⁴³ Akgündüz-Öztürk, a.g.e., s. 236.

¹⁴⁴ Zehra Arslan, "Sened-i İttifak'ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 8, 2013, s. 79.

¹⁴⁵ Değirmenci, a.g.t., s. 27.

- a) “Üçüncü madde ve yedinci madde de toplanacak vergilerle ilgili düzenleme yapılmıştır. Yedinci madde de vergilerin adaletli ve külfete yol açmamasına, haksız vergi alınmamasına vurgu yapılmıştır.
- b) Beşinci madde ile zulüm yasağı getirilmiş ve işkence yasaklanmıştır. Haksız olarak yapılacak her türlü saldırı engellenecektir. Soruşturma yapılmaksızın ceza verilemeyecektir.
- c) Altıncı madde ile asker ocaklarının ayaklanması durumunda isyanı çıkaran kişiler yapılacak soruşturma sonrasında suçlu bulundukları takdirde idam edilebileceklerdi.”¹⁴⁶

Sened-i İttifak hukuki açıdan ne bir kanun, ne bir ferman, ne de bir anayasadır. Sened, Osmanlı Devletinin gücünü yitiren merkezi otoritesinin yeniden eski gücüne kavuşturulmasını amaçlayan şer’i nitelikli bir vesikadır.¹⁴⁷ Sened, bir haklar bildirgesi olmadığı gibi herhangi bir insan hak ve hürriyetini teminat altına alma amacını taşımaz. Fakat vesikada taşra temsilcilerine merkezi idarenin faaliyetlerini denetleme hakkının verilmesi ve reaya üzerindeki tasarruflara karşı çıkma imkânının tanınması, monarkın yetkilerinin sınırlandırılmasına sebep olmuştur.¹⁴⁸ Bu sayede padişah, ayanları adeta iktidarına ortak etmiştir.¹⁴⁹ Sened-i İttifak, iktidarın meşruiyetini dayandırdığı ilahi kaynağın ve padişah otoritesinin artık yeterli olmadığını, iktidarın beşeri kaynakların desteğine de ihtiyacı olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵⁰ Sened, Osmanlı ülkesinde padişahın mutlak yetkilerinin sınırlandırılması fikrinin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Gerek dünya tarihi açısından gerekse Osmanlı Devleti’nin iç hukuk sistemi açısından çığır açacak bir niteliğe sahip olmayan vesikanın tamamen yok sayılması mümkün değildir. Sened-i İttifakın, Osmanlı Devletini anayasal bir sürece götüren basamaklardan birisi olduğu kabul edilmektedir.

¹⁴⁶ Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s.s. 15-16.

¹⁴⁷ Rifat Önsoy, “Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri”, *Hüef Dergisi*, 4. Cilt, Ankara, 1986, s. 27.

¹⁴⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 138.

¹⁴⁹ Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Batılılaşma Hareketleri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1960, s. 26.

¹⁵⁰ Siddık Sami Onar, *İdare Hukuku*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1944, s. 41.

4.2. Tanzimat Dönemindeki Yasal Metinlerde Temel Hak ve Hürriyetler

Osmanlı Devleti'ni, Tanzimat Fermanı'nın ilanına götüren nedenler iç ve dış kaynaklı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İçten kaynaklanan nedenler; Osmanlı Devleti'nin, merkezi otoritesinde meydana gelen zafiyetler, merkezden çok uzakta kalan bölgelerin yönetim sorunları (Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının sonuçları vd.), sanayii devriminin gerçekleştirilememesi, ekonomik açıdan devletin birçok sisteminin bozulması, orduya kaynak aktarılamaması, bütçenin idare edilemez hale gelmesi ve yapılmak istenilen ıslahat çalışmalarının sonuçsuz kalmasıdır.¹⁵¹ Son olarak da Osmanlı Devleti'nin uluslararası konjonktürde Batı dünyasında güçlü bir statüko ve güven tesis etme arzusudur.¹⁵² Dışarıdan kaynaklanan nedenler; Batının güçlü devletleri tıp, bilim, teknoloji, eğitim ve askeriye alanlarında Osmanlı Devleti'ne karşı üstünlük kurması,¹⁵³ Fransız İhtilali'nin sonuçlarının Osmanlı Devleti'ne yansması,¹⁵⁴ Batılı devletlerle gelişen ilişkiler,¹⁵⁵ Düvel-i Muazzamanın, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan azınlıkların hamiliğine soyunması,¹⁵⁶ Batılı devletlerin kendi hukuk sistemini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeye çalışmasıdır.¹⁵⁷

4.2.1. Tanzimat Fermanı

30 Haziran 1839 tarihinde II. Mahmud'un vefatı üzerine tahta henüz 16 yaşında olan oğlu Abdülmecit geçmiştir.¹⁵⁸ Padişah, dış siyasette babasının yolunu tercih ederek Batılı devletlerin istekleri ve Osmanlı Devleti'nin iç dinamikleri doğrultusunda ihtiyaç duyulan konularda bir adaletname yapılmasına karar

¹⁵¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, İmge Kitapevi, Ankara, 2008, s. 57; Gülnihal Bozkurt, "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, tüm makale.

¹⁵² Okandan, a.g.e., s.s. 86-87.

¹⁵³ Mustafa Karabulut, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 94. Cilt, Sayı 187, Ankara, 2010, s.s. 125-138.

¹⁵⁴ Muzaffer Turan, "Sosyolojinin Fransa'da Doğuşu Döneminde Osmanlı Toplumunda Çağdaşlaşma Hareketleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 145.

¹⁵⁵ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI-XVII Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1988, Tüm Kitap; Mehmet Akif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 66; Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1988, s. 291.

¹⁵⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 200; Ekinci, *Osmanlı Hukuku...*, s. 544; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 419.

¹⁵⁷ Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s. 266.

¹⁵⁸ Başgil, a.g.e., s. 81.

vererek aralarında Mustafa Reşit Paşa'nın da bulunduğu bir komisyonu görevlendirmiştir. Tanzimat Fermanı olarak anılan adaletname, Bâb-ı Âlî'nin onayı ve padişahın¹⁵⁹ izni ile 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'nda, Mustafa Reşit Paşa tarafından halkın, dini cemaat temsilcilerinin ve yabancı diplomatların önünde ilan edilmiştir.¹⁶⁰

Fermanlar, padişahların tek taraflı buyruklarından ibaret metinlerdir. Bu metinler doğrudan doğruya devletin işleyişi için hazırlanmış olabileceği gibi kimi zaman da devletin kendi tebaasına haklar sunan ya da monarkın sahip olduğu yetkileri yine monarkın kendi isteği ile yetkilerini sınırlayan fermanlarda olabilirler. Avrupa'da bunlara "charte" (şart) adı verilir. Tanzimat Fermanı da adeta Magna Charta gibi bir şartnameden ibaret metindir.¹⁶¹ Magna Charta ile Tanzimat Fermanı'nı karşılaştıracak olursak; Magna Charta'da soylular lehine, Tanzimat Fermanı'nda ise tebaa lehine yetki sınırlaması bulunmaktadır. Sonuç olarak şunu söylememiz mümkündür ki gerek Tanzimat Fermanı gerekse de Magna Charta ilan edenlerin, sahip olduğu yetkilerinin bazılarında feragat ederek kendi kendilerinin yetkilerini bir şekilde sınırlandırmışlardır.

Tanzimat Fermanı'nı daha önceki fermanlardan ayıran en önemli husus temel hak ve hürriyetlere yer vermesi ve padişahın kendi rızası ile yetkilerini sınırlaması, hatta bu konuda kendisini yeminle bağlamasıdır.¹⁶² Ferman, tebaa arasında hiçbir ayırım gözetmeksizin herkese eşit olarak uygulanmak kaydıyla can, mal, namus ve kişi güvenliğini teminat altına almıştır.¹⁶³ Aslında ayrı ayrı maddelerde ifade edilmesi gereken haklar aynı maddede zikredilmiş ve kişinin doğuştan gelen haklarını devlet ve millete hizmet etme amacıyla kullanması gerektiği belirtilmiştir.¹⁶⁴ Yargısız suç ve ceza olamayacağının vurgulandığı

¹⁵⁹ Abadan, Osmanlı İmparatorluğu'nda..., s. 3.

¹⁶⁰ Mehmet Akman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I, I. Tertip Düstur'un Tarihi Fihrist ve Dizini", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 3, İstanbul, 2007, s. 71; Abadan, Osmanlı İmparatorluğu'nda, s. 3; Erdoğan, *Türkiye'de...*, s. 28.

¹⁶¹ Eren, a.g.e., s.s. 37-38.

¹⁶² Düstur, I. Tertip, I. Cilt, s. 2.

¹⁶³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 8. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul, 2000, s. 107; Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 20. Basım, Savaş Yayınevi, Ankara, 2018, s.s. 331-333.

¹⁶⁴ Gökçen Alpkaya, "Osmanlı Hukuk Reformu ve Kişi Özgürlükleri", *İnsan Hakları Yıllığı*, 12. Cilt, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990, s. 168.

ferman sayesinde siyaseten katl ve müsadere yöntemine son verilmiştir. Fermanla adeta artık yargısız infaz olamayacağına vurgu yapılmak istenmiştir. Padişah, fermanla birlikte devlet adamlarını azletme yetkisi haricindeki yetkilerinden kendi isteği ile vazgeçmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin siyasi rejiminin deęişmesine¹⁶⁵ yol açılmış, bu tarihten sonra devleti yönetme yetkisi kendilerini kimseye karşı sorumlu görmeyen bürokratların eline geçmiş ve ortaya "bürokrat vesayeti" çıkmıştır.¹⁶⁶

Ferman içerdiği hakların uygulanabilmesi için gerekli olan düzenlemelerin derhal yapılacağını belirtmiş ve bu doğrultuda 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi çıkartılmıştır.¹⁶⁷ Kanunnamede bulunan "dağdaki çoban ile vezirin birbirine eşit olduğu" maddesi ile düzenlemenin herkes için eşit anlamda ve yaptırımlarında da hiç kimseye bir iltimas olamayacağına dair atıfta bulunularak tüm tebaa için bir "ceza güvencesi" sağlanmıştır.¹⁶⁸

Tanzimat Fermanı'nda ilginç bir kısım vardır. Devletimizin gelişmesi için yapılması gerekenlerin ele alındığı bölümde dünyada candan, ırzdan, maldan daha aziz bir şey olmadığından bir kişi onları tehlikede gördüğünde yaradılışında hain olmasa bile hainliğe meyleder denmektedir. Bu kişi II. Mahmud'un donanma komutanı Ahmet Fevzi Paşa'dır. II. Mahmud'un cenaze töreni için Köprülü Kütüphanesinde devlet ricali hazırda beklerken Serasker Hüsrev Paşa, Mehmet Rauf Paşa'nın üzerine yürüyerek mührü zorla alır ve kendisini sadrazam tayin eder.¹⁶⁹ Bu olay Osmanlı Devleti'nde yapılmış tek kişilik bir darbedir. 1 Temmuz da tahta çıkan Abdülmecid'de 8 Temmuzda Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığını onaylar. Bu sırada donanmanın başında bulunan Ahmet Fevzi Paşa, Hüsrev Paşa ile kavgalı olduklarından dolayı canının tehlike altında olduğunu düşünerek donanmayla birlikte Mısır'a kaçar.¹⁷⁰

¹⁶⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 401.

¹⁶⁶ Mehmet Cangir, "Merkeziyetçilik Âdemi Merkeziyetçilik Sarmalında Yetki Genişliği", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2011, s. 44.

¹⁶⁷ Esad Arsebük, "Türkiye'de Medeni Hukukun İnkişaf Sahası", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1. Cilt, Sayı 1, Ankara, 1943, s. 9.

¹⁶⁸ Nevin Ünal Özkorkut, "Yargı Bağımsızlığı Açısından Osmanlı'da ve Günümüz Türkiye'sinde Yargıya Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57. Cilt, Sayı 1, Ankara, 2008, s. 231.

¹⁶⁹ Yayın Kurulu, Hüsrev Mehmet Paşa (Koca), *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 2, Yapı ve Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1999, s. 598.

¹⁷⁰ Tayyar Zade Ata Bey, *Osmanlı Saray Tarihi Tarih-i Enderun*, Derleyen Mehmet Arslan, 2. Cilt, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2019, s.s. 118-127.

Ferman artık bu gibi durumlardan devletin zarar gördüğünü bu sebeple siyaseten katil yapılmaması gerektiğini vurgulamış oluyordu. Yani şartlar devlet görevlilerini ve tebaayı devlet aleyhine davranışa itmemeiydi.

Fermanla, "Mahalli İdare" düzenlemeleri yapılmıştır. 1840 Tarihinden itibaren Mahalli Meclisler oluşmuştur.¹⁷¹ Mahalli Meclislerin hepsi Meclis-i Vâlâ'ya tabidirler. Meclis yapısına bakıldığında devlet tarafından atanmış yetkililer bulunmakla birlikte yine mecliste görev alma yetkisine halkın seçimiyle kavuşmuş dört üye olacaktır. Seçim yoluyla meclise katılacak olan bu dört kişinin yarısı müslümanlardan diğer yarısı mahallin gayrimüslim tebaadan seçilmiştir.¹⁷² Böylece Osmanlı Devleti'nde ahalî ilk kez 1840 yılında "seçim müessesesi" ile tanışmış oluyordu.¹⁷³

Ferman, askerlik ile ilgili düzenleme yapmış, askerlik süresi ve suistimallerin önleneyeği belirtilmiştir.¹⁷⁴ Yeniçeri ocağının kaldırılması sonrasında askere alımlarda düzensizlikler hat safhaya ulaşmıştı. Fermanla bir memleketin ahalisinin dini inancı fark etmeksizin askere gitmesi gerekli olduğuna vurgu yapılmaktaydı. Oysa o zamana kadar Osmanlıda böyle bir uygulama yoktu. Fermanla bu maddeye ilk tepki gayrimüslimlerden geliyor ve zorda kalırlarsa iltica etmeyi düşündüklerini açıkça ifade ediyorlardı.¹⁷⁵

Tanzimat Fermanı'na kadar askere alınma usulü ile ilgili bir düzenleme yapılmamıştı bu nedenle maruz kalınan haksızlıkların Osmanlı Devleti'nde farkındaydı. Ovadan bulunan ahalî arasından askere alım yapmak çok kolaydı. Fakat dağlık bölgelerin ahalisinden asker ihtiyacını karşılamak çok zordu. Bu nedenle devlet, askeri en kolay nereden istihdam ederse daha çok askere o bölgeden adam alınıyordu. Bu da o bölgedeki faaliyetlere ve devlet içerisindeki sisteme zarar veriyordu. Ayrıca askere alınan kişilerin ne zaman askerden

¹⁷¹ Ayrıntılı bilgi için Bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2020, Tüm Kitap.

¹⁷² İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, I. Cilt, TBMM Basımevi, Ankara, 1997, s. 40.

¹⁷³ Kenan Olgun, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27. Cilt, Sayı 79, Ankara, 1984, s. 3.

¹⁷⁴ Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 47.

¹⁷⁵ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000, s.s. 39-46.

döneceğine dair herhangi bir düzenleme yoktu. Bu sistemin sonsuza dek sürdürülemeyeceği aşikârdı. Askerlik konusunda kapsamlı bir reform gerçekleşmezse başarının gelmeyeceği devlet ricali tarafından da tespit edilmişti. Fermanda her ne kadar tam anlamıyla uygulanmamış olsa da askerlik süresi beş yıla sınırlandırılmıştır. Askere alımlarda her bölgedeki nüfus yoğunluğunun gözetileceği belirtilmiş ve geçmişten gelen sorunların çözümleneceğine vurgu yapılmıştır.¹⁷⁶

1843 yılında Hassa Müşiri Rıza Paşa, yukarıda belirtilen reformları gerçekleştirmek üzere görevlendirildi. Yapılan düzenlemeler neticesinde 6 Eylül 1843 yılında askere alınacak kişilerin kura ile belirlenmesi ve Mart 1844 tarihinden başlamak üzere fiili askerliğin beş, redifliğin yedi yıla sınırlandırılması ve fiilen görevli askerlerin en az %20'sinin her yıl yeni askerlerle değiştirilmesi karar altına alındı. Ordu sistemine geçilmesiyle birlikte Dersaadet, Hassa, Anadolu, Rumeli ve Arabistan orduları kurularak bünyelerinde faaliyet gösterecek meclisler kuruldu.¹⁷⁷

Fermanda vergi açısından kimsenin malvarlığı ve gücünün üzerinde bir vergilendirmeye tabi tutulamayacağı belirtilmiştir.¹⁷⁸ Fermanla iltizam usulünden vazgeçen devlet, arzulan gelirin toparlanamaması üzerinde derhal eski sisteme geri dönüş yapmak zorunda kalmıştır.¹⁷⁹ İltizam usulü, İslahat Fermanı'na kadar devam etmiştir.

Ferman gayrimüslimler ile müslümanlar arasındaki ayrımı kaldırmış, bu düzenleme gayrimüslimler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.¹⁸⁰ Fermanda "Osmanlıcılık"¹⁸¹ kapsamında bir milliyetçilik anlayışı vardır. Milliyetçilik, Osmanlı Devleti'nin lehineyse iyi, tebaa için "Ulus Milliyetçiliği" ise kötüdür.

Fermanla birlikte cins, dil, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin tüm tebaanın kanun önünde eşit olduğu vurgulanmıştır. Ancak uygulamada Tanzimat Fermanı ardından gayrimüslimler özel vergi vermeye devam etmişler, devlet memurluğu vazifesini yapmaktan alıkoymuşlar, devlet okuluna gitme

¹⁷⁶ Karpat, *Kısa...*, s. 48.

¹⁷⁷ *Takvim-i Vekâyi*, Numara 258, 24 Şaban 1259, s.s. 2-3.

¹⁷⁸ Konan, a.g.m., s. 276.

¹⁷⁹ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret yayınları, İstanbul, 1990, s.s. 36-43, 121-139.

¹⁸⁰ Gülsoy, a.g.e., s.s. 39-46.

¹⁸¹ Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlıcılık", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, E- dergi, 2019, 5. Cilt, Sayı 2, s.s. 408-427.

imkânları kısıtlı olmaya devam etmiş, resmi daire olarak sadece “tercüme odasında” görev ifa edebilmişlerdir. Asıl büyük değişim için gayrimüslimlerin 1856 İslahat Fermanını beklemeleri gerekmiştir.

4.2.2. İslahat Fermanı

İslahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nda belirtilen hususların tam anlamıyla hayata geçirilememesi ve yine Batılı devletlerin isteklerinin tam anlamıyla karşılanmaması sebebiyle Sultan Abdülmecid'in izni ile Bâb-ı Âli'de, devlet adamları, cemaat liderleri ve patrikler huzurunda 28 Şubat 1856'da ilan edilmiş bir başka kanunname'dir.¹⁸² Fermanla birlikte “Millet Sistemi” tamamen ortadan kalkmış, Tanzimat Fermanı ile sağlanan reformlar genişletilmiş ve ilk defa İslam Hukukundan doğan “İcmalar”¹⁸³ sona ermiştir.¹⁸⁴ İslahat Fermanı, gayrimüslimlere memur olma yolunu açmıştır.¹⁸⁵ Din değiştirme hakkı kabul edilmiş, İrtidat suçu ortadan kalkmıştır. Vergi sisteminde iltizam usulü kaldırılmış, kamu hizmetlerine girişte eşitlik sağlandığı gibi ayrıca kanun önünde, eğitim hakkında eşitlik uygulamaya konmuş, yargılama ve temsil haklarında bulunan ayrımlar ortadan kaldırılmıştır.¹⁸⁶

Devlet içerisinde müslümanların-gayrimüslimlerle ve gayrimüslimlerin kendi aralarında doğacak hukuki ihtilafların halli için “Karma Mahkemelerin” kurulması karara bağlanmıştır.¹⁸⁷ Mahkemelerde gayrimüslimlere tanınan haklar, eşitliği müslümanlar aleyhine bozmuştur.¹⁸⁸ Mahkemelerde

¹⁸² Adil Şahin, *Devlet İktidarının Sınırlandırılması Başlamında Türkiye Toplumunun Anayasal İnsan Hakları (1808-2011)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012, s. 57; Ataman, a.g.e., s. 20.

¹⁸³ İcma Hakkında Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, “İcma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 417.

¹⁸⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 311.

¹⁸⁵ Gülnihal Bozkurt, “Review of the Ottoman Legal System”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Sayı 3, Ankara, 1992, s. 119.

¹⁸⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (İslahat Fermanı Devri)*, Türk Tarih Kurumu, 6. Cilt, Ankara, 2000, s.s. 1-4; Lewis, *Modern...*, s.s. 116-118; Konan, a.g.m., s. 276.

¹⁸⁷ BOA, İ..MMS. 6-245, (H-29-06-1272); Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006, s. 16.

¹⁸⁸ Üçok-Mumcu-Bozkurt, a.g.e., s. 335; Ekinci, *Osmanlı Hukuku...*, s. 558.

gayrimüslimlerin şahitlik yapabilmesi ve herkesin kendi inancı esasına göre yemin etmesi ilkesi hayata geçmiştir.¹⁸⁹

Islahat Fermanı ile sağlanan toplumsal eşitliğin beraberinde eşit yükümlülükler getirir prensibi devlet hayatına girmiştir.¹⁹⁰ Artık gayrimüslimler de askerlik yapmak zorundaydılar. Bu hizmetten kurtulmanın tek yolu askerlik vergisi olan “bedel-i askerinin” ödenmesiydi.¹⁹¹

Islahat Fermanı ile gayrimüslimler kendi meclislerini oluşturarak kendi meselelerini (ağırlıklı olarak yönetimsel ve dinsel) yönetmiş ve kararlar alabilmişlerdir. Aldıkları kararlar da (Rum Patrikliği Nizâmâtı 1862¹⁹², Ermeni Patrikliği Nizâmâtı 1863¹⁹³ ve Hahamhâne Nizâmâtı 1865¹⁹⁴) Batı ülkeleri tarafından anayasal nitelikli karar metinleri olarak anılmıştır.¹⁹⁵

Islahat Fermanı ile birlikte yabancıların, Osmanlı Devleti topraklarında mülk edinmelerinin önü açılmış ve ayrıca hastane, okul, şirket ve banka imtiyazı da verilmiştir. Modern hapishaneler kurulmaya başlanmış ve işkence yasaklanmıştır.¹⁹⁶ Pratikte işkencenin önüne geçilme imkânı sağlanamamıştır. Fermanda yabancı yatırımcıların teşviki, bilim ve ilminden istifade edilmelidir denmiştir.¹⁹⁷

¹⁸⁹ Necdet Hayta, Uğur Ünal, *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 130.

¹⁹⁰ İnci İnce Çoban, Evşen Altun Aslan, “Vatandaşlık Algısının Dönüşümü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *International Journal of Academic Value Studies*, Volume 3, Issue 12, 2017, s. 345.

¹⁹¹ Ufuk Gülsoy, “Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedeli-i Askeri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 2002, s.s. 93-95.

¹⁹² Ayrıntılı Bilgi İçin Bakınız: Cihan Osmanağaoğlu, *1862 Rum Patrikliği Nizâmâtı Çerçevesinde Fener-Rum-Ortodoks Patrikhanesi*, 12 Levha Yayınevi, İstanbul, 2010, Tüm Kitap.

¹⁹³ Ayrıntılı Bilgi İçin Bakınız: Aylin Beşiryan, “İmparatorlukta Laikleşme Umutları: Ermeni Ulusal Anayasası ve Ermeni Gazetesi Masis 1856-1863”, *Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2007, Tüm tez.

¹⁹⁴ Düstur, Tertip I, Cilt II, 962, 975. “Hahamhâne Nizâmâtı”, 23 Şevval 1281.

¹⁹⁵ Cenk Reyhan, “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, *Türk Tarih Kurumu*, s.s. 33-90, Tüm Makale. <https://belgeler.gov.tr/tam-metin/31/tur>, E.T. 11.11.2022.

¹⁹⁶ Konan, a.g.m., s. 276.

¹⁹⁷ BOA, İ..MMS 7-258, (H-25-07-1272).

5. Anayasal Dönem: Kanun-i Esasi ve İnsan Hakları

Kanun-i Esasi'nin "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-u Umumiyesi" isimli ikinci bölümünde 8. ve 26. maddeler arasında kişi hak ve hürriyetleri düzenlenmiştir. Buna göre anayasanın ilgili maddeleri gereğince Osmanlı uyruğu olan herkes herhangi bir ayrıma tabi tutulmaksızın "Osmanlı Vatandaşı" kabul edilir (8. Madde), madde gereğince Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan herkes dini kimliğine bakılmaksızın "Osmanlı Vatandaşı" sayılacaktır, kişi özgürlüğü teminat altındadır (9. Madde) ve kimse yasalarda belirtilen yolların dışına çıkmak suretiyle cezalandırılmaz (10. Madde), Osmanlı Devleti'nin dini İslam'dır, dini özgürlükler kabul edilmiştir ve güvence altındadır (11. Madde), ancak dini özgürlüğü kabul eden anayasada düşünce hürriyetine yer verilmemiştir, basın kanun dairesinde serbesttir (12. Madde), Ticaret, zanaat ve zirai alanlarda olmak üzere kanun çerçevesinde ortaklıklar kurma hakkı tanınmıştır (13. Madde), toplum içerisindeki bireyler dilek ve şikâyetlerini ilgili mercilere bildirme hakkına sahiptir (14. Madde), kanunlar dâhilinde olmak kaydıyla genel ve özel öğrenim hakkı toplumun tümünü kapsamaktadır (15. Madde), devlet okullar üzerinde her türlü denetim ve gözetim hakkına sahiptir (16. Madde), herkes kanunlar karşısında eşittir (17. Madde), devletin resmi dili Türkçedir (18. Madde), Türkçe bilmek koşuluyla kamu hizmetinde bulunabilmek hakkı toplumun tüm bireylerine tanınmıştır (19. Madde), kanunla belirlenmiş olmak şartıyla herkes vergi vermek zorundadır (20. ve 25. Madde), mal ve mülk teminatı (21. Madde), konut dokunulmazlığı (22. Madde), kimse kanun yolu ile bağlı olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye zorlanamaz (23. Madde), işkence, müsadere, angarya ve her türlü eziyet anayasa gereğince yasaklanmıştır (24. ve 26. Madde).

Temel Hak ve Hürriyetler açısından son derece önemli olan "tabii yargı" ve "tabii hâkim" ilkelerin de 23., 82., 83., 84., 85., 89. maddeler gereğince anayasal güvence altına alınmış olması Kanun-i Esasi'ye ayrı bir değer katmıştır.¹⁹⁸

Anayasada belirtilen maddeler üzerinde yaptığımız tahliller sonucunda anayasal bir eşitliğin sağlanması isteği görülmektedir. Ayrıca modern anlamda bir

¹⁹⁸ Server Tanilli, *Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980, s.s. 4-5; Akıllıoğlu, a.g.e., s. 13; Konan, a.g.m., s. 277.

anayasal metinde bulunması gereken siyasi ve hukuki nitelikteki kişi hak ve hürriyetlerinin metinde ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiş olması takdire şayandır.¹⁹⁹ Fakat anayasada sınırları belirlenen hak ve hürriyetleri lütuf yolu ile bireylere tanıyan yine padişahtır.²⁰⁰ Ayrıca padişahın, anayasada belirtilen hak ve hürriyetleri ihlal etmesi durumunda kim, neyi, nasıl kullanabilecektir. Anayasada bu konuya dair bir hükme de rastlayamamaktayız.²⁰¹

Anayasanın 36. maddesi padişaha geçici olmak üzere kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisini vermiştir.²⁰² Meclisin tamamen kapanmasından sonra padişah anayasadaki geçici olarak kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisini kalıcı bir şekilde dönüştürmüştür.²⁰³ Bu sayede padişah, bağımsız bir şekilde yasama yetkisini kullanmayı devam etmeyi başarmıştır.²⁰⁴

Kişi hak ve hürriyetlerinin, padişah tarafından yok edilebilmesini sağlayan 113. maddenin anayasa metnine girmesi ve bu sayede adeta Tanzimat döneminin gerisine gidilmesinin nasıl izah edilebileceğine dair bir fikrimiz bulunmamaktadır. Bu madde gereğince padişah, devletin herhangi bir yerinde isyana yönelik bir emare varsa orada sıkıyönetim ilan edilebilir denmektedir. Yapılacak tahkikat sonucunda suçlu bulunanların memleketten sürgün edilebilme yetkisi de padişaha aittir.²⁰⁵

5.1. İkinci Meşrutiyet ve İnsan Hakları

24 Temmuz 1908'de Osmanlı ülkesinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. 21 Ağustos 1909 Tarihinde toplanan meclis, Kanun-i Esasi'nin 3., 6., 7., 10., 12., 27., 28., 29.,

¹⁹⁹ Mumcu, İnsan Hakları..., s. 167.

²⁰⁰ Ali Fuat Başgil, *Türk Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri-Mukayeseli Hukuk Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, 1. Cilt, Baha Matbaası, İstanbul, 1957, s. 88; Yavuz Abadan, Bahri Savcı, *Türkiye'de Anayasal Gelişmelere Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1959, s. 37.

²⁰¹ İlhan Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s.s. 28-29.

²⁰² Bozkurt, *Batı Hukukunun...*, Ankara, 2010, s. 70.

²⁰³ Betül Kayar, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukuk Reformları*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2017, s. 40.

²⁰⁴ Mustafa Görürılmaz, *Türklerde Anayasa Hukukunun Gelişimi*, Işık Eğitim Kültür Hizmetleri Yayınları, Ankara, 2007, s. 156.

²⁰⁵ Tarhan Erdem, *Anayasal Belgeler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 12 ve devamı; Erdoğan, *Türkiye'de...*, s. 41; Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, Ankara, 1957, s.s. 21-22; Özkorkut, *1876 Anayasası'nın...*, s. 177; Konan, a.g.m., s. 277.

30., 35., 36., 38., 43., 44., 53., 54., 76., 77., 119. maddelerinde değişiklik yapmıştır. Kaldırılan 119. maddenin yerine geçmek üzere 119., 120., ve 121. maddeler ilave edilmiştir.²⁰⁶ Yapılan bu değişiklikler sayesinde devletin siyasi yapısı yeniden değişmiş ve mutlak monarşi tamamen sınırlandırılmış ve parlamenter sisteme geçilmiştir.²⁰⁷ Anayasa hukukçuları Kanun-i Esasi'de yapılan bu denli büyük değişiklikleri adeta yeni bir anayasa yapımı olarak değerlendirmiş ve değişiklikler sonrasında ortaya çıkan metni "1909 Anayasası" olarak tanımlamışlardır.²⁰⁸

Makalemiz açısından 21 Ağustos 1909 tarihinde padişahın yetkilerini sınırlayan değişikliklere değinecek olursak: Meclis-i Mebusan, padişahın kararı olmaksızın resen bir araya gelebilecektir. Meclis-i Ayan'ın onayı esas olmakla birlikte padişah, Meclis-i Mebusanı feshedebilecek ancak yeni Meclis üç ay içerisinde bir araya gelmek zorunda olacaktır. Meclis-i Umumi yasama yetkisini dilediği gibi kullanabilecek, ihtiyaç halinde her iki Meclisin üçte iki çoğunluğu ile padişahın veto engelinin önüne geçilebilecektir. Göreve yeni gelen her padişah, Meclis-i Umumi önünde, anayasa hükümlerine uymayı kabul ettiğine dair yemin edecektir. Yürütme yetkisini sadrazam (başbakan) ve bakanlar kurulu kullanacaktır. Bakanlar, sadrazam tarafından seçilip, padişahın onayına sunulacaktır. Padişah, mahkeme kararı olmadan keyfi sürgün kararı verme yetkisi bulunmayacaktır.²⁰⁹ II. Meşrutiyetin ardından anayasada hak ve hürriyetler konusunda birçok gelişme yaşanmakla birlikte bunların içinde bizce en önemli olan, Kanun-i Esasi'de kişi hak ve hürriyetlerine en büyük tehdit olan 113. maddenin kaldırılmasıdır.

Padişahın yetkileri ile ilgili düzenlemelerin ardından: Osmanlı vatandaşlarına örgütlenme ve teşkilatlanma hakkı verilmiş ve bu örgütlenmelerin siyasi nitelikli

²⁰⁶ 1909 Yılında Yapılan Değişiklikler İçin Bkz; Düstur, II. Tertip, I. Cilt, s.s. 638-644.

²⁰⁷ Abdullah İslamoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913)*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2004, s.s. 130-131.

²⁰⁸ Servet Armağan, *Memleketimizde Anayasa, Seçimler ve Anayasa Mahkemesi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1975, s. 22; Mustafa Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Dördüncü Baskı, Orion Yayınevi, İstanbul, 2007, s.s. 136-140; İslamoğlu, a.g.e., s.s. 119-120.

²⁰⁹ Cem Eroğul, "1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri", Editör Sina Akşin, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 107; Armağan, *Memleketimizde...*, 22- 23.

olmasına bir sınırlama getirilmemiştir.²¹⁰ Bu sayede çok sayıda dernek, cemiyet ve siyasi parti kuruluşu gerçekleşmiş ve bu donem adeta “Osmanlı Cemiyetler Devresi” olarak nitelendirilmiştir.²¹¹ “Matbuat kanun dairesinde serbesttir” hukmu gevşetilerle maddeye “hiçbir veçhile kableltab teftiş ve muayeneye tabi tutulamaz” lafzının eklenmesiyle basının nefes alması sağlanmıştır.²¹² Posta aracılığı ile haberleşme dokunulmazlığı, herkesin toplanma ve orgutlenme ozgurluklerinden yararlanabileceği, parlamenter meşrutiyet idaresi ile herkesin demokratik bir ortamda yaşama hakkına sahip olacağı anayasa metninde kendisine yer bulmuştur.²¹³ Yapılan bu değişikliklerle Kanun-i Esasi gunumuz manasındaki anayasalara bir miktar daha yakınlamıştır.²¹⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin, klasik donem devlet yapısının tum organları İslam Hukuku normlarına gore belirlenmesinin yanında oncelki bolumlerde ifade edildiği gibi İslam Hukuku tarafından ozellikle kamu hukuku gibi duzenleme yapılması gereken alanlarda orfi hukuk sistemi devreye sokulmuştur. Osmanlı Devleti’nde adaletin en onemli unsur olduğu, tum yoneticiler ve tebaanın da adaletin gerçekleşmesi için çaba sarf etmesinin gerekli olduğunu tespit edilebilmektedir.

Dunya tarihinin her doneminde adaleti hakkıyla tesis edebilen devletlerin en gelişmiş devletler sıralamasında ilk sıralarda olması bir tesaduf değildir. Klasik donemde Osmanlı Devleti’de dünyanın buyuk devletleri arasındaydı. Fakat buna rağmen Osmanlı Devleti’nin klasik doneminde İslam Hukukunun esaslarının dışına çıkılarak hak ihlalleri gerçekleşmiştir. Bu devlet yonetimi açısından tehdit olarak gorulen unsurların imhası açısından maruz gorulebilir. Ancak Osmanlı Devleti bazı konularda keyfi olarak hak ihlallerinde sınırları aşarak İslam Hukuku esaslarına uymamıştır.

Osmanlı Devleti’nde, mutlak monarkın kendi yetkilerini sınırladığı ilk metin olan Sened-i İttifak bir darbe neticesinde gerçekleşen olaylar sonucunda ortaya

²¹⁰ Kolukırık, a.g.t., s. 20.

²¹¹ Gokhan Kaya, *II. Meşrutiyet Doneminin Demokratları Osmanlı Demokrat Fırkası*, İletifim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 103.

²¹² Dustur, II. Tertip, I. Cilt, s. 640.

²¹³ ozlem elik Kolukırık, “II. Meşrutiyet Reformları”, *T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitusu, Tarih Anabilim Dalı, Yakıncığ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yuksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2014, s. 55; Eroğul, a.g.m., s. 107; Armağan, *Memleketimizde...*, 22- 23.

²¹⁴ Konan, a.g.m., s. 278; Mumcu, *İnsan Hakları...*, s.s. 174-176.

çıkılmış ve bir süre sonra padişah bu sınırlamaları bertaraf etmeyi başarmıştır. Bu durumun haricinde insan hakları ile ilgili düzenlemelerin yapılarak ilan edildiği Tanzimat Fermanı'nın ardından girilen Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerin hep yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştiğini, bu açıdan insan haklarının tarihsel gelişimi hakkında Osmanlı Devleti'nin, Batı dünyasından farklılaştığını görülmektedir.

Tanzimat Fermanı ile başlayan sürecin ana amacı Osmanlı Devleti'ni yeniden geçmişteki ulaştığı zirveye geri döndürmektir. Fakat Tanzimat ve Islahat fermanları ilanı ile birlikte devlet, eski gücünden çok şey yitirdiğini ve Batı ile arasındaki farkın açılmış olduğunu kabul ettiğini de ilan etmiş oluyordu.

Osmanlı bürokratları açısından ise ana amaç merkezi yapıyı güçlendirmek, güçlü merkezi yapı sayesinde arzu edilen değişikliklerin bürokratik baskı yoluyla yürürlüğe konmasını sağlamaktan ibaretti. Bu sebepten dolayı özgürlüklerin genişletilmesinin Osmanlı bürokratları açısından pek bir ehemmiyeti yoktu, onlar için fermanlarla yapılmak istenen merkezileşme adı altında güçlü bir bürokratik yapı teşkil etmekten ibaretti.

Fermanlar sayesinde unutulmuş olan İslam Hukuku Şura Prensibi olan "Meşveret Sistemi" yeniden hatırlanmıştır. Tanzimat dönemi ile birlikte yerel meclisler kurularak faaliyete geçmiş ve meclislerde müslüman ve gayrimüslim unsurlara yer verilmesi sayesinde siyasi sistem dünyevi bir müesseseye kavuşmuştur. Özellikle Islahat Fermanı sonrasında Osmanlı Devleti, Batı Hukuk Sistemini esas aldığı ilan etmiş oluyordu. Islahat Fermanı, İslam Hukukunun terkedilerek "laik" niteliğe sahip olarak düzenlenmiş ilk belgedir.

Tanzimat ve Islahat fermanlarının imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan vatandaşlar açısından ana amacı tebaanın bir potada eritilmek suretiyle devlete olan aidiyetin arttığı bir "Osmanlı Milleti" oluşturmaktır. Ancak Islahat fermanı ile gayrimüslimlerin kamu görevlerine atanmaları ve kendilerine siyasi haklar verilmesi müslümanların tepkisine yol açmıştır. Gayrimüslimlere sağlanan aşırı imtiyazlar ve üstüne üstlük askerlikten muaf tutulmaları onları ülke içerisinde zenginleştirmiş, böylelikle eşit haklara sahip bir "Osmanlı Milleti" oluşturma rüyası daha başlamadan sonlanmıştı.

Sultan Abdülaziz'e karşı bir darbenin gerçekleşmiş olması ve devletin içerisinde bulunduğu durum sistemin tıkanmış olduğuna işaret etmekteydi. Kanun

yapıcıların bu tarzda mutlak yetkilere sahip olmalarından dolayı bunların karşısına Genç Osmanlılar çıkmıştır. Namık Kemal, Ali Suavi, Recaizade Mahmut Ekrem, Ziya Paşa'nın muhaliflikleri, padişahıtan ziyade bürokratların faaliyetlerinedir. Gerek ulema gerekse halk aydınları bürokratik oligarşiden kurtulmak ve padişahın yetkilerini sınırlayan halkın seçtiği temsilciler aracılığı ile oluşturulan bir meclis istemişlerdir. Bu meclis sayesinde yeni kanunlar yapılacak ve yürütme işlevini gerçekleştirecek bir hükümetin kurulmasının önu açılmış olacaktır. Bu yeni sistemin dayanağını ise bir anayasaya oluşturmalıydı. Osmanlıda yeni bir anayasa hazırlanması talebi küçük bir azınlık desteği ile birlikte yine Tanzimat dönemindeki gibi üst düzey bürokratların baskısıyla tavandan gelmekteydi.

Yaşanan gelişmeler sonucunda I. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı ülkesinde anayasal bir döneme geçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan metin Kanun-i Esasi adı ile anılmıştır. Kişi hak ve hürriyetleri açısından takdire şayan olan anayasada bu hakların ihlal edilmesi durumunda ne yapılacağı hususunun düzenlenmemiş olması anayasa açısından eleştiri konusu olmakla birlikte bir anayasa yapma tecrübesine sahip olmayan Osmanlı Devleti açısından bu durum gayet kabul edilebilir bir niteliğe sahiptir.

Birinci Meşrutiyet, padişahın yetkilerini kısıtlama konusunda kendinden beklenileni verememiştir. Anayasaya göre devlet yapısı içerisinde en üstün otorite padişah'tır. Kuvvetler ayrılığını garanti kapsamı altına alacak düzenlemelere anayasada yer verilmemiştir. Anayasanın 7. maddesine göre padişah bakanları seçer, azleder, sadrazamı atar, azleder, ayrıca meclise karşı sorumlu da değildir. İşin enteresanı madde de bunlar padişaha yetki olarak değil, bizzat padişahın sahip olduğu haklar olarak sayılmışlardır.

II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı ülkesi artık parlamenter bir rejime de geçiş yapmış, yukarıda belirttiğimiz değişiklikler sayesinde devletin rejimi yeniden değişmiştir. Padişahın yetkilerini tam anlamıyla kısıtlayan maddelerin yanında meşhur 113. maddenin kaldırılması, vatandaşlara örgütlenme ve teşkilatlanma haklarının verilmesi, basın hürriyeti, haberleşme dokunulmazlığı, herkesin toplanma ve örgütlenme özgürlüklerinden yararlanabileceği, parlamenter meşrutiyet idaresi ile herkesin demokratik bir ortamda yaşama haklarının anayasal metinde kendisine yer bulması çok önemlidir.

Kanaatimize göre fermanların tebaa açısından ortak özelliği, yapılmak istenilen her şeyin tabandan değil tavan gelmesidir. Bu husus anayasal dönemin

başlangıcında da aynı şekilde devam etmiştir. Ancak II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında tabandan gelen bir takım hak ve hürriyetler hakkında anayasa da değişiklikler yapılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin başlangıcından yıkılışına kadar geçen süre içerisinde bazı açıdan insan hak ve hürriyetlerinin uygulanmasında döneminin ilerisinde bazı açıdan ise geride olduğu ifade edilmiş olsa da genel olarak Osmanlı Devleti'nde insan hak ve hürriyetlerine önem verildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

RESMÎ YAYINLAR

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ..MMS., 7-258, (H-25-07-1272).
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ..MMS., 6-245, (H-29-06-1272).
Düstur, I. Tertip, I. Cilt.
Düstur, I. Tertip, II. Cilt.
Düstur, II. Tertip, I. Cilt.
Takvim-i Vekâyi, Numara 258, 24 Şaban 1259.

KİTAPLAR

- Abadan Yavuz, Savcı Bahri , *Türkiye'de Anayasal Gelişmelere Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959.
Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, 1. Cilt, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.
Akgündüz Ahmet, Öztürk Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
Akıllıoğlu Tekin, *İnsan Hakları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 7, Ankara, 1995.
Akyılmaz Gül, *Siyasi Tarih*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015.
Anayurt Ömer, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kaynakları*, On Birinci Basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2011.

(ATAD)

- Ansay Şakir, *Hukuk Tarihinde İşlam Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002.
- Armaĝan Servet, *Memleketimizde Anayasa, Seĝimler ve Anayasa Mahkemesi*, Faklter Matbaası, İstanbul, 1975.
- Arsel İlhan, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.
- Ataman Pelin Zeynep, *Avukatlar İçin El Kitabı 1-Savunma Etiği*, Türkiye Barolar Birliği ve Karakatr Yayınları, İstanbul, 2012.
- Atay Cevdet, *Hukuka Giriş, Hukuksal Kavramlar ve Kurumlar*, Sentez Yayınları, Bursa, 2012.
- Atay Ethem Ender, *Hukuk Başlangıcı*, 5. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017.
- Aybay Aydın, Aybay Rona, *Hukuka Giriş*, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Aydın Akif Mehmet, *İşlam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Aydın Akif Mehmet, *Osmanlı Deoletinde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014.
- Aydın Akif Mehmet, *Türk Hukuk Tarihi*, 15. Basım, Beta Yayınları, İstanbul, 2018.
- Aydın Nizamettin, *3 Ekim 2001 tarihli Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Hürriyetler zerine Etkileri*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2008.
- Aydın Nurullah, *Hukuka Giriş Temel Kavramlar*, 7. Basım, Adalet Yayınevi, Ankara, 2007.
- Baş Haydar, *İnsan Hakları Açısından Veda Hutbesi ve Evrensel Beyanname*, İcmal Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Başgil Ali Fuat, *Esas Teşkilat Hukuku Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, Cilt 1, Baha Matbaası, İstanbul, 1960.
- Başgil Ali Fuat, *Türk Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri-Mukayeseli Hukuk Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, 1. Cilt, Baha Matbaası, İstanbul, 1957.
- Battal Ahmet, *Hukukun Temel Kavramları*, 7. Basım, Seĝkin Yayınları, Ankara, 2011.
- Berkes Niyazi, *Türkiye'de ağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978.
- Bey Zade Ata Tayyar , *Osmanlı Saray Tarihi Tarih-i Enderun*, Derleyen Mehmet Arslan, 2. Cilt, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Bilge Necip, *Hukuk Başlangıcı*, 30. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2012.
- Bozkurt Gülnihal, *Batı Hukukununun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Deoleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

- Bozkurt Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1989.
- Bozkurt Enver, *İnsan Haklarının Korunmasında Uluslararası Hukukun Rolü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003.
- Can Halil, Güner Semih, *Hukukun Temel Kavramları*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999.
- Centel Nur, *Ceza Muhakemesi Hukukunda Müdafii*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1984.
- Centel Nur, Zafer Hamide, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 6. Basım, Beta Yayınları, İstanbul, 2008.
- Cin Halil, Akyılmaz Gül, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995.
- Cin Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1988.
- Dağcı Şamil, *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Derdiman Cengiz, *Anayasa Hukuku*, Alfa Aktüel Yayınları, Bursa, 2001.
- Donnelly Jack, *Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları*, Çeviren: Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Yetkin Yayınevi, Ankara, 1995.
- Dönmezer Sulhi, Erman Sahir, *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku, Genel Kısım*, 1. Cilt, 11. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Ekinci Buğra Ekrem, *Osmanlı Hukuku-Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Ekinci Buğra Ekrem, *Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat Sonrası*, 2. Basım, Arı-Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- Ekinci Buğra Ekrem, Şimşirgil Ahmet, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ercan Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Gayr-i Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Erdem Tarhan, *Anayasal Belgeler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Erdoğan Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, 4. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001.
- Erdoğan Mustafa, *Anayasa Hukuku*, Dördüncü Baskı, Orion Yayınevi, İstanbul, 2007.

- Erdoğan Mustafa, *Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara, 2009.
- Eren Cevat Ahmet, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, Derin Yayınları, İstanbul, 2007.
- Eryılmaz Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Fendoğlu Tahsin, *Devlet Diplomasisi ve İnsanın Özgürlük Mücadelesi*, 2. Basım, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Gedikli Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI-XVII Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Gemalmaz Semih Mehmet, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Genç Mehmet, *İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri, Ulusal ve Uluslararası Temel Mevzuat*, Bursa, 1997.
- Görüryılmaz Mustafa, *Türklerde Anayasa Hukukunun Gelişimi*, Işık Eğitim Kültür Hizmetleri Yayınları, Ankara, 2007.
- Gözler Kemal, *İnsan hakları Hukukuna Giriş*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2017.
- Gözler Kemal, *Kısa Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2009.
- Gözler Kemal, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2011.
- Gözler Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2000.
- Gözübüyük Şeref, Kili Suna, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006.
- Gülsoy Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000.
- Güneş İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, I. Cilt, TBMM Basımevi, Ankara, 1997.
- Güriz Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, On Dokuzuncu Basım, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2019.
- Hamidullah Muhammed, *İslam Anayasa Hukuku*, Derleyen; Vecihi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Hayta Necdet, Ünal Uğur, *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.
- İmber Colin, *Şeriattan Kanuna, Ebussuud ve Osmanlı’da İslami Hukuk*, Çeviren Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- İnalçık Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Devleti Üzerine Araştırmalar II*, 39. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- İnalçık Halil, *Osmanlı’da Devlet Hukuk Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.

- İslamoğlu Abdullah, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913)*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kaboğlu İbrahim, *Kolektif Özgürlükler*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1989.
- Kaboğlu İbrahim, *Özgürlükler Hukuku*, Afa Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kafadar Cemal, *Osmanlı'da Din- Devlet İlişkisi*, Osmanlı'da Din- Devlet İlişkileri, Hazırlayan Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999.
- Kalabalık Halil, *İnsan Hakları Hukuku*, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009.
- Kalabalık Halil, *Temel Hukuk Bilgisi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2018.
- Kallek Cengiz, *Asr-ı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, İz Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kapani Münci, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İzmir, 1991.
- Kapani Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.
- Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri)*, Türk Tarih Kurumu, 6. Cilt, Ankara, 2000.
- Karaman Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Karpat Kemal, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- Karpat Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi*, İmge Kitapevi, Ankara, 2008.
- Kaya Gökhan, *II. Meşrutiyet Döneminin Demokratları Osmanlı Demokrat Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kaynar Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- Kenanoğlu Macit, *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Kili Suna, Gözübüyük Şeref, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.
- Koca Mahmut, Üzülmüş İlhan, *Türk Ceza Hukukunda Genel Hükümler*, 7. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2014.
- Küçük Cevdet, *Osmanlı Millet Sistemi ve Tanzimat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- KJ Mason, *Cumhuriyetten Reich'a: Almanya Tarihi 1918-1945*, McGraw-Hill Yayıncılık, Utah-USA, 2003.
- Lewis Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 8. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul, 2000.
- Mumcu Ahmet, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Savaş Yayınları, Ankara, 1992.

- Mumcu Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Yargıda Rüşvet)*, 3. Basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2005.
- Mumcu Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Phoneix Yayınları, Ankara, 2007.
- Mumcu Ahmet, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No 307, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972.
- Oğuz Arzu, *Karşılaştırılmalı Hukuk*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003.
- Okandan Recai, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, 1. Kitap, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1997.
- Onar Sami Sıddık, *İdare Hukuku*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1944.
- Ortaylı İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2020.
- Ortaylı İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.
- Osmanağaoğlu Cihan, *1862 Rum Patrikliği Nizâmâtı Çerçevesinde Fener-Rum-Ortodoks Patrikhanesi*, 12 Levha Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Özbey Özcan, *İnsan Hakları Evrensel İlkelerinin Avrupa Mahkemesi'nde Uygulanması*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2004.
- Öztürk Bahri, Erdem Ruhan Mustafa, Özge Sırma, Saygılar Yasemin, *Ceza Muhakemesi Hukuku-Temel Bilgiler*, 4. Basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006.
- Pakalın Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- Paşa Cevdet Ahmet, *Ma'rûzât*, Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- Paşa Ziya, *Ortaçağın Karanlık Çehresi: Engizisyon Mahkemeleri*, Çeviri Cahit Külekçi, 1 Basım, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Sander Oral, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.
- Sarıca Murat, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981.
- Savcı Bahri, *Yaşam Hakkı ve Boyutları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No 449, İnsan Hakları Merkezi Yayınları No 1, Ankara, 1980.
- Seydişehri Esad Mahmud, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, Matbaa-ı Amire, İstanbul.
- Soyaslan Doğan, *Ceza Muhakemeleri Usulü Hukuku*, 3. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2007.

- Şahin Adil, *Devlet İktidarının Sınırlandırılması Bağlamında Türkiye Toplumunun Anayasal İnsan Hakları (1808-2011)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012.
- Shaw J. Stanford ve Shaw Kural Ezel, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren Mehmet Harmancı, Cilt II, E yayınları, İstanbul 2010.
- Şişman Gülden, Sarsıkoğlu Şenel, Savrun Fatma Nibal, *Hukuk Başlangıcı*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2022.
- Tabakoğlu Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 1. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985.
- Tanilli Server, *Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980.
- Tanör Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 2. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1988.
- Tanör Bülent, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS Yayınları, İstanbul, 1990.
- Tezcan Durmuş, Erdem Ruhan Mustafa, Sancaktar Oğuz, Önok Murat Rifat, *İnsan Hakları El Kitabı*, 3. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2010.
- Toroslu Nevzat, Feyzioğlu Metin, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, Savaş Kitap ve Yayınevi, Ankara, 2006.
- Tunaya Zafer Tarık, *Türkiye'nin Siyasi Batılılaşma Hareketleri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1960.
- Udeh Abdülkadir, *Mukayeseli İslam Hukuk ve Beşeri Hukuk*, Rehber Yayınları, 1. Cilt, İstanbul, 1990.
- Uygun Oktay, *1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi*, Kazancı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Uzunçarşılı Hakkı İsmail, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 4. Basım, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, Ankara, 2014.
- Uzunçarşılı Hakkı İsmail, *Kapıkulu Ocakları*, I. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
- Üçok Coşkun, Mumcu Ahmet, Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, 20. Basım, Savaş Yayınevi, Ankara, 2018.
- Ünal Şeref, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, TBMM Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 1995.
- Yahya Deryal, *Hukukun Temel Kavramları (Hukuka Giriş)*, 7. Basım, Derya Kitabevi, Trabzon, 2011.
- Yenisey Feridun, *Hazırlık Soruşturması ve Polis*, Beta Basın Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1987.

Yayın Kurulu, Hüsrev Mehmet Paşa (Koca), *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 2, Yapı ve Kredi Kùltür Sanat Yayıncılık A.ř., İstanbul, 1999.

MAKALELER

Abadan Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Dergisi*, 14. Cilt, Sayı 1, Ankara, 1957.

Akman Mehmet, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I, I. Tertip Düstür 'un Tarihi Fihrist ve Dizini", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 3, İstanbul, 2007.

Akyılmaz Gül, "Osmanlı Devletinde Eşitlik Kavramının Gelişimi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Dergisi*, 7. Cilt, Sayı 1-2, Konya, 1999.

Akyılmaz Gül, "Osmanlı Devletinde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Dergisi*, 12. Cilt, Ankara, 2008.

Alpkaya Gökçen, "Osmanlı Hukuk Reformu ve Kişi Özgürlükleri", *İnsan Hakları Yılığı*, 12. Cilt, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990.

Arsebük Esad, "Türkiye'de Medeni Hukukun İnkışaf Sahası", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Dergisi*, 1. Cilt, Sayı 1, Ankara, 1943.

Arslan Abdullah, "Fransız Devrimi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi", *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları, Birikimler 4*, Kurtiş Matbaası, İstanbul, 2013.

Arslan Zehra, "Sened-i İttifak'ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 8, 2013.

Atar Yavuz, "Anayasa Yapımında İnsan Haklarının Düzenlenmesi ve Sınırlanmasıyla İlgili Tercihler", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 21, Ankara, 1998.

Bozkurt Gülnihal, "Review of the Ottoman Legal System", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Sayı 3, Ankara, 1992.

Bozkurt Gülnihal, "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk, Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Bozkurt Gülnihal, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Dergisi*, 43. Cilt, Sayı 1-4, Ankara, 1993.

- Canatar Mehmet, "Yasa, Yasak, Yasakname Tabirleri", *Adalet Kitabı*, (Editörler Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Arslantaş), Kadim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Cin Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, Derleyen Hakkı Dursun Yıldız, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi VII, Sayı 142, Ankara, 1992.
- Coşar Ahsen Vedat, "Avukatlık Mesleğinin ve Baroların Tarihsel Gelişimi", *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 4, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2018.
- Çalık Tacettin, "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24. Cilt, Sayı: 1, Konya, 2016.
- Çoban İnce İnci, Aslan Altun Evşen, "Vatandaşlık Algısının Dönüşümü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *International Journal of Academic Value Studies*, Volume 3, Issue 12, 2017.
- Demir Abdullah, "Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1. Cilt, Sayı 1, 2017.
- Doğan Bayram, Turan Mehmet, "Anayasa Hukuku Bağlamında Medine Vesikası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2. Cilt, Sayı 1, Isparta, 2021.
- Dönmez Kâfi İbrahim, "İcma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Ekinci Buğra Ekrem, "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Ankara Barosu Dergisi*, Ankara Barosu Yayınları, Sayı 1, Ankara, 2001.
- Elçi Harun Mehmet, "Avukatlık Mesleği", *İzmir Barosu Dergisi*, Sayı 3, Toprak Ofset Matbaacılık Yayınları, İzmir, 2010.
- Ellek Hasan, "Osmanlı'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Mecelle", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3. Cilt, Sayı 6, Gümüşhane, 2014.
- Erbay Advaye, "İnsan Hakları ve Demokrasi Açısından Yurttaşlık", *International Congress On Intercultural Dialogue and Education*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2009.
- Eroğul Cem, "1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri", Editör Sina Akşin, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

- Gülsoy Ufuk, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedeli-i Askeri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 2002.
- Heyd Uriel, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", Çeviren: Selahattin Eroğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1983.
- İnalçık Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Adalet Kitabı*, Editörler Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Arslantaş, Kadim Yayınları, Ankara, 2012.
- Karabulut Mustafa, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 94. Cilt, Sayı 187, Ankara, 2010.
- Koç Yunus ve Tuğluca Murat, "Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 2, İstanbul, 2006.
- Konan Belkis, "İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15. Cilt, Sayı 4, Ankara, 2011.
- Konan Belkis, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57. Cilt, Sayı 1, Ankara, 2008.
- Kütükoğlu Mübahat, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, Editör; E. İhsanoğlu, 2. Cilt, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1999.
- Lütem İlhan, "Ferdin Milletlerarası Himayesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9. Cilt, Sayı 1-4, Ankara, 1952.
- Miras Talat, "İnsan ve Vatandaş Hakları Demeci", *İnsan Hakları Dergisi*, Sayı 9, Yayın Yeri Yok, 1947.
- Mosca Gaetano, "Magna Charta'dan 20. Asra Kadar İngiliz Anayasa Hareketleri, Çeviri: Mukbil Özyörük, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5. Cilt, Sayı 1-4, Ankara, 1948.
- Olgun Kenan, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27. Cilt, Sayı 79, Ankara, 1984.
- Önsoy Rifat, "Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri", *Hüef Dergisi*, 4. Cilt, Ankara, 1986, s. 27.
- Özcan Abdülkadir, "Devşirme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

- Özkorkut Ünal Nevin, "Yargı Bağımsızlığı Açısından Osmanlı'da ve Günümüz Türkiye'sinde Yargıya Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57. Cilt, Sayı 1, Ankara, 2008.
- Reyhan Cenk, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni- Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Türk Tarih Kurumu*, 27. Cilt, Sayı 31, Ankara, 2006.
- Sancar Mithat, "İnsan Hakları Açısından 1982 Anayasası", *Amme İdaresi Dergisi*, 25. Cilt, Sayı 2, Ankara, 1992.
- Seviğ Raşit Vasfi, "Engizisyon Muhakeme Usulü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18. Cilt, Sayı: 1-4, Ankara, 1961.
- Sevindik Hande, "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Koruma Sistemleri", *İzmir Barosu Dergisi*, Sayı 3, Yıl 84, İzmir, 2019.
- Seyitdanlıoğlu Mehmet, "Divan-ı Hümayûn'dan Meclis-i Me'busan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Derleyenler Halil İncılık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012.
- Sınar Hasan, "Karşılaştırmalı Hukuk ve Türk Hukuku Yönünden Ceza Muhakemesinde Adil Yargılanma Hakkının Tarihsel Temelleri", *Türkiye Adalet Akademi Dergisi*, Sayı 21, Türkiye Adalet Akademisi Yayınevi, Ankara, 2015.
- Turan Muzaffer, "Sosyolojinin Fransa'da Doğuşu Döneminde Osmanlı Toplumunda Çağdaşlaşma Hareketleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Türkmenoğlu Ali Mehmet, "Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlıcılık", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, E- dergi, 2019, 5. Cilt, Sayı 2.
- Üçok Coşkun, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4. Cilt, Sayı 1, Ankara, 1947.

TEZLER

- Altuntaş Mehmet, "Türk Anayasalarında İnsan Hakları", *T.C. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi)*, Ankara, 2002.
- Beşiryan Aylin, "İmparatorlukta Laikleşme Umutları: Ermeni Ulusal Anayasası ve Ermeni Gazetesi Masis 1856-1863", *Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler*

- Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007.*
- Bozaslan İbrahim Halil, “Osmanlı’da Ceza Adaletinin Dönüşümü: Hukuki Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat Fermanı”, *T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ceza Adaleti Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2020.*
- Cangir Mehmet, “Merkeziyetçilik Âdemi Merkeziyetçilik Sarmalında Yetki Genişliği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.*
- Değirmenci Rıdvan, “Tanzimat Sürecinde Osmanlı Devleti’nin Hukuk Değişimi ve Namık Kemal’in Hukuk Anlayışı”, *T.C. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2015.*
- Kayar Betül, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukuk Reformları, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2017.*
- Kalıpçı Esad Mahmud, *Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Müsadere Kurumu, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.*
- Koca Mahmut, “Hazırlık Soruşturmasında Sanığın Savunma Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1998.*
- Kolukırık Çelik Özlem, “II. Meşrutiyet Reformları”, *T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014.*
- Ölmeztoprak Kara İnanç, “Türk Anayasalarında İnsan Hakları”, *T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya, 2011.*
- Özdemir Serdar, *Osmanlı Devleti’nde Devşirme Sistemi, T.C. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.*
- Öztürk Funda, “Osmanlı Devleti’nin Adli Modernleşme Sürecinde Avukatlık Mesleği”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017.*
- Yaman Ömer Faruk, *İnsan Hakları Perspektifinden Medine Vesikası İle Magna Charta’nın Karşılaştırılması, Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası*

Armağan Seçkin

Osmanlı Devleti'nde Temel Hak ve Hürriyetlerin Anayasal Nitelikteki Yasal Metinlere Yansıması

İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Yayla Mustafa, *İslam Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1994.

ANSİKLOPEDI

Meydan Larousse Ansiklopedisi

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi

İNTERNET ADRESLERİ

<https://belgeler.gov.tr/tam-metin/31/tur>, Son Erişim Tarihi, 27.04.2023.

<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.459.5162&rep=re1&type=pdf>, Son Erişim Tarihi, 16.04.2023.

<https://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/3657956/sened-i-ittifak-in-ortaya-cikisi-ve-insan-haklari-bakimindan-degerlendirilme>, Son Erişim Tarihi, 13.04.2023.

<https://www.dergipark.org.tr/tr/pub/jhf/issue/48155/601640>, Son Erişim Tarihi 26.04.2023.

(ATAD)

- 133 -

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 22.03.2023

Submitted: 22.03.2022

Kabul Tarihi: 07.05.2023

Accepted: 07.05.2023

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1269017>

Övünç BARDAKOĞLU¹

OSMANLI'DA DEMİRYOLLARI VE ETKİLERİ: ŞARK EKSPRESİ'NİN İSTANBUL'DA YARATTIĞI DEĞİŞİM

Öz: Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir Şekilde demiryolu seferberliğine başlamıştır. Askeri ve stratejik hedeflerle yapımına karar verilen demiryollarının gerek halk gerekse de devlet yönetimi üzerinde önemli etkileri olmuştur. İlk demiryolu yapımları, verilen imtiyazlarla yabancı devletler tarafından sağlanmış olsa da sonrasında Osmanlı Devleti kendi sermayesi ile demiryolu hatlarını hayata geçirebilmiştir. Osmanlı topraklarındaki demiryolu hatlarının birleşme noktası olarak İstanbul; Anadolu'dan Avrupa'ya ya da Avrupa'dan Anadolu'ya gönderilmesi planlanan her türlü ürünün yönlendirildiği bir merkez haline gelmiştir. Rumeli Demiryolunun faaliyete geçmesi ile İstanbul, Avrupa'ya açılan bir kapı olarak modernleşmenin Osmanlı'da başladığı ilk yerdir. Paris- İstanbul arasında sefer yapan Şark Ekspresi, yüksek gelir düzeyi ve harcama potansiyeline sahip yolcuları ile İstanbul'un sosyal, kültürel, ekonomik ve mimari yapısında kalıcı etkilere neden olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin demiryolu politikaları, demiryollarının devlet ve halk üzerindeki etkileri incelenmiş, söz konusu dönemde İstanbul'un toplumsal ve ekonomik yapısından bahsedilmiş, Şark Ekspresinin faaliyete geçtiği yıllardaki ilk seferlerin İstanbul'da yarattığı değişim ve devamında ortaya çıkan turizm hareketleri ile ilgili kavramsal yaklaşımda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı demiryolları, Rumeli demiryolu, Şark Ekspresi, İstanbul.

Railways in the Ottoman Empire and Its Effects: The Change Created by the Orient Express in Istanbul

¹ Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Turizm İşletmeciliği Bölümü, ovunc.bardakoglu@deu.edu.tr, ORCID <https://orcid.org/0001-7928-56671>

Abstract: Ottoman Empire XIX. In the second half of the century, it started to mobilize the railway quickly. The railways, which were decided to be built with military and strategic objectives, had significant effects on both the public and the state administration. Although the first railway constructions were provided by foreign states with the privileges given, the Ottoman Empire was able to implement the railway lines with its own capital. Istanbul as the junction point of the railway lines in the Ottoman lands; It has become a center where all kinds of products planned to be sent from Anatolia to Europe or from Europe to Anatolia are directed. With the operation of the Rumeli Railway, Istanbul is the first place where modernization began in the Ottoman Empire as a gateway to Europe. The Orient Express, which travels between Paris and Istanbul, has had lasting effects on the social, cultural, economic and architectural structure of Istanbul with its passengers with high income and spending potential. In this study, the railway policies of the Ottoman Empire, the effects of the railways on the state and the public were examined, the social and economic structure of Istanbul in the said period was mentioned, the conceptual change created by the first voyages of the Orient Express in the years when it was active and the subsequent tourism movements. Approach has been attempted.

Keywords: Ottoman railways, Rumelian railway, Orient Express, Istanbul

Giriş

Buharlı makinelerin ulaşımda ve takip eden süreçte trenlerde kullanılmaya başlandığı XIX. yüzyıl tüm dünyada hızlı ve etkili bir değişim sürecinin de başlangıç yıllarıdır. Demiryolları kıtalar, ülkeler ve kentler arasındaki mesafeleri kısaltarak, konforlu ve güvenli ulaşım imkânı yaratmıştır. Demiryolu ulaşımının hayata geçirildiği ilk dönemlerde amaç yük ve hayvan taşınması iken, zaman içerisinde konforlu seyahat donanımı ile bütünleştiğinde yolcu taşımaya uygun ortam yaratılmış ve seyahate çıkmak isteyen kişiler tarafından sıklıkla tercih edilen bir araç haline gelmiştir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere'de başlayan demiryolu taşımacılığı kısa sürede tüm Avrupa'ya yayılmış, Osmanlı Devleti de bu gelişmeye kayıtsız kalamamıştır. Osmanlı Devleti için demiryolları; çağı yakalamanın aracı, merkezi yönetimin taşraya hakim olması, düzenli vergi toplama yöntemi ve güvenlik sağlama gibi anlamlar ifade etmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı topraklarındaki ilk demiryolu hattı Mısır'da, Anadolu'daki ilk hat ise İzmir- Aydın arasında faaliyete geçmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin ilk aşamada izlediği demiryolu politikası, yabancı ülkelere imtiyaz vererek hat yapımlarını finanse etme yönünde olmuştur.

Demiryollarının hızlıca toprakları birleştirmesi ile öncelikle tarımsal üretim ve tarımla uğraşan yurttaş sayısı artmış buna bağlı olarak da bu bölgelerden toplanan vergi miktarları yükselmiştir. Ürünlerin yurtdışına ulaştırılması ile ortaya çıkan ihracat artışıyla birlikte dış borçların kapatılmasına katkı sağlanmıştır. Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme hareketleri demiryolu ulaşımının etkisiyle hız kazanmış, toplumsal yaşam biçimlerinde gözle görülür değişim yaşanmıştır. Demiryolu bağlantıları sayesinde liman kentleri gelişmiş, farklı iş alanlarının ortaya çıkması ile emeğin değeri artmıştır.

Osmanlı topraklarındaki tüm demiryolu hatlarının birleştiği yer olan İstanbul ise çok kültürlü yapısı ile Devletin Avrupa'ya ve modernliğe açılan kapısı olmuştur. şark ve Garp kültürünün olması gerektiği biçimde sentezlenerek yaşanmasına olanak yaratan bu kentte değişim ve dönüşüm çarpıcı ve hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Rumeli demiryolları ile büyük Avrupa başkentlerinden yolcuların İstanbul'a taşınması yenilenmenin ilk adımlarıdır. Paris ve İstanbul'u birbirine bağlayan şark Ekspresi ilk seferini 1883'te, Rumeli demiryolu hattı tamamlandıktan sonra direkt ilk seferini ise 1888'de yapmış ve İstanbul'daki toplumsal yaşam biçiminde, bir daha geri dönmemek üzere, hızlı bir değişim başlamıştır.

Lüks ve konforlu bir seyahat imkanı sunan şark Ekspresi'nin gelir düzeyi yüksek yolcuları İstanbul'da kaldıkları süre içinde, trende olduğu gibi üst düzey hizmet talep etmiş ve kentteki olanaklar Avrupa'dan gelen kabilelerin istekleri doğrultusunda şekillenme eğiliminde olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki demiryolu politikaları ve demiryollarının ortaya çıkardığı; siyasi, kültürel, toplumsal etkiler bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda; şark Ekspresi'nin Paris'ten İstanbul'a sefer düzenlemesi sonucu yaşanan değişim ve dönüşüm süreci değerlendirilmiş ve İstanbul'un Avrupa'ya açılan kapı olarak nasıl şekillendiği irdelenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı'da Demiryolları

Avrupa kıtasında demiryolu ile ulaşımın sağlanma çabaları 1825'te İngiltere'de başlamış ve kısa sürede tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Osmanlı Devleti de söz konusu gelişmelere uzak kalmamış ve 1851-1856 yılları arasında Mısır Hidivliği'nde Kahire-İskenderiye demiryolu inşası ile bu ulaşım biçimini ülke topraklarına

sokmuştur.² Anadolu' da ise ilk demiryolu hattı 1856 yılında yapımına başlanan, 1866'da Sultan Abdülaziz döneminde tamamlanarak faaliyete geçen İzmir-Aydın hattıdır.³ Buna paralel olarak İzmir- Turgutlu demiryolu hattı da 1866 yılında hizmete girmiştir.⁴ Avrupa topraklarındaki ilk girişim ise 1857'deki Köstence- Çernovada hattıdır. İstanbul Bağdat arasında demiryolu hattı inşa ederek Avrupa ve Hindistan'ı birbirine bağlama fikri ile Osmanlı Devleti, hattın ilk kısmı olan İstanbul- İzmit bağlantısını 1873' te, İzmit-Eskişehir-Konya bağlantısını ise 1892' de hizmete sokmuştur. Eskişehir- Konya demiryolu 1896' da faaliyete başlarken, Rumeli demiryolunun 1888'de hizmete girmesiyle İstanbul ile Avrupa ilk defa direkt demiryolu hattı ile birbirine bağlanmıştır.⁵

Bağdat demiryolu projesinin Konya-Bağdat bölümünün yapımı 1900'lü yıllarda başlamasına rağmen ortaya çıkan aksaklıklar (I. Dünya Savaşı ve etkileri vb.) nedeniyle ancak 1940'lı yıllarda tamamlanabilmiştir.⁶ Osmanlı Devleti yönetiminde faaliyete geçen demiryolu hatlarının uzunluğu 8619 km iken, sadece 4559 km'lik kısmı yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içinde kalabilmiştir. Osmanlı zamanında önce demiryolları Nafia Nezareti'nin (Bayındırlık Bakanlığı) Turuk ve Meabir (yol ve inşaat) dairesi tarafından idare edilmiş, 1872 yılında ise Demiryolları İdaresi kurularak demiryollarının yapım ve işletmesi bu birime devredilmiştir.⁷

Demiryolları İngiltere'de ortaya çıkan tarım ve sanayi devrimlerinin sonrasında üretimin taşınmasını sağlamak amacıyla faaliyete geçen bir ulaşım yöntemi olarak tarihteki yerini almıştır.⁸ 1800'lü yılların en hızlı ve güvenilir ulaşım yöntemi olarak değerlendirilen demiryolları Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından ekonomik, siyasi, askeri katkıları ile birçok sorunu çözebilecek bir

² Demiryolu Medeniyeti, (2022), Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Yayını s.17.

³Dünden Bugüne Türkiye'nin Demiryolu Serüveni, <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/10478/dunden-bugune-turkiye->, 03.12.2012

⁴ Kutbay, E. (2012), Batı Anadolu'da Hayata Geçirilemeyen Bir Proje: İzmir-Çanakkale Demiryolu. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 3 (1), 111.

⁵Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları, https://tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye_Cumhuriyeti_Devlet_Demiryolları

⁶ Alperen, A. (2018), Bağdat Demiryolu: Siyasal Sonuçları Olan Bir Türk-Alman Demiryolu Projesi, 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 7(19), 9.

⁷Dünden Bugüne Türkiye'nin Demiryolu Serüveni, <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/10478/dunden-bugune-turkiye->, 03.12.2012

⁸ Akagündüz, Ü. (2016), Demiryollarının Dünyadaki Gelişimi ve Bu Gelişimin Türkiye'ye İlk Yansımaları, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(36), 462.

unsur olarak algılanmış ve kısa sürede uzun mesafeli yollar yapılmıştır. Demiryolu hatlarına önem veriliyor olsa da Osmanlı Devleti'nin yatırımları finanse edecek sermaye birikiminin ve deneyimli işgücünün bulunmaması nedeni ile, demiryollarının yapımı karşılığında, belli imtiyazlar sağlanarak yabancı sermaye ve yabancı işgücü ile desteklenmiştir.⁹ Böylece Osmanlı topraklarında demiryolları, işletme imtiyazı bir süreliğine verilmek koşulu ile genellikle yabancılar tarafından yapılmıştır.¹⁰ Bu konuda verilen imtiyazların Almanya, İngiltere ve Fransa ağırlıklı olduğu görölmektedir.

İngilizler demiryollarının önemini kısa sürede kavrayarak kendi toprakları dışında yeni hatlar üzerinde düşünmeye başlamışlardır. Bu kapsamda Hindistan'a ulaşmak için en kısa yolun Osmanlı'nın hüküm sürdüğu bölgelerden geçtiğini fark ederek Osmanlı Devleti'ne toprakları üzerine demiryolu inşa etmeyi teklif etmişler ve böylece ilk imtiyaz hakkını almışlardır.¹¹ Anadolu topraklarında inşa edilen ilk demiryolu hattı olma özelliğini taşıyan İzmir-Aydın demiryolunu İngilizler on yılda tamamlamıştır.

Anadolu-Bağdat demiryolu devletin kendi kaynaklarını kullanarak yapımına başladığı ilk hattır.¹² Ancak Osmanlı demiryolu politikasının en dikkat çeken niteliği inşaatların yabancı ülkelere imtiyaz olarak verilmesidir. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde demiryolu yapım işini üstlenmek bu ülkeler için nüfuz bölgeleri oluşturma anlamına gelmekteydi ve dış borç sorunu yaşayan Osmanlı borçları karşılığında imtiyaz vermeyi bir çözüml yöntemi olarak görmüş, geçici bir araç olsa da sıklıkla bu yola başvurmuştur.¹³

Demiryollarının Osmanlı Devleti'ne Etkileri

Osmanlı Devleti'nde yapımı teşvik edilen demiryolu hatları; stratejik, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan hem devlet yönetiminde hem de halk

⁹ Özyüksel, M. (1988), *Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Alba Yayınları.

¹⁰ Gürbüz, A.K. (1999), Osmanlı İmparatorluğunda Demiryollarının Rolü, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2(3), 175.

¹¹ Kahya, E. (1988), Türkiye'de İlk Demiryolları, *Belleten Türk Tarih Kurumu*, 52(202), 215.

¹² Sadi Borak, Demiryollarının Tarihi, <https://core.ac.uk/download/pdf/80959923.pdf>

¹³ İlker Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Demiryollarının Gelişimi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009)

üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkarmıştır.¹⁴ Demiryolları sayesinde kullanıma sunulan kolay ve ucuz taşıma olanakları daha fazla bölgenin tarıma açılmasına imkan yaratmıştır. Özellikle de hayvanlarla taşımacılığın yapıldığı tahıl üretiminin, maliyetleri yüksek olduğu için, sadece yakın mesafeye taşınma kısıtı ortadan kalkmış, Anadolu demiryolunun yapılması ile hem İstanbul'un hem de Avrupa'nın tahıl ihtiyacı rahatlıkla karşılanabilmiştir.¹⁵ Ayrıca demiryolu hatlarının geçtiği güzergahlarda tarımla ilgilenen yurttaş sayısı artarak tarım geçim kaynağı haline gelmiş, tarımsal üretim hızlı bir şekilde yükselmiştir.¹⁶

Taşıma kolaylığı ihracat rakamlarının artmasını sağlarken Devletin dış borçlarının bir ölçüde kapatılmasına katkıda bulunmuştur. Demiryolları yapımının giderek tüm yurda yayılması işgücüne olan talebin artmasına sebep olmuş, ulaşımın kolaylaşması ile köyler ve merkezi alanlar arasında ilişkiler gelişmiş, işgücünün farklı yerlere gidebilmesine olanak yaratılmış, sabah işe gidip akşam eve dönme gibi bir kültür yerleşmeye başlamıştır.¹⁷ Bu doğrultuda da yeni yaşam ve tüketim biçimleri Osmanlı halkı tarafından benimsenmiştir.

Yabancı sermayeli demiryolu şirketlerinin temsilcilerine uygulanan ayrıcalıklar sonucunda; üst yönetim kademelerinde Avrupalıların, yol yapımı, bakımı, onarımı gibi işlerde ise Osmanlıların istihdam edilmesi zaman zaman huzursuzluklara neden olsa da demiryollarının toplum üzerindeki olumlu etkilerinin daha fazla olduğu gözlenmektedir.¹⁸ Demiryolu hatları taşıma maliyetlerini gözle görülür şekilde düşürmüştür. Vagonlarının her biri en az 125 deve yükü hububatı taşıyabilen, sürtünme katsayısı düşük, hat üzerinde çekme prensibine dayalı ulaşımı sağlayan trenler tahıl gibi hacimli yükler için ucuz ve düzenli bir taşıma yöntemi olmuştur. Anadolu'ya demiryolu ulaştınca fiyat ayarlamaları sayesinde pazara dönük, rekabet edebilir tarım gelişim

¹⁴ Bahar Koç, "Demiryolu Ulaşımının Şehir Ekonomisine Muhtemel Etkileri: Aksaray İli Örneği" (Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

¹⁵ Tamçelik, S. (2000), Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî, İktisadî ve Sosyal Etkiler. *Erdem*, 12 (35), 501.

¹⁶ Kaynak, M. (1984), Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına bir Bakış, *Yapıt*, sayı 5.

¹⁷ Koray Güner, "Demiryollarının gelişimi ve kentleşme olgusuna etkisi", (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2003).

¹⁸ Göçer, K. (2016), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ulaşım ve Servet-i Fünun Dergisi Ulaşım Bibliyografyası, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 11(2).

göstermiştir. 1891 yılına gelindiğinde 6455 yolcu, 965 bin ton yük taşındığı kayıtlara geçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticaretinde önemli bir liman şehri olan İzmir bağlantılı yapılan demiryolu hatları zengin tarım ve hammadde ürünlerinin kolay ve ucuz bir şekilde Avrupa şehirlerine aktarılmasını sağlayarak ekonomik kalkınmayı güçlendirmiştir.¹⁹ Rumeli ve Anadolu'da yapılan demiryolları sayesinde Rusya ve Romanya buğdayına bağımlılık azalmıştır.

Osmanlı kentsel yapısı da demiryolları ile değişime uğramış; üst gelir grubu Marmara Denizi, İzmit Körfezi gibi deniz kıyısı ya da yakınında müstakil evlerde yaşamaya başlamıştır.²⁰ Tarım üretiminin artmasıyla demiryolunun geçtiği bölgelerden toplanan vergilerde büyük oranda yükseliş görülmüştür. XIX. Yüzyılın en önemli taşıma ve ulaşım yöntemi olan Anadolu demiryolları kapasite bakımından yetersiz olsa da iyi planlanmaları ve ülke gereksinimlerini karşılayabilmeleri kapsamında fazlasıyla verimli olmuşlardır.

Osmanlı'da daha önce Anadolu kentleri gelişmiş iken demiryolu taşımacılığındaki büyüme ile limanlara sahip kıyı kentleri (İzmir, Mersin vb.) büyümeye başlamıştır. Böylece ulaşım ağının yeniden şekillenmesi ile dış ticaret yapısında da güncellenme gereksinimi ortaya çıkmıştır. Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme çabaları sonrasında demiryolu hatlarının faaliyete geçmesi Osmanlı ile Avrupa arasındaki kültürel bağ oluşumunu hızlandırmıştır.²¹ Hayata geçirilme amaçları askeri ve güvenlik kaygıları olan demiryolu hatları sayesinde zamanla Avrupa'ya seyahat imkanı ortaya çıkmış, Doğu'dan gelen ürünlerin Avrupa pazarlarına sunulması ile de karşılıklı kültür alışverişine fırsat yaratılmıştır.²²

Rumeli demiryollarının faaliyete başlaması sonrasında Paris, Viyana, Berlin, İstanbul arasında bağlantı kurulması ticaret faaliyetlerini artırarak ekonomik canlanma yaratmıştır.²³ Modernleşme adımlarının etkisi ile yapılan fabrikalar, tren istasyonları Osmanlı Devleti'nin yenilenme ve sanayileşme çabalarının

¹⁹ Güner, "Demiryollarının gelişimi ve kentleşme olgusuna etkisi"

²⁰ Güner, "Demiryollarının gelişimi ve kentleşme olgusuna etkisi"

²¹ Özlü, Z. ve Çay, M.M. (2020), Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nde Demiryolu Politikaları ve İnşaatları, *OTAM*, 48, 115.

²² Yavuzarslan, E. (2022), 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demir Yolu Seferberliğinin İstanbul'un Kentsel Dönüşümüne Etkileri ve Pera Örneği, *Kent Akademisi Dergisi*, 15(1), 322.

²³ Elif Süreyya Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri", (Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005).

simgeleri olmuştur. Ulaşım süresinin kısalması ve iletişimin göreceli olarak kolaylaşması insanlarda başka yerleri görme isteğini artırmış ve bir seyahat kültürünün oluşmasına imkan yaratmıştır. Demiryolu güzergahlarına paralel şekilde yapılan telgraf hatları uluslararası bilgiye kolay ulaşılmasını sağlamış, posta hizmetlerinin gelişimine öncülük etmiştir. Özellikle İstanbul'da basılan fermanlar, gazete ve mecmualar demiryolu hatları ile Anadolu kentlerine çok geçmeden ulaştırılabilmektedir.

Demiryolları tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de kültür, bilim, emek, iletişim akışını hızlandırarak dönüştürücü bir etki yaratmıştır. Osmanlı'nın demiryolu yatırımlarını başlatmasındaki temel unsurlar olan stratejik ve askeri alanda da oldukça büyük faydalar sağlanmış, özellikle ayaklanma çıkan yerlere hızlıca müdahale konusunda etkin bir ulaşım yöntemi olmuştur. Köyden kente göçün artması ile demiryollarına yakın çevrede yaşayan yeni bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştır.²⁴ Tüm demiryolu hatlarının kesişme noktası olan İstanbul'da ise ekonomik, sosyo kültürel, mimari bakımdan hızlı ve etkili bir değişim başlamıştır.

Osmanlı Demiryollarının Kesiştiği Yer İstanbul ve Şark Ekspresi

Demiryollarının Osmanlı Devleti tarafından benimsenmesi, birbirinden farklı geleneksel yaşam biçimi ve imparatorluğa ev sahipliği hatta başkentlik yapan ve değişime uyum sağlayabilen bir nitelik kazanan İstanbul açısından önemli gelişmeleri ortaya çıkarmıştır.²⁵ Osmanlı; Rumeli, Hicaz ve Bağdat demiryolu hatlarını İstanbul'da birleştirerek kentte Şark ve Garp kültürlerinin sentezlemesine olanak yaratmıştır. Böylece İstanbul; ticari, kültürel, siyasi bakımdan bir hareketliliğin merkezi olmuştur.

Hicaz ve Bağdat bağlantılı Anadolu hattının son noktası Haydarpaşa İstasyonu'na ulaşan trenler sayesinde İstanbul'un her ihtiyacı karşılanırken, Avrupa ile bağlantılı Rumeli hattının son noktası olan Sirkeci İstasyonu'nda ise;

²⁴ Yavuzarslan, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demir Yolu Seferberliğinin İstanbul'un Kentsel Dönüşümüne Etkileri ve Pera Örneği, 335.

²⁵ Tamçelik, Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî, İktisadî ve Sosyal Etkiler,

Batı'dan gelen ürünlerin önce İstanbul'a sonrasında tüm Anadolu'ya ve aynı şekilde Anadolu'dan gelenlerin de Avrupa'ya ulaşmasını sağlayan bir kapı görevi üstlenmiş ve tüm bu hareketliliğin merkezinde İstanbul yer almıştır.

Rumeli demiryolu Avrupa devletlerini siyasi ve askeri yönden ilgilendiren bir hat olarak yapımına karar verildiği andan itibaren önemli roller üstlenmiştir.²⁶ Asya ile Avrupa'yı bağlayan bu hat nedeniyle Avrupa devletleri başlangıçta karşı karşıya gelmiş olsalar da hem Osmanlı Devleti'nin hem de Almanya'nın yoğun baskı ve çabaları ile hayata geçirilebilmiştir. Böylece Paris, Viyana, Berlin gibi büyük başkentler ile İstanbul arasında bağlantı kurulmuştur.

Trenler ilk aşamada sadece yük taşımak için tasarlanmış olsa da zaman içinde yolcu taşımacılığında da kullanılabileceği ve seyahat sürelerini kısaltabileceği fark edilmiş, insanların farklı beklenti ve istekleri karşısında hızlı bir gelişim göstermiş ve bu durum da daha konforlu yolculuklara imkan tanıyan yataklı vagon kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Amerika'da George Pullman²⁷ tarafından tasarlanan ve kullanıma sunulan yataklı vagonların bulunduğu trenlerin Avrupa'daki ilk örneğinin faaliyete başlamasını 1872'de Wagons-Lits şirketi sağlamıştır. Bu şirkete ait olarak işletilen Şark Ekspresi ile iki buçuk günde Paris'ten İstanbul'a ulaşabilmek hem Osmanlı hem de Avrupa için önemli bir gelişme olmuştur.

Paris'i İstanbul'a bağlayan ilk Şark Ekspresi (Orient Express) seferi 1883 yılında Karadeniz'deki 18 saatlik gemi yolculuğu ile birlikte 81 saat 30 dakika sürmüştür.²⁸ Rumeli Demiryollarının 1888'de tamamlanarak faaliyete başlaması sonrası bu hat üzerinden seferlerine devam eden Şark Ekspresi'nin Paris-İstanbul direkt yolculuk süresi 67 saat 35 dakika olarak kayıtlara geçmiştir.

Trende yataklı vagonlarla birlikte yemek hizmetinin de sunulduğu bir vagonun yer alması, gece gündüz kesintisiz seyahat imkanı sunması ve yolcuların keyifli vakit geçirmesini sağlayacak boş zaman aktivitelerinin bulunması yolculuğun son derece konforlu hale gelmesini sağlamıştır.²⁹ Şark Ekspresi 1883 yılındaki ilk yolculuğuna; Almanya, Avusturya, Fransa ve Osmanlı Devleti'nden asiller, zenginler, diplomatlar ve bürokratlardan oluşan 40 kişilik bir kafile ile çıkmıştır.

²⁶ Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri", s. 154

²⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/George_Pullman

²⁸ Emre Çelik, "Osmanlı'nın Ecnebi Misafirleri: Seyyah-Turist, Güzergâh ve Devlet (1863-1914)" (Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 46.

²⁹ <https://www.orient-express.com/a-new-art-of-travel/heritage/history/>

Şark Ekspresi sayesinde Doğu ile Batı İstanbul'da birleşti ve o dönemin sloganı da "Doğu ile Batı'nın Buluştuğu Yer: İstanbul" oldu.³⁰ Aktarmasız direkt olarak düzenlenen ilk seferin rotası; Paris- Viyana- Budapeşte- Belgrad- İstanbul şeklinde gerçekleştirilmiştir. Seyahat süresinin kısalması ve konforlu bir yolculuğa imkan yaratılması ile birlikte Şark Ekspresi'ne yönelik talep oldukça hızlı şekilde yükselmiş bu durum karşısında ortaya çıkan ihtiyaç nedeniyle Osmanlı Devleti 1890 yılında Sirkeci Garı'nı hizmete açmıştır.³¹

İstanbul'dan Şark Ekspresi'ne bakıldığında özellikle Osmanlı'nın gençleri treni Batı'ya ve modernleşmeye ulaştıran bir araç, Sirkeci Garı'nı da bu yolculuğun kapısı olarak değerlendirmekteydi.³² Osmanlı Devleti'nin demiryollarını hızlıca işlevsel hale getirmesindeki ilk amaç sanılanın aksine İstanbul'u Avrupa'ya bağlamak değil, egemenliğindeki geniş toprakları demiryolları ile birleştirebilme düşüncesi idi. Ancak Rumeli demiryolları tamamlanıp Şark Ekspresi'nin kesintisiz seferlere başlaması ile İstanbul Osmanlı'nın Avrupa'ya açılan modern kapısı olarak; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel anlamda hızlı bir gelişim sürecine girmiştir.

Ulaşımın kolaylaşması ile ortaya çıkan hareketlilik ile Doğu kültürünü merak ederek İstanbul'a gelen yabancıların etkisi; mimari, moda, edebiyat gibi alanlarda görülmeye başladı.³³ Bu etkilerle İstanbul'a gelen gelir ve harcama düzeyi yüksek turist kitlesinin beklenti ve isteklerini karşılayabilecek nitelikte otellere ihtiyaç duyuldu. Han ve Kervansaray kültürüne sahip Osmanlı böylece otel kültürüne geçiş yaparak modernleşme yolunda büyük bir adım atmış oldu.³⁴

Şark Ekspresi'nin sunduğu lüks ve konforlu yolculuk ile İstanbul'a gelen yolcuların aynı konfora sahip konaklama isteklerinin ortaya çıkması ile Wagons-Lits şirketi harekete geçerek 1895 yılında Pera Palas Otel'i ni hizmete açmıştır.³⁵

³⁰ Özdemir, M. (2012), Tren gelir, hoş gelir...Kara Trenin Hikâyesi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 23(1), 117-123, 121

³¹ Özgün Forlar Yazıcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizm (1850-1923)", (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), s. 39.

³² Yavuzarslan, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demir Yolu Seferberliğinin İstanbul'un Kentsel Dönüşümüne Etkileri ve Pera Örneği s.

³³ Zekeriya Şen, 24.12.2022 tarihli makale <https://www.turizmuncel.com/makale/dogu-ekspresi-adi-verilen-iki-luks-tren-kimlere-ait-farklari-neler>

³⁴ Yavuzarslan, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demir Yolu Seferberliğinin İstanbul'un Kentsel Dönüşümüne Etkileri ve Pera Örneği s.

³⁵ Yazıcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizm (1850-1923)", 47.

Trenle gelen, aralarında ünlü isimlerin de bulunduğu, yolcular sayesinde otel hem kısa sürede adını duyurmuş hem de yoğun talep almaya başlamıştır.

Paris'ten hareket eden Şark Ekspresi'nin 1883 yılındaki ilk seferine katılanlar arasında bulunan The Times Gazetesi muhabiri ve yazar Edmond About'un seyahatle ilgili izlenimlerini 1884'te "De Pontaise a Stamboul" adlı eserinde yayımlamasıyla trenin ünü dünyaya yayılma yönünde önemli bir adım attı.³⁶ Trenle İstanbul'a ulaşan ilk katile kentte kaldıkları süre içinde tarihi ve kültürel alanları (Dolmabahçe, Topkapı, Beylerbeyi sarayları vb.) ziyaret ederek Osmanlı padişahlarının ve halkının yaşam biçimlerini yakından görme şansını elde etmiş ve oldukça etkilenmişlerdir.³⁷ Seyahat sonunda ülkelerine dönen yolcular tanık oldukları ihtişamı dilden dile anlatarak başka insanlarda hem İstanbul'u görme hem de benzersiz tren seyahati deneyimini yaşama isteği yaratmışlardır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin toprakları XIX. yüzyılın sonlarına doğru yaklaşıldığında Avrupa, Asya, Afrika'da geniş bir alana yayılmıştı. Dolayısı ile tüm bu bölgede hüküm sürmek idari, ekonomik, askeri ve güvenlik alanlarında giderek zorlaşmıştı. Ayrıca böyle büyük bir imparatorluğu yönetmek ekonomik bakımdan sorunların yaşanmasına ve dış borçların artmasına neden olmaktaydı. 1800'lü yılların ilk çeyreğinde İngiltere'de yaşanan tarım ve sanayi devrimlerine paralel olarak artan üretimi taşıma amacıyla buharlı makinelerin trenlerde kullanılma fikri ile demiryolu yapma çalışmaları İngilizler tarafından başlatılmış ve hızlı bir şekilde tüm Avrupa'ya yayılmıştır.

Avrupa'daki bu gelişmelere kayıtsız kalamayan Osmanlı Devleti diğer yenileşme adımlarında olduğu gibi ağırdan almamış, oldukça süratli bir şekilde demiryolu yapım çalışmalarına başlamıştır. Ancak uzun zamandır karşı karşıya olduğu dış borçlar nedeni ile demiryolu hatlarını inşa edebilecek sermaye birikimine sahip olmaması, finansman için devleti başka çözüm yöntemleri aramaya zorunlu kılmıştır. Çözüm olarak, geçici bir süre kullanım izni sağlayan,

³⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/Şark_Ekspresi

³⁷ Demir, M. ve Hanılçe, M. (2023), Şark Ekspresi'nin Paris'ten İstanbul'a İlk Seferi (4-17 Ekim 1883), *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 34 (1), s. 39.

imtiyaz haklarının başka ülkelere verilerek yabancı sermaye ile demiryolları inşasının finanse edilmesi fikri benimsenmiştir.

İlk imtiyaz hakkı İngiltere'ye verilerek Anadolu'da İzmir- Aydın demiryolu hattının yapılması sağlanmıştır. Bu ilk adımdan sonra en fazla Fransa olmak üzere İngiltere ve Almanya'ya imtiyazlar verilerek Osmanlı topraklarında demiryolu hatlarının hayata geçirilmesine başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin demiryollarına önem vermesindeki temel amaç stratejik ve askeri olmasına rağmen bir yandan da tüm toprakları birbirine bağlama isteğidir. Güvenliği sağlama konusunda başarılı olunmuş, özellikle sınırlarda çıkan ayaklanmalara hızlıca müdahale edilebilmiştir. Bunun dışında demiryollarının ülkeye girmesi ekonomik, sosyal, kültürel birçok etkiyi beraberinde getirmiştir.

Üretimin kolay ve ucuz bir yöntemle taşınabiliyor olması tarımla uğraşan yurttaş sayısını artırmış, demiryolları yakınında yaşam alanlarının oluşmasını sağlamıştır. Üretim artışı hem bu bölgelerden toplanan vergi miktarının hem de ihracat rakamlarının yükselmesine sebep olmuş, bu durum da dış borçların bir ölçüde kapatılmasına olanak yaratmıştır. Tanzimat fermanı ile başlayan yenileşme çabaları demiryolu hatlarının faaliyete geçmesi ile hız kazanmış, Avrupa ile Osmanlı arasında bağlantı kuran Rumeli demiryolu sayesinde kültürel etkileşim gözle görülür bir şekilde yaşam biçimlerine yansımıştır. Tüm Osmanlı demiryolu hatlarının birleştiği yer olan İstanbul için Rumeli demiryolunun ayrı bir önemi vardır. Avrupa başkentleri ile direkt bağlantı sağlayan bu hat ile İstanbul'da kültürel, sosyal ve ekonomik yaşamda ciddi gelişmeler görülmüştür.

Paris- İstanbul arasında direkt sefer yapan Şark Ekspresi; hem meraklı zengin Avrupalıları İstanbul'a getirmiş hem de Avrupa kültürünü görmek öğrenmek isteyen Osmanlıyı Avrupa'ya taşımıştır. Şark Ekspresi sunduğu lüks seyahat hizmetinin devamını İstanbul'da kaldığı süre içinde de talep eden bir kitleyi getirdiği için farklı etkileşimlere ortam yaratmıştır. Yolcuların istek ve beklentilerini karşılama amacıyla; yeni konaklama, yeme- içme, eğlenme biçimleri İstanbul'un sosyal hayatını yeniden şekillendirmiş bu bağlamda turizm faaliyetlerinin temelleri atılmıştır. Avrupa ile yakın ilişki içine giren İstanbul için artık yaşamın her alanında hızlı bir modernleşme hareketi başlamıştır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin demiryolu politikaları ve etkilerine değinilmiş, Şark Ekspresinin İstanbul'a yaptığı ilk seferlerle ilgili

değerlendirmelerde bulunulmuştur. Gelecek çalışmalarda şark Ekspresinin Cumhuriyet dönemindeki seferleri ve etkileri incelenerek karşılaştırmalı analizler yapılması mümkündür.

Kaynakça

- Akagündüz, . (2016). "Demiryollarının Dünyadaki Gelişimi ve Bu Gelişimin Türkiye'ye İlk Yansımaları". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(36), 452-472.
- Alperen, A. (2018). "Bağdat Demiryolu: Siyasal Sonuçları Olan Bir Türk-Alman Demiryolu Projesi" *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 7(19), 1-22.
- Borak, S. "Demiryollarının Tarihi" *Taha Toros Arşivi No: 59* 25.04.2017 <https://core.ac.uk/download/pdf/80959923.pdf>
- elik, E. (2019). "Osmanlı'nın Eceb Misafirleri: Seyyah-Turist, Güzergâh ve Devlet (1863-1914)" Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, M., Hanıle, M. (2023). "şark Ekspresi'nin Paris'ten İstanbul'a İlk Seferi (4-17 Ekim 1883)". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi* 34 (1), 34 - 46.
- Demiryolu Medeniyeti (2022). Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Yayını, 3. Baskı, İstanbul: Emsal Matbaa. <https://static.tcdd.gov.tr/webfiles/userfiles/files/basin/medeniyet.pdf>
- Genç, E. (2005). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri", Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ger, K. (2016). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ulaşım ve Servet-i Fünun Dergisi Ulaşım Bibliyografyası". *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 11(2).
- Güner, K. (2003) "Demiryollarının gelişimi ve kentleşme olgusuna etkisi" Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Gürbüz, A.K. (1999). "Osmanlı İmparatorluğunda Demiryollarının Rolü". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2(3), 169-193.
- Kahya, E. (1988). "Türkiye'de İlk Demiryolları". *Belleten Türk Tarih Kurumu* 52(202), 209-218.
- Kaynak, M. (1984) "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına bir Bakış", *Yapıt* 5.
- Koç, B. (2019). "Demiryolu Ulaşımının şehir Ekonomisine Muhtemel Etkileri: Aksaray İli rneği" Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kutbay, E. (2012). "Batı Anadolu'da Hayata Geçirilemeyen Bir Proje: İzmir-Çanakkale Demiryolu" . *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* , 3 (1) , 107-119.
- Özdemir, M. (2012). "Tren gelir, hoş gelir...Kara Trenin Hikâyesi". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi* 23(1), 117-123.
- Özlu, Z., Çay, M. (2020). "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nde Demiryolu Politikaları ve İnşaatları" *OTAM* 48, 109-146.
- Öztürk, İ. (2009). "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Demiryollarının Gelişimi" Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özyüksel, M. (1988). *Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu Bağdat Demiryolları*. İstanbul: Alba Yayınları.
- Tamçelik, S. (2000). "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî, İktisadî ve Sosyal Etkiler ". *Erdem*, 12 (35), 483-535.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları, https://tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye_Cumhuriyeti_Devlet_Demiryolları
- Şen, Z. (2022). "'Doğu Ekspresi' adı verilen iki lüks tren kimlere ait, farkları neler?" 24.12.2022 tarihli makale <https://www.turizmguncel.com/makale/dogu-ekspresi-adi-verilen-iki-luks-tren-kimlere-ait-farklari-neler>
- Yavuzarslan, E. (2022). "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demir Yolu Seferberliğinin İstanbul'un Kentsel Dönüşümüne Etkileri ve Pera Örneği". *Kent Akademisi Dergisi* 15(1),317-338.
- Yazıcı, Ö. (2022). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizm (1850-1923)", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <https://www.orient-express.com/a-new-art-of-travel/heritage/history/> https://tr.wikipedia.org/wiki/Şark_Ekspresi
- Dünden Bugüne Türkiye'nin Demiryolu Serüveni. <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/10478/dunden-bugune-turkiye->

ATAD

Makale Türü: Çeviri
Geliş Tarihi: 23.03.2023
Kabul Tarihi: 29.05.2023

Article Type: Translation article
Submitted: 23.03.2022
Accepted: 29.05.2023

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1269550>

Celal ÖNEY¹

İslam İmgeleri: Amerikan Misyonerliği ve Arap Perspektifleri* **Deanna Ferree Womack****

Öz: Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Suriye ve Lübnan'ı da içine alan bir bölgesi olan, on dokuzuncu yüzyılın ve yirminci yüzyılın başlarındaki Osmanlı Suriyesindeki ya da başka bir isimle bilinen Bilad-ı Şam'daki Protestan misyonlarının öyküsünü incelemektedir. Çalışma, Amerikan Suriye Misyonunun incelenmesini Avrupa-merkezli tarih yazımından uzaklaşarak ilk önce, Arap Protestanlığı ve Suriye'deki misyoner okulları hakkında son zamanlarda yapılan az sayıdaki araştırmalara katkıda bulunmakta ve ikinci olarak da, akademik olarak çok az ilgi görmüş olan Suriye misyonerlik tarihindeki İslam ve Hristiyan-Müslüman ilişkilerine odaklanmaktadır. Müslümanların, bölgedeki Protestan misyonerlik faaliyetlerin din değişimi tekliflerine direndiklerinde bile bu tarihte aktif bir rol oynadıklarını savunan makale, Amerikan ve Suriye Protestan cemaatinin yayınlarındaki İslam imgelerinin yanı sıra Suriyeli Müslümanların misyonerlik faaliyetlerine yöneltmiş oldukları bakış açısını da ele almaktadır. Çalışma, Suriyeli Hristiyan ve

¹ Doç.Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, c.oney@alparslan.edu.tr,
ORCID <https://orcid.org/0001-5034-5056>

* Çalışmanın orijinal künyesi: Deanna Ferree Womack, "Images of Islam: American Missionary and Arab Perspectives", *Studies in World Christianity*, Volume 22 Issue 1, Page 22-36, ISSN 1354-9901 Available Online Mar 2016, (<https://doi.org/10.3366/swc.2016.0135>)

** Deanna Womack, Atlanta, Georgia'daki Emory Üniversitesi Candler Teoloji Okulu'nda Dinler Tarihi ve Çok Dinli İlişkiler alanında Yardımcı Doçent olarak görev yapmaktadır. Kendisi, Protestants, Gender and the Arab Renaissance in Late Ottoman Syria (Edinburgh University Press, 2019) ve Neighbors: Christians and Muslims Building Community (Westminster John Knox Press, 2020) kitaplarının da yazarıdır. Ayrıca Philip Forness ile birlikte Edinburgh University Press'in Orta Doğu Hristiyanlığı (Middle Eastern Christianity) kitap serisinin editörlüğünü de yapmaktadır.

Celal ÖNEY

İslam İmgeleri: Amerikan Misyonerliği ve Arap Perspektifleri

Deanna Ferree Womack

Müslüman entelektüeller arasındaki dinler arası işbirliğine ve birçok Suriyeli Protestan yazarın İslami geleneğe gösterdiği saygıya işaret ederek, Ortadoğu'da Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında doğuştan gelen çatışma varsayımlarını da sorgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam, Protestan misyonları, Arap Hıristiyanları, Suriye, Lübnan, Osmanlı İmparatorluğu, Arap edebi Rönesansı

Images of Islam: American Missionary and Arab Perspectives

Abstract: This article examines the story of Protestant missions in nineteenth- and early twentieth-century Ottoman Syria, a region of the Ottoman Empire that included present day Syria and Lebanon. It moves the study of the American Syria Mission away from Euro-centric modes of historiography, first, by adding to the small body of recent scholarship on Arab Protestantism and mission schools in Syria. Second, it focuses on Islam and Christian-Muslim relations in Syrian missionary history, a topic that has received little scholarly attention. Arguing that Muslims played an active part in this history even when they resisted missionary overtures, the article considers the perspectives of Syrian Muslims alongside images of Islam in American and Syrian Protestant publications. By pointing to the interreligious collaboration between Syrian Christian and Muslim intellectuals and the respect many Syrian Protestant writers exhibited for the Islamic tradition, this article questions assumptions of innate conflict between Muslims and Christians in the Middle East.

Keywords: Islam, Protestant missions, Arab Christians, Syria, Lebanon, Ottoman Empire, Arabic literary renaissance

Giriş

Misyonerlik tarihi, yalnızca gönderen ve alan toplumlar arasında değil, amaçları, mücadeleleri, başarıları ve aynı sahnede birlikte oynayan birden fazla aktör arasındaki bir temas, karşılaşma ve etkileşim hikâyesidir. Avrupa-merkezli tarih yazımı kalıpları ve Avrupalı-Amerikalı misyonerlerin çok sayıdaki yazıları, genellikle bu dinamik gerçeğin üstünü örtmektedir. Yakın zamana kadar misyoner sesleri, 1820'lerde Osmanlı Suriyesinde (modern Suriye ve Lübnan'ı içeren bir bölge) kurulan Orta Doğu'daki ilk Amerikan Protestan misyonunun öyküsüne hâkimdi. Suriyeli Protestanların ve misyon okulu mezunlarının tarihini vurgulayan çalışmalarda, Ussama Makdisi, Ellen Fleischmann ve Christine Lindner², misyonerlerin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki destekçileri

² Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008); Ellen L. Fleischmann, 'Lost in Translation: Home Economics and the Sidon Girls' School of Lebanon, c. 1924-1932', *Social Sciences and Mission* 23 (2010): 32-62; Fleischmann, 'Living in an "Isle of Safety": The Sidon Female Seminary in World War I,

için ürettikleri yıllık raporlara ve yayınlara dayanan bu geleneksel tarihyazımsal güveni incelemeye aldılar. Misyoner söylemlerini sorgulamaya yönelik bu kaymaya rağmen, Amerikan-Suriye misyoner karşılaşmasındaki seslerin çoğulluğunu İslam ve Hristiyan-Müslüman ilişkilerini dikkate alan çok az çalışma bulunmaktadır³.

İslam'dan Hristiyanlığa geçişin yasal olarak yasaklandığı Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında imparatorluktaki yeni Protestan kilisesi üyelerinin çoğu, Rum Ortodoks, Maruni, Melkit, Kıpti ve Ermeni Ortodoks gelenekleri dâhil olmak üzere Hristiyan kökenliydi. İmparatorluğun, Müslümanlar için koymuş olduğu bu yasaktan dolayı Suriye'de o kadar az Müslüman Protestanlığa geçti ki, bu konunun literatürüne katkı yapan akademisyenler hep Amerikan misyonerlerinin 'Ortadoğunun başarısız fethinden' söz ettiler⁴. Bu görüş, Suriyeli Müslümanlarla misyonerin karşılaşmasının bu kadar az ilgi görmesinin nedenlerinden biridir. Bununla birlikte, kamu din değiştirmelerine ve kilise üyeliği istatistiklerine dar bir şekilde odaklanmak, Müslümanların kültürel dönüşüm veya Hristiyan inançlarının seçici bir şekilde uyarlanması yoluyla daha muğlak dini değişim biçimleri yaşama olasılığını göz ardı eder⁵. Dahası, Beth Baron'un Mısır'daki misyonerlik yetimhaneleriyle ilgili çalışmasında gösterdiği gibi, Müslümanlar, Hristiyan misyonerlerin ilerlemelerine karşı çıktıklarında bile misyoner karşılaşmasının aktif bir parçasıydılar⁶.

Bu çalışmada, Müslüman entelektüellerin, Suriyeli Protestanların ve ABD'deki (American Missionaries of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian

Jerusalem Quarterly 56 and 57 (2013/2014): 40–51; Christine B. Lindner, 'Rahil 'Ata al-Bustani: Wife and Mother of the Nahda', in *Butrus al-Bustani: Spirit of the Age*, ed. Adel Beshara (Melbourne: IPhoenix, 2014), 49–67; Lindner "'Making a way in to the heart of the people": Women in the Early Protestant Church in Beirut', *NEST Theological Review* 32: 2 (2011): 71–96.

³ Suriye'deki İslam'ın erken dönem Hristiyan misyonerlik hakkındaki imgelerine değinen bir istisna için bkz.:Christine Leigh Heyrman, *American Apostles: When Evangelicals Entered the World of Islam* (New York: Hill and Wang, 2015), 19–43.

⁴ Makdisi, *Artillery of Heaven*, 215.

⁵ Heather J. Sharkey, 'Introduction: The Unexpected Consequences of Christian Missionary Encounters', in *Cultural Conversions: Unexpected Consequences of Christian Missionary Encounters in the Middle East, Africa, and South Asia*, ed. Heather J. Sharkey (Syracuse: Syracuse University Press, 2013), 2; Sharkey, 'Ambiguous Conversions: The Selective Adaptation of Religious Cultures in Colonial North Africa', in *Religious Conversions in the Mediterranean World*, ed. Nadia Marzouki and Olivier Roy (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 77–97.

⁶ Beth Baron, *The Orphan Scandal: Christian Missionaries and the Rise of the Muslim Brotherhood* (Stanford: Stanford University Press, 2014), xi.

Church) Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Kurulu'ndaki Amerikalı misyonerlerin yazılarındaki İslam ve Müslüman-Hıristiyan ilişkileri imgelerini ele alırken, Baron'un Osmanlı Suriyesindeki Amerikan misyoner girişimine yaklaşımını uyguluyorum⁷. Bu araştırma, Amerikalı misyonerlerin ve Suriyeli Protestanların bakış açılarının, söz konusu Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyetlerine geldiğinde önemli ölçüde farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Arapça birincil kaynakları kullanarak, bu çalışma Ortadoğu'daki misyon tarihini yerel Müslümanlar ve Hıristiyanlar açısından incelemenin önemini vurgulamaktadır⁸. Çalışma, aynı zamanda, geçmişin misyonerlik söylemlerine ve Ortadoğu'daki Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilkel bir gerilime dair mevcut varsayımlara meydan okuyan, İslam üzerine Suriyeli Protestan yazımının gözden kaçan bir türünü de içermektedir.

On dokuzuncu yüzyılda Lübnan ve Suriye'nin Arapça ve Ermenice konuşan sakinlerine Suriyeliler deniyordu ve bu topluluk üç kıtaya yayılan çok etnisiteli ve çok dinli Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşıyorlardı. 19. yüzyıl, Osmanlı Arapları, Türkler, Ermeniler, Bulgarlar ve padişahın İstanbul'daki diğer tebaası için hızlı bir sosyo-kültürel değişim dönemi idi. İmparatorluk reformları, eğitimdeki gelişmeler ve matbaadaki ilerlemeler, Osmanlı Arap eyaletlerindeki entelektüel hayatı dönüştüren bir Arap edebi Rönesansına (veya Nahda) yol açtı. Bu tür değişiklikler Beyrut'ta 1870'te, şehirde önde gelen ve edebi-bilimsel dergiler yayımlayan Suriyeli Protestan aydınlardan olan matbaa sahipleri arasında belirgindi⁹. Beyrut'ta ilk matbaalardan birini kuran Amerikan Suriye Misyonu, Nahda'nın bir parçasıydı ama kendi iddialarının aksine bu Arap Rönesansının öncüleri misyonerler değildi. Aksine, Arap basınının gelişmesi ve gazetelerin, dergilerin, romanların ve Arap bilim adamlarının sayısının artması kısacası Arap entelektüel hayatının ileriye doğru ivmelenmesi, tüm dinsel geçmişlerden gelen Suriyelilerin ortak başarısıydı. Arap Rönesansının (Nahda) oluşum sürecinde Suriyeli entelektüellerin üretmiş olduğu yazınsal faaliyetler,

⁷ 1870'te Presbiteryen Kurulu, Amerikan Suriye Misyonu'nun denetimini (American Boards of Foreign Missions) Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserleri Kurulu'ndan devraldı. Bu tarih için bkz. Deanna Ferree Womack, 'Conversion, Controversy, and Cultural Production: Syrian Protestants, American Missionaries, and the Arabic Press, ca. 1870-1915' (PhD diss., Princeton Theological Seminary, 2015), 1-4, 113-14.

⁸ Aksi belirtilmedikçe, Arapça metinlerden yapılan tüm çeviriler bana aittir ve Yvonne Roman'ın yardımıyla yapılmıştır.

⁹ Womack, 'Conversion, Controversy, and Cultural Production', 162-71

Osmanlı Suriyesindeki Protestan Amerikalı misyonerlerin, kendi ülkelerindeki okuyucularına misyonerlik alanındaki faaliyetleri ve misyonerlik görevlerini yerine getirdikleri bölgelerde yaşayan halklar hakkında ilettikleri bilgilere gerekli bir ek ve düzeltme sağlıyordu.

Misyonerlerin yanı sıra Suriyeli Hıristiyan ve Müslümanların bakış açılarını ele alırken, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında İslam hakkında Beyrut'ta ortaya çıkan iki tür yazın türünü ele alacağım. Bunlardan ilk kategoride yer alan dini polemiktir. Misyoner meslektaşları gibi, Suriyeli Protestanlar da günah çıkarma, af dileme (Apologetic) ve Müjdecî (Evangelist) literatür yazdılar ve Arap basınının sayfalarında Katolik, Ortodoks ve Müslüman yazarlarla teolojik tartışmalar yürüttüler. Bununla birlikte, yerel Suriyeli misyonerler, dini tartışmalarda Amerikan Protestan misyoner ortaklarından daha incelikli bir yaklaşım benimsediler. Nahda edebiyatını -Arapça yayının ikinci kategorisi olan- incelememde göstereceğim gibi, birçok Suriyeli Protestan entelektüel, Arap-İslam kültürünü kişisel kimlikleri ve modern Suriye toplumu vizyonları için temel bir unsur olarak benimsemek için daha da ileri gitti. Protestan Arap entelektüellerin yazın hayatında ortaya koymuş olduğu bu ses, Osmanlı Suriyesi'ndeki Amerikan Protestan misyonerlerin zihinlerinde yer alan İslam imgelerine karşı güçlü bir karşıt nokta (counterpoint) sunuyordu.

Uzun yıllar Suriye'de misyonerlik görevini sürdüren Amerikalı misyoner Henry Harris Jessup (1832-1910), misyon destekçilerinin İslam ve Osmanlı devleti hakkındaki görüşlerini şekillendirmek için Amerikan Suriye Misyonunun diğer tüm üyelerinden daha fazlasını, raporlarında, halka açık konuşmalarında ve elli yıllık misyonerlik hizmeti sırasında yayınladığı kitaplarında yaptı¹⁰. Bu Presbiteryen¹¹ misyoner, sözde 'İslam'ın havarisi' Samuel Zwemer¹² kadar uluslararası bir şöhrete sahip olmasa da, Jessup adlı misyoner, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Müslümanlara yönelik misyonlar için artan Protestan heyecanına katkıda bulunmuştur. Ussama Makdisi, Samir Khalaf ve Thomas Kidd, Jessup'u kılıçla ilerleyen, kadınları ezen ve rasyonel düşünceyi reddeden

¹⁰ Thomas Kidd, *American Christians and Islam: Evangelical Culture and Muslims from the Colonial Period to the Age of Terrorism* (Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2009), 48-53; Samir Khalaf, *Protestant Missionaries in the Levant: Ungodly Puritans, 1820-60* (London/New York: Routledge, 2012), 86-93.

¹¹ Presbiteryen kelimesi Türkçe'de "'rahipçi', İngiliz kilisesinde piskopos hiyerarşisini reddeden mezhep" anlamına gelir.

¹² J. Christy Wilson, *Apostle to Islam: A Biography of Samuel M. Zwemer* (Grand Rapids: Baker, 1952); Kidd, *American Christians and Islam*, 58-74.

bir din olarak dar bir İslam görüşü aktardığı için eleştirmiştir¹³. Bu tür sert genellemeler yayınlamasına rağmen, misyoner Jessup'un Suriye'deki Kamil Abdul Masih adlı genç mühtedi gibi Müslümanlarla olan etkileşimlerinde hassasiyet gösterdiğini ve bu deneyimli misyonerin Suriye'ye daha sonra gelecek olan gönüllü misyonerler arasında kendileri için bir baba figürü haline geldiğini belirtmek önemlidir¹⁴. Jessup, yazılarında ayrıca reform yanlısı Müslüman entelektüellerin ilmi kazanımlarını kabul etmiş ve İslam'ın Hıristiyanlık öğretileriyle paralel olduğunu düşündüğü, Tanrı'nın birliğine inanç, İncil'e saygı ve putperestliğin reddi gibi 'olumlu' yönlerini sıralamıştır¹⁵. Ancak bu tür örneklere rağmen misyonerler İslam'ı 'insanların kurtuluşuna yönelik herhangi bir hükümden yoksun' bir din olarak görmeye devam etmiştir¹⁶. Jessup ayrıca Osmanlı yönetiminin 'Türk despotizmini' Müslümanların din değiştirmesinin önündeki başlıca engel olarak tasvir etmekten de geri durmamıştır¹⁷.

Bu görüşler Jessup'un uzun kariyeri boyunca değişmeden kaldı. Jessup'ın, İslam üzerine ilk önemli yayını olan *Müslüman Misyonerlik Sorunu* (The Mohammedan Missionary Problem - 1879) adlı eserden on yıllar sonra, 1906'da düzenlenen bir misyoner konferansında şöyle diyordu: "Hıristiyanlıktan ödünç alınan İslami doktrinleri onaylamak için çok şey söylenebilir, ancak hayati doktrinsel hatalar ve özellikle kadının aşağılanması gibi yozlaştırıcı sosyal ve ahlaki öğretiler, düşünceli bir Hıristiyan'ın İslam'dan memnun olmasına izin vermeyecek kadar büyüktür"¹⁸. Bu tür yargılar Jessup'un kişisel yazışmalarında da sürekli olarak yer almaktadır. Örneğin Jessup, İngiliz misyon destekçisi ve oryantalist akademisyen William Muir'e yazdığı özel mektuplarda, Hıristiyan edebiyatını okuyan ve takdir eden 'aydınlanmış' Müslümanlardan övgüyle bahsetmiş, ancak aynı zamanda 'Müslüman halkın fanatizmine ve hükümetin korkunç öfkesine'

¹³ Ussama Makdisi, *Faith Misplaced: The Broken Promise of U.S.–Arab Relations: 1820–2001* (New York: Public Affairs, 2010), 48–50; Makdisi, *Artillery of Heaven*, 165–71, 215; Khalaf, *Protestant Missionaries*, 86–93; Kidd, *American Christians and Islam*, 48–9.

¹⁴ Henry Harris Jessup, *The Setting of the Crescent and the Rising of the Cross or Kamil Abdul Messiah: A Syrian Convert from Islam to Christianity* (Philadelphia: Westminster Press, 1898).

¹⁵ Henry Harris Jessup, *The Mohammedan Missionary Problem* (Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1879), 58–106.

¹⁶ *Ibid.*, 14–15.

¹⁷ Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, vol. 1 (New York: Fleming H. Revell, 1910), 4, 41.

¹⁸ Henry Harris Jessup, 'Introductory Paper', in *The Mohammedan World of To-day, Being papers read at the First Missionary Conference on behalf of the Mohammedan World held at Cairo April 4th–9th, 1906*, ed. S. M. Zwemer, E. M. Wherry and James L. Barton (New York/London: Fleming H. Revel, 1906), 18.

de değinmiştir¹⁹. Jessup, 1856'dan 1910'daki ölümüne kadar Amerikan Suriye Misyonunun önde gelen bir üyesi, Beyrut merkez istasyonunun başkanı ve misyonun yazışma sekreteri olarak Suriye'deki diğer Amerikalı misyonierlerin görüşlerini temsil etti ve onları etkiledi. Yirminci yüzyılın başlarında, W. H. Temple Gairdner (Mısır'daki Kilise Misyonier Topluluğundan) gibi misyonierler, İslam'ı Hıristiyanlık tarafından tamamlanmış bir hakikat dini olarak daha takdir edici bir bakış açısıyla ele alacaklardı. Ancak Suriye'de Jessup, İslam'la ilgili misyonierlik konuşmalarına hakim oldu ve İslam'a ilgi duyan meslektaşları da genellikle Jessup'un bu görüşlerini destekledi²⁰.

Ancak bu karşılaşmadaki (misyonierlerin Müslümanlar ile buluşması) tek sesler misyonierler değildi. Suriyeli Protestanlar İslam'a, rakip bir dini geleneğin misyonierce benimsenmesinin ötesine geçen alternatif yaklaşımlar sunmuşlardır. Bu durum, yirminci yüzyılın başlarında yazıları İslam dünyasındaki misyonierler arasında büyük beğeni kazanan, Rum Ortodoksluğundan dönme ve Protestan Suriye Misyonu çalışanı olan yerli Yusif 'Atiya gibi müjdeciler (Evangelist) için bile geçerliydi. Atiya'nın ilk ve en ünlü yayını, 1893 yılında basılan *Tatlı İlk Meyveler* (el-Bakura eş-Şahiyye) adlı müjdecî bir romandı²¹. Henry Jessup Arapça el yazmasını William Muir'e göndermiş, o da İngilizceye çevirmiş ve Londra'daki Religious Tract Society'den metnin Leipzig'deki bir matbaada Arapça olarak anonim bir eser olarak basılması için fon sağlamıştır. Roman kısa sürede Türkçe, Farsça, Urduca ve Çinceye çevrilerek Atiya'yı o dönemin en çok okunan Protestanlığı savunan Arap savunucularından biri haline getirdi, ancak adı, okuyucular tarafından bilinmiyordu²².

Tatlı İlk Meyveler adlı roman (Sweet First-Fruits), Şam'da Müslümanların Hıristiyanlığa geçişini kurgusal bir şekilde anlatıyordu. Romanda, Atiya'nın karakterlerinin Hıristiyanlıkla karşılaştığı savunucu, merkezi Müslüman figür olan Şeyh Ali'ye müjdecî (evangelistic) bir mektup gönderen ancak bunun

¹⁹ Henry H. Jessup to Sir William Muir, 4 February 1891: Henry Harris Jessup Papers, Record Group 117-4-11, Day Missions Library Special Collections, Yale Divinity School, New Haven, Connecticut [hereafter YDS].

²⁰ Abdul Latif Tibawi, *American Interests in Syria, 1800-1901: A Study of Educational, Literary and Religious Work* (Oxford: Clarendon Press, 1966), 256-7, 269-70.

²¹ [Yusif 'Atiya], *al-Bakura al-Shahiyya fi al-Riwayat al-Diniyya* (Leipzig, 1893). The English version is William Muir, trans., *Sweet First-Fruits: A Tale of the Nineteenth Century on the Truth and Virtue of the Christian Religion* (London: Religious Tract Society, 1893).

²² Samuel M. Zwemer, 'Arabic Controversial Literature for Moslems', *The Missionary Review of the World* 24: 10 (October 1901): 735; Isaac Mason, 'Christian Literature Chinese Moslems', *The Moslem World* 10: 2 (April 1920): 167.

dışında hikâyeye girmeyen Suriyeli bir Hristiyan'dı. Batılı misyonerlerin de romanda yer almaması dikkat çekicidir. Böylece Atiya, Müslümanların Hristiyanlıkla müjdelenmesinde birincil etkenin Amerikalı ya da Arap bir Hristiyan'ın değil, Tanrı'nın sözünün kendisi olduğunu romanda aktarmıştır. Nahda'nın açık entelektüel tartışma ruhunu yansıtan Şeyh Ali ve on bir arkadaşı, birlikte İncil ve Kuran üzerinde çalıştılar, sorular sordular ve biri hariç hepsi İncil'in hakikatini kabul edene kadar birbirleriyle tartıştılar²³. Roman boyunca vicdan özgürlüğüne ve rasyonel tartışmaya yaptığı vurguyla Atiya, mesajı için ideal kitesini ifşa etmiştir: İslam geleneğinin açıklayamadığı sorulardan rahatsız olan, samimi bir inanca sahip, hakikati arayan Müslümanlar. Romanda Şeyh Ali ve arkadaşları, Atiya'nın Müslüman okuyucularının örnek alması gereken modeller olarak düşünülmüştür.

Ancak bunlar Müslüman muhatapların kurgusal anlatımıydı ve bu tür karakterizasyonların gerçekte ne kadar doğru olduğunu düşünmek önemlidir. Henry Jessup'a göre Yusuf Atiya, Atiya'nın papaz ve müjdeciler olarak çalıştığı Suriye'nin Trablus şehrinde bir âlim ve eğitimci olan Hüseyin el-Cisr'in (1845-1909) yakın bir tanıdığıdır²⁴. Kahire'deki El Ezher Üniversitesi'nde eğitim gören Cisr, daha sonra Trablus'a dönerek ulusalcı bir İslam okulu kurdu. Aynı zamanda şehrin ilk gazetesi olan Jaridat Tarabulus al-Sham'ın (Trablus Gazetesi, 1893'te kuruldu) editörlüğünü yaptı ve bu gazetede tüm dini mezheplerden Suriyelileri, Batı etkisi karşısında birlik olmaya çağırdı²⁵. Modern eğitimin ve rasyonel düşüncenin değerini kabul eden bir Nahda entelektüeli olarak Cisr'in "Atiye veya Trablus'taki diğer Hristiyanlarla" din meselelerini tartışmış olması muhtemeldir. Cisr'in öğrencilerinden biri olan ve önde gelen İslam reformisti Muhammed Raşid Rida, Protestan müjdecilerle yaptığı bu tür görüşmelerle

²³ Muir (trans.), *Sweet First-Fruits*, 35–59.

²⁴ Henry H. Jessup to Sir William Muir, 4 February 1891: YDS 117-4-11; Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 222–4.

²⁵ Dorothe Sommer, *Freemasonry in the Ottoman Empire: A History of the Fraternity and Its Influence in Syria and the Levant* (London: I.B. Tauris/New York: Palgrave Macmillan, 2015), 50, 167. Cisr'in yazıları ve eğitim çalışmaları hakkında bkz: Martin Strohmeier, 'Muslim Education in the Vilayet of Beirut, 1880–1918', in *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. Caesar E. Farah (Kirkville, MO/Lanham, MD: Thomas Jefferson University Press, 1993), 215; Marwa Elshakry, *Reading Darwin in Arabic, 1860–1950* (Chicago: University of Chicago Press, 2014), 131–59; Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 223.

tanınıyordu²⁶. Rida'nın Hıristiyan yazarlarla yaptığı yayın alışverişlerinin çoğu Kahire'ye göç ettikten ve el-Manar (Deniz Feneri) adlı dergisini kurduktan sonra gerçekleşmiş olsa da, Rida Trablus'ta yaşadığı dönemde Amerikan misyonunun kitapçılarını ziyaret etmiş ve Protestan edebiyatını okumuştur²⁷. Rida, Cısır ve Trablus'taki diğer Müslüman entelektüeller, Atiya'nın kitabındaki karakterlerin prototipleri olabilirler; tıpkı Şeyh Ali ve arkadaşlarını mahkemesinde inançlarına özgürce tanıklık etmeleri için davet eden ve onların argümanlarına cevap veremediğini gören Şam kadısı gibi²⁸.

Ancak Kadı'nın aksine, on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başlarındaki İslam reformcuları, Atiye gibi Hıristiyan savunucularını çürütmek için İncil, Hıristiyan edebiyatı ve Batı bilimi üzerine yaptıkları çalışmaları kullandılar. Raşid Rida'nın yirminci yüzyılın başlarında misyonerlere ve Arap Hıristiyan müjdecilere verdiği tepkiler, Bilim ve Medeniyet Arasında İslam ve Hıristiyanlık (el-İslam ve'n-Nasraniyye ma'a'l-İlm ve'l-Medeniyye) kitabını yazan Mısırlı hocası Muhammed Abduh'un (1849-1905) çalışmalarını örnek almıştır²⁹. Abduh ve Rida, Alman Pietist misyoner Karl Gottlieb Pfander ile tartışmasının ardından Hintli âlim Rahmetullah el-Kayravi tarafından yazılan İzhar el-Hak (Hakikatin İspatı) gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda popüler hale gelen daha önceki Müslüman risaleleri üzerine inşa ettiler³⁰. Yüzyılın başlarında Suriye ve Mısır'da bu tür tartışmalı literatürün büyümesine katkıda bulunan Muhammed bin Tahir el-Tannir, 1912'de Beyrut'ta Hıristiyan Dininde Putperest Öğretiler (el-'Aka'id el-

²⁶ Simon A. Wood, 'Researching "The Scripture of the Other": Niqula Ghabriyal's *Researches of the Mujtahids* and Rashid Rida's Rejoinder', *Comparative Islamic Studies* 6: 1-2 (2010): 181-216; Umar Ryad, *Islamic Reformism and Christianity: A Critical Reading of the Works of Muhammad Rashid Rida and His Associates (1898-1935)* (Leiden/Boston: Brill, 2009).

²⁷ Dyala Hamzah, 'From 'ilm to Sihafa or the Politics of the Public Interest (*maslaha*): Muhammad Rashid Rida and His Journal al-Manar (1898-1935)', in *The Making of the Arab Intellectual: Empire, Public Sphere and the Colonial Coordinates of Selfhood*, ed. Dyala Hamzah (New York: Routledge, 2013), 94.

²⁸ Muir (trans.), *Sweet First-Fruits*, 115-53.

²⁹ Simon Wood, *Christian Criticisms, Islamic Proofs: Rashid Rida's Modernist Defense of Islam* (Oxford: Oneworld Publications, 2008), 13-16.

³⁰ Avril A. Powell, 'Maulana Rahmat Allah Kairanawi and Muslim-Christian Controversy in India in the Mid-19th Century', *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1 (1976): 61-3. Pfander'le yaptığı ve Müslüman âlimin kazandığı meşhur münazaradan sonra Kayravanî önce Mekke'ye, ardından da İstanbul'a gitmiş ve 1864'te İzharü'l-Hak'ın ilk cildini yayımlamıştır. Ayrıca bakınız: Powell, *Muslims and Missionaries in Pre-mutiny India* (Richmond: Curzon, 1993), 226-62; Ryad, *Islamic Reformism*, 214, 216.

Vataniyye fi el-Diyana el-Nasraniyye) kitabını yayınladı³¹. Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji'nden mezun olan Tannir, metni "misyonerlere ve Yirminci Yüzyılın Haçlılarına" ithaf etmiş ve çürütmeye çalıştığı misyoner yayınları arasında Sweet First-Fruits ve Yusuf Atiya'nın daha sonra yazdığı The Torch of Guidance (Misbah al-Huda ila Sir al-Fida) adlı risaleden bahsetmiştir³². Atiya ve diğer Protestan müjdecilerin Kuran'ın İncil'in³³ tüm öğretilerini desteklediğine dair iddialarına karşılık olarak Tannir, Hıristiyan tarihi ve çok tanrılı dinler üzerine İngilizce yayınları kullanarak Hıristiyan kutsal metinlerinin çocuk doğuran tanrı ve tanrıçalara dair pagan inançları tarafından bozulduğunu iddia etti. Böylece, tarihsel İsa, Kuran'ın da belirttiği gibi, İncil'de Allah'ın saf vahyini getirirken, insan hatası, İsa'nın Allah'ın oğlu olduğuna dair yanlış Hıristiyan inancına yol açmıştır³⁴. Tannir'in çalışması, al-Manar'daki argümanlarını destekleyen Raşid Rida da dâhil olmak üzere Müslüman âlimlerin gözdesi haline geldi³⁵. Kitabın yeni bir grup Müslüman 'reformcu' arasında popüler olması Suriye'deki Amerikalı misyonerlerin dikkatini çekti ve Samuel Zwemer'in dergisi *The Moslem World*, kitap hakkında bir inceleme ve İran'daki İngiliz misyoner-araştırmacı ve Müslümanlar için müjdecî (Evangelist) literatürün çevirmeni William St. Clair Tisdall'ın daha uzun bir makalesini yayınladı³⁶. Tisdall, Protestan misyonerlere Tannir'in çalışmasına verecekleri yanıtta yol göstermeyi amaçlarken, Müslüman âlimin kitabına yönelik esaslı bir eleştiriyi Arapça olarak yayınlayan kişi Suriyeli Cizvit Papaz Luwis Shaykhu (1859-1927) olmuştur³⁷. Shaykhu'nun bu konuya dâhil olması, Batılı Protestan misyonerlerin Müslümanlar için kendi dini materyal üretimlerine özel bir önem vermelerine rağmen, tüm mezheplerden Suriyeli Hıristiyanların Osmanlı'nın son

³¹ Muhammad Tahir al-Tannir, *Al-'Aqa'id al-Wathaniyya fi al-Diyana al-Nasraniyya* [The Idolatrous Doctrines in the Christian Religion], ed. Muhammad Sharqawi (Beirut: 1912/Cairo: 1993).

³² Ibid., 7, 50–1. Bakınız: William Muir (trans.), *The Torch of Guidance to the Mystery of Redemption* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1900).

³³ Muir (trans.), *Sweet First-Fruits*, 31–45, 129. 32

³⁴ Tannir, *Al-'Aqa'id*, 14–19, 53, 105–8, 219.

³⁵ Ryad, *Islamic Reformism*, 57–61, 127.

³⁶ W. St. Clair Tisdall, 'The Latest Muhammadan Mare's Nest', *The Moslem World* 3: 1 (October 1913): 407–15.

³⁷ Ryad, *Islamic Reformism*, 97.

dönemlerinde Müslüman âlimlerle süregelen tartışmalı kitap ve risale alışverişine katıldıklarını ortaya çıkarmıştır³⁸.

İslam'ın İmgeleri: Nahda Yazarları

Nahda döneminde Suriyeli Hıristiyanların İslam'la ilişkiye geçmesinin tek yolu dini tartışmalar değildi. Teolojik tartışma alanının dışında, bu Arap Rönesansının (Nahda) öncü entelektüelleri - ki bunların çoğu Protestandı - modernleşme ve reform üzerine söylemler yayınlarken, Arap-İslam geçmişinden de ilham aldılar. Bu entelektüellerden biri de Amerikalı misyonerlerle birlikte çalışan, Protestanlığa geçmiş bir Maruni olan Butrus al-Bustani'dir. Avrupa'nın siyasi ve ekonomik başarısının Batı'nın İslam medeniyetinden aldığı bilim ve teknoloji üzerine inşa edildiğini savunan Bustani, tüm dini cemaatlerden Suriyelilerin aynı toprakları, dili ve ortak kültürel mirası paylaşan tek bir halk olarak birbirlerini kucaklamaları çağrısında bulundu³⁹. Bustani ve diğer Suriyelilerin yazdığı kitap ve makalelerde ve Beyrut'un edebiyat salonlarında, Arapça konuşan Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi entelektüeller modern bir Suriye vatanında birlikte yaşamayı hayal ettiler. Ayrıca, daha geniş Suriyeli topluluğu içinde eğitim ve sosyal kalkınmayı teşvik etmek için birlikte çalıştılar.

Kadınlar bu modern edebiyat ve eğitim Rönesansının öncüleri ve aktivistleri arasındaydı ve önemli bir kısmı Amerikalı misyonerlerin ve Suriyeli din değiştirenlerin birlikte kurdukları Arap Protestan kiliselerinin üyeleriydi. Ortadoğu'da kadınlara yönelik muameleye ilişkin Oryantalist algılar aksini düşündürse de, Suriyeli Protestan kadınların on dokuzuncu yüzyılın sonlarında American Mission Press'te yayınladıkları yazılar genellikle İslam geleneğine yönelik takdirlerini ifade ediyordu. Bu Hıristiyan kadınlar, Ortaçağ Bağdat'ında İslam bilim ve felsefesinin altın çağını kendi miraslarının bir parçası ve kendi edebi çalışmaları için bir itici güç olarak sahiplendiler. Protestan bir öğretmen ve gazeteci olan Rujina Shukri, 1888 yılında Beyrut'ta Amerikan misyonunun kadınlar için açtığı okulda Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi ailelere yaptığı mezuniyet konuşmasında bu noktaya değinmiştir. Bilgiye ulaşmak için kitap

³⁸ Shaykhu'nun bu tür diğer değış tokuşlara katılımı hakkında bkz. Ryad, *Islamic Reformism*, 96-102.

³⁹ Butrus Abu-Manneh, 'The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani', *International Journal of Middle East Studies* 2 (1980): 292-3; Stephen Paul Sheehi, 'Inscribing the Arab Self: Butrus al-Bustani and Paradigms of Subjective Reform', *British Journal of Middle Eastern Studies* 27: 1 (2000): 13-14. Bustani hakkında, ayrıca bkz. Makdisi, *Artillery of Heaven*, 141-213; Beshara (ed.), *Butrus al-Bustani: Spirit of the Age*.

Celal ÖNEY

İslam İngelery: Amerikan Misyonerliği ve Arap Perspektifleri
Deanna Ferree Womack

okumanın önemini vurgulayan Shukri, Abbasi Halifesi Harun Reşid'in ve Konstantinopolis'teki Bizans egemenliğine son veren on beşinci yüzyıl Osmanlı Türk fatihi Sultan İkinci Mehmed'in büyük kütüphanelerini övdü. Shukri'nin Amerikan misyonununun Arapça süreli yayını el-Neşra el-Uşbu'iyye'de (Haftalık Bülten) yayınlanan konuşma metni, Suriyelilerin erken İslam dönemindeki kadim 'bilgi ve medeniyet köklerini' öven bir şiiri de içeriyordu⁴⁰. Beyrut'taki American Mission Press'te yayınlanan en-Neşra el-Uşbu'iyye misyonerler tarafından yönetilmiş ancak neredeyse tamamen Suriyeli Protestanlar tarafından yazılmış ve düzenlenmiştir.

Amerikalı misyonerlerin İngilizce yayınlarında sık sık 'Türk despotizmine' atıfta bulunmalarının aksine, Rujina Shukri ve birçok Suriyeli Protestan Arap basınını, Arap Hıristiyanların gelişebileceği dini çeşitliliğe sahip bir imparatorluğun lideri olarak Osmanlı Sultanına sadakati, teşvik etmek için kullandı. Shukri, açılış konuşmasını, dinleyicilerini 'büyük (Sultan) Abdülhamid'i yaşatmak için merhametli Tanrı'ya dua ve yakarışla avuçlarını kaldırmaya' çağırarak bitirdi⁴¹. Aynı Arapça dergide yayınlanan 'Çalışkanlık ve Azim' başlıklı makalesinde öğretmen Maryam Zakka da çalışmasını Osmanlı hükümdarı için benzer övgü dolu sözlerle bitirmiştir⁴². Nahda'nın bir başka ünlü Protestan kadını olan Hannah Kurani (1870-1898), 1891 yılında görgü kuralları ve sosyal alışkanlıklar üzerine bir risale yazmış, bunu Abdülhamid'e ithaf etmiş ve bu çalışması için bir Osmanlı imparatorluk madalyası almıştır. Risalesini, Sultan'ı yaratıcının bir lütfu olarak tanımlayarak ve hükümdarın başarı ve reform günlerinin 'dünya kendi eksenini etrafında dönmeye devam ettiği sürece' sürmesi için dua ederek bitirmiştir⁴³. Bu tür övgü dolu sözlerin, katı Osmanlı basın sansürünün olduğu bir dönemde Suriyeli Protestanların yayın izni almalarına yardımcı olması muhtemel olsa da, bu Nahda kadınlarının dili, Butrus al-Bustani gibi daha önceki

⁴⁰ Rujina Shukri, 'al-Makatib wa-Luzumaha' [The Necessity of Libraries], *al-Nashra al-Uşbu'iyya* 16 (20 April 1888): 123.

⁴¹ *Ibid.*, 121-2.

⁴² Maryam Zakka, 'al-Jidd wa-l-Ijtihad' [Diligence and Perseverance], *al-Nashra al-Uşbu'iyya* 35 (27 August 1887): 373-4.

⁴³ Hanna Kurani, *al-Akhlaq wa-l-'Awa'id* [Manners and Customs] (Beirut: American Mission Press, 1891), 47. Courtesy of Near East School of Theology Special Collections. On the imperial medal, Bknz: Joseph T. Zeidan, *Arab Women Novelists: The Formative Years and Beyond* (Albany: State University of New York Press, 1995), 290.

(ATAD)

Protestan entelektüellerin ateşli Osmanlıcılığıyla da tutarlıdır⁴⁴. Dolayısıyla, on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki bu kadın yazıları, o dönemde Sultan ile basın arasındaki karşılıklı fayda sağlayan ‘iki yönlü ilişkiyi’ yansıtmaktadır⁴⁵.

Osmanlı’ya sadakat ve İslam medeniyetinin ilerlemelerinden gurur duymanın ötesinde, Suriyeli Protestanlar da dini yazılarında İslami metinleri takdirle kullanmışlardır. Yazar ve romancı Feride Atiye (müjdecî Yusuf Atiye’nin kızı), Suriyeli erkeklerin el-Neşra el-Usbu’iyye’de yayınladıkları vaazlara mükemmel bir benzerlik gösteren bir makalesinde, ünlü Müslüman tarihçi İbn Haldun’un eserinde aktarıldığı şekliyle Abbasi lideri Tahir bin Hüseyin’in bilgeliğini vurguladı:

“Yalan ve yanlışlardan kaçın. Yalancıları küçümseyin ve iftiracıları uzak durun. Bir yalancıya yol verdiğiniz anda, hem bu dünyadaki hem de öteki dünyadaki etkileri bakımından işleriniz bozulmaya başlayacaktır⁴⁶.”

Atiye mesajında Abbasilerin bu metnini Yeremya 4:9’u yorumlamasını desteklemek için kullanmıştır: “Komşularınızdan sakının ve akrabalarınızdan hiçbirine güvenmeyin; çünkü bütün akrabalarınız birbirinin yerine geçer ve her komşu bir iftiracı gibi dolaşır” (NRSV). Bu Suriyeli Protestan yazar, Hıristiyan okuyuculara ruhani yönlendirme sunarken bile İslami bilgeliğin yararlılığını kabul etmiştir. Suriye’deki Arap Rönesansı sırasında dinler arası etkileşimin dinamik doğasını aktarmak için, Nahda entelektüellerini ele alışı, bu Suriyeli Protestan kadınların yazılarını diğer dini topluluklardaki çağdaşlarının eserleriyle birlikte değerlendirerek sonlandıracağım. Beyrut’ta Yahudi bir aileden gelen Nahda yazarı Esther Moyal (1873-1948), gazeteci ve dergi editörü olarak çalışırken Suriyeli Hıristiyan kadınlarla sık sık etkileşime girmiştir. Esther, İngiliz ve Amerikan misyon okullarına devam etti ve Suriyeli Protestan kadınların Beyrut’ta kurduğu *Bakurat Suriyya* (Suriye Şafağı) adlı ilk Suriyeli kadınlar derneğinin başkanı oldu⁴⁷. Bu kadın cemiyetinin bir diğer üyesi de 1891

⁴⁴ Abdul Latif Tibawi, ‘The American Missionaries in Beirut and Butrus al-Bustani’, in *Middle Eastern Affairs* 3, *St. Anthony’s Papers* 16, ed. Albert Hourani (London: Chatto & Windus, 1963), 181; Abu-Manneh, ‘Between Ottomanism and Syrian Nationalism’, 289.

⁴⁵ Ebru Boyar, ‘The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdulhamid II and the Press, 1876–1908’, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69: 3 (2006): 427.

⁴⁶ Farida ‘Atiye, ‘al-Hidhr wa-l-Intibah’ [Caution and Warning], *al-Nashra al-Usbu’iyya* 6 (1 February 1888): 42. Bu İngilizce çeviri şu kaynaktan alınmıştır İbn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, trans. Franz Rosenthal, vol. 2 (Princeton: Princeton University Press, 2006), 144.

⁴⁷ Lital Levy, ‘Partitioned Pasts: Arab Jewish Intellectuals and the Case of Esther Azhari Moyal (1873–1948)’, in *The Making of the Arab Intellectual*, ed. Hamzah, 128–63; Marile`ne Karam, ‘Esther Azhari

tarihli kitabını Sultan'a ithaf eden Protestan yazar Hannah Kurani'dir⁴⁸. Hannah ve Esther birlikte 1893'te Chicago Dünya Fuarı'na katılan Suriyeli kadınlar heyetinde yer aldılar⁴⁹. Hıristiyan çağdaşları gibi Ester de Arap-İslam kültürünün deyimlerini iyi biliyordu. Beyrut'taki Amerikan Kadın İlahiyat Okulu'nda yaptığı bir konuşmada Esther, genç kadın mezunların kadın ve erkeklerin eşit ve ortak olduğu yeni bir Arap toplumu yaratmak için inisiyatif almaları gerektiğini savundu. Daha sonra bu savunmayı misyon okullarında okuduğu Tevrat ya da Yeni Ahit'ten bir alıntıyla değil, "Bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez" şeklindeki bir Kur'an ayetiyle destekledi⁵⁰. Ester'in sözleri ve faaliyetleri, on dokuzuncu yüzyıl sonu Suriyesindeki eğitimli elit için dini sınırların geçirgenliğini ortaya koymaktadır.

Suriyeli Müslüman kadınlar da Arap edebi ve entelektüel Rönesansına katıldı. Örneğin Zeyneb Fevvez (1860-1914), 1893 Dünya Fuarı'na "Müslüman bir kadın olarak karma (cinsiyet) toplantısına katılmayacağını" açıklayan Dağınık İnciler (al-Durr al-manthur fi tabaqat rabbat al-khudur) adlı kitabının bir kopyasını gönderdiği bildirilen Şii bir feministti⁵¹. O sıralarda Zeynep, Suriye'den Mısır'a göç etmişti, ancak Beyrut'taki Suriyeli Nahda kadınları topluluğuyla olan bağlantısı, Yahudi yazar Esther Moyal ve Protestan Hannah Kurani'yi Arap kadınlarının biyografik sözlüğü olan Scattered Pearls'e katkıda bulunmaya davet etmesiyle devam etti⁵². Bu kadınlar böylece kadın hakları ve eğitim konularında ilerleme kaydetmek için dinler arası işbirliğine girmişlerdir. Dünya Fuarı'na katılma konusundaki muhafazakâr duruşuna rağmen Zeynep, zamanının en açık sözlü feministleri arasındaydı. Yukarıda bahsi geçen Hannah ile toplumsal cinsiyet rolleri üzerine canlı bir basın tartışmasına girmiş ve kadın eşitliği konusunda Protestan çağdaşlarından çok daha ilerici bir duruş sergilemiştir⁵³.

Moyal (1873-1948): Aspects of a Modern Education in *Bilad al-Sham'*, in *Entangled Education: Foreign and Local Schools in Ottoman Syria and Mandate Lebanon (19-20th centuries)*, ed. Julia Hauser, Christine B. Lindner and Esther Moller (Wuerzburg: Ergon, 2016), 255-64.

⁴⁸ Kurani, *al-Akhlaq wa-l-'Awa'id*, 47.

⁴⁹ Baron, *Women's Awakening*, 20-1; Levy, 'Partitioned Pasts', 128-9.

⁵⁰ Levy, 'Partitioned Pasts', 143; *The Quran*, al-Ra'd 13.11.

⁵¹ Baron, *Women's Awakening*, 21. See also Marilyn Booth's comprehensive study of Fawwaz in *Classes of Ladies of Cloistered Spaces: Writing Feminist History through Biography in Fin-de-siecle Egypt* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015).

⁵² Levy, 'Partitioned Pasts', 129.

⁵³ Zeidan, *Arab Women Novelists*, 65.

Bu, Suriye'deki Amerikalı misyonerlerin Osmanlı İşlam bağlamında kadının statüsü hakkında Amerikan destekçilerine sundukları raporlarda belirtmedikleri bir gerçektir.

Geç dönem Osmanlı Beyrut'undaki bu Suriyeli entelektüellerin hikâyeleri, modern Arap Rönesansının canlı dinler arası alışverişlerine bir bakış sunuyor. Onların seslerine kulak vererek, Arap İşlam dünyasında Müslümanlar ile dini azınlıklar arasında var olan çatışma söylemini ortadan kaldırmaya başlayabiliriz. Bugün özellikle Suriye'deki Arap Hristiyanlar için, bu tür işbirliği ve bir arada yaşama tarihlerini korumak ve üzerine inşa etmek bir elzemdır. Tarihsel Hristiyan-Müslüman ilişkilerine dair yeni bir anlatı önerirken, mezhepsel çekişme örneklerini göz ardı etme niyetinde değilim. Ancak bu tarihi yeni bir açıdan ele alarak, Osmanlı'nın son dönemlerinde Hristiyan misyonerlerin İşlam hakkındaki söylemlerine hâkim olan ve bugün de pek çok Batılı Hristiyan söyleminde hakim olan düşman motifinden uzaklaşabiliriz.

Sonuç

Bu çalışma, Amerikan Suriye Misyonusunun geleneksel tarihinin göz ardı ettiği bireylere ışık tutmak amacıyla öncelikli olarak Protestan Suriyeli Hristiyanların perspektiflerine odaklanmıştır. Erken dönem Suriye Protestan cemaatinin yazarları ve Nahda'nın Suriyeli entelektüelleri, Hristiyan-Müslüman ilişkilerine dair algımızı genişletiyor ve misyon tarihinin, yabancı bir sahnede Batılı aktörlerin basit bir anlatısı değil, çok katmanlı bir karşılaşma hikâyesi olduğunu hatırlatıyor. Henry Harris Jessup ve Suriye'deki misyoner meslektaşlarının evlerine (Amerika'ya) taşıdıkları İşlam imgeleri bu hikâyenin bir parçasıdır, ancak misyoner yazıları bu hikâyenin bütününe kapsamaz. Jessup'un çalışmalarını, İşlam üzerine misyonerlik yazılarını değerlendirirken odak noktası olarak seçtim çünkü Jessup'un kitapları bugün hala Suriye'deki Protestan misyonları hakkında en kolay erişilebilen ve en yaygın kullanılan kaynaklar arasında yer alıyor. Bu nedenle Jessup'un yayınları, okuyucuların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İşlam hakkındaki görüşlerini halen etkilemeye devam etmektedir.

Diğer eserlerinin yanı sıra Jessup'un *Suriye'de Elli Üç Yıl* (1910) adlı otobiyografisine internet üzerinden ücretsiz olarak ulaşılabilir. Bu son baskılardan birinde, kapakta kefiyesiyle ve akan cübbesiyle resmedilen adam

Henry Jessup değil, genç bir Bedevi'ydi⁵⁴. Bu fotoğraf Jessup'un otobiyografisinin orijinal baskısındaki iç illüstrasyonlar arasında yer alıyordu⁵⁵. Resmin, ön kapağa taşınması, yayıncılar açısından akıllıca bir pazarlama kararıydı. Kapaktaki Bedevi, kabile kıyafetleriyle, takım elbiseli ve kravatlı sade misyonerlerden ve kitapta resmedilen, çoğu on dokuzuncu yüzyılın sonlarında bile Batılı kıyafetler giyen Suriyeli Protestanlardan ayrılıyor. Adamın adı Gideon 'Aoud'du ve Suriye'deki misyonerler onun fotoğrafını iyi bir şekilde kullandılar ve onu kendi ülkelerindeki okuyuculara değerli bir Müslüman dönmesi olarak pazarladılar. Jessup'un kitapları dışında 'Aoud, sahayı Amerikalılarla paylaşan İngiliz Suriye Misionunun (British Syrian Mission) dergilerinde sayısız kez yer aldı⁵⁶. Bu misyonerler sadece 'Aoud'un imajından faydalanmakla kalmadılar, aynı zamanda hem İngilizler hem de Amerikalılar bu Bedevi adamın din değiştirmesinin hikâyesini anlattılar ve her bir misyonun onun dini dönüşümünü sağlamadaki rolünü vurguladılar⁵⁷. 'Aoud, Protestan misyonerlerle olan etkileşimlerini kendi kaleminden anlattıysa da, henüz bulunamamıştır. Dolayısıyla şimdilik, on dokuzuncu yüzyıl Suriyesinin yüzü olabilecek bu adam hakkında son sözü misyonerler söylüyor. Ancak Gideon 'Aoud, bir yüzden çok daha fazlasıydı. Bu çalışmada yazılarına yer verilen Suriyeliler gibi, bu Suriyeli Müslüman da misyoner raporlarının tam olarak yakalayamadığı bir tarihe ve sese sahipti. Amerikalı Protestan misyonerlerin Suriyeli Müslümanlar ve Hristiyanlar ile karşılaşmasında Hristiyan-Müslüman ilişkilerinin daha geniş hikâyesi için misyoner söylemlerinin ötesine geçerek Suriyeli Hristiyanların ve Müslümanların kendi yazılarına da bakmaya devam etmeliyiz.

⁵⁴ Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, vol. 1 (Sabine Press, 2007).

⁵⁵ 'Bedevi Cedan'ın orijinal fotoğrafı için bkz. Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, vol. 2 (New York: Fleming H. Revell, 1910): 541.

⁵⁶ M. Walker, 'Gideon the Bedouin: An Interview', *Daughters of Syria* (January 1906): 20-4; 'Among the Tents of Kedar: Gideon at Work', *Daughters of Syria* (October 1908): 13-15.

⁵⁷ M. L. J., 'Gideon: An Interview', *Daughters of Syria* (October 1908): 16-18; 'Gideon's Story', *Daughters of Syria* (October 1901): 16-17; Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, vol. 1, 360; Jessup *Fifty-Three Years in Syria*, vol. 2, 541; Jessup, *Setting of the Crescent*, 37-48.

Kaynakça

- Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008)
- Ellen L. Fleischmann, 'Lost in Translation: Home Economics and the Sidon Girls' School of Lebanon, c. 1924–1932', *Social Sciences and Mission* 23 (2010)
- Ellen L. Fleischmann, 'Living in an "Isle of Safety": The Sidon Female Seminary in World War I', *Jerusalem Quarterly* 56 and 57 (2013/2014)
- Christine B. Lindner, 'Rahil 'Ata al-Bustani: Wife and Mother of the Nahda', in *Butrus al-Bustani: Spirit of the Age*, ed. Adel Beshara (Melbourne: IPhoenix, 2014)
- Christine B. Lindner, "'Making a way in to the heart of the people": Women in the Early Protestant Church in Beirut', *NEST Theological Review* 32: 2 (2011)
- Christine Leigh Heyrman, *American Apostles: When Evangelicals Entered the World of Islam* (New York: Hill and Wang, 2015)
- Heather J. Sharkey, 'Introduction: The Unexpected Consequences of Christian Missionary Encounters', in *Cultural Conversions: Unexpected Consequences of Christian Missionary Encounters in the Middle East, Africa, and South Asia*, ed. Heather J. Sharkey (Syracuse: Syracuse University Press, 2013)
- Heather J. Sharkey, 'Ambiguous Conversions: The Selective Adaptation of Religious Cultures in Colonial North Africa', in *Religious Conversions in the Mediterranean World*, ed. Nadia Marzouki and Olivier Roy (New York: Palgrave Macmillan, 2013)
- Beth Baron, *The Orphan Scandal: Christian Missionaries and the Rise of the Muslim Brotherhood* (Stanford: Stanford University Press, 2014)
- Deanna Ferree Womack, 'Conversion, Controversy, and Cultural Production: Syrian Protestants, American Missionaries, and the Arabic Press, ca. 1870–1915' (PhD diss., Princeton Theological Seminary, 2015)
- Thomas Kidd, *American Christians and Islam: Evangelical Culture and Muslims from the Colonial Period to the Age of Terrorism* (Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2009)
- Samir Khalaf, *Protestant Missionaries in the Levant: Ungodly Puritans, 1820–60* (London/New York: Routledge, 2012)
- J. Christy Wilson, *Apostle to Islam: A Biography of Samuel M. Zwemer* (Grand Rapids: Baker, 1952)

Celal ÖNEY

İslam İmgeleri: Amerikan Misyonerliği ve Arap Perspektifleri
Deanna Ferree Womack

- Ussama Makdisi, *Faith Misplaced: The Broken Promise of U.S.–Arab Relations: 1820–2001* (New York: Public Affairs, 2010)
- Henry Harris Jessup, *The Setting of the Crescent and the Rising of the Cross or Kamil Abdul Messiah: A Syrian Convert from Islam to Christianity* (Philadelphia: Westminster Press, 1898)
- Henry Harris Jessup, *The Mohammedan Missionary Problem* (Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1879)
- Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, vol. 1 (New York: Fleming H. Revell, 1910)
- Henry Harris Jessup, 'Introductory Paper', in *The Mohammedan World of To-day, Being papers read at the First Missionary Conference on behalf of the Mohammedan World held at Cairo April 4th–9th, 1906*, ed. S. M. Zwemer, E. M. Wherry and James L. Barton (New York/London: Fleming H. Revel, 1906)
- Henry H. Jessup to Sir William Muir, 4 February 1891: Henry Harris Jessup Papers, Record Group 117-4-11, Day Missions Library Special Collections, Yale Divinity School, New Haven, Connecticut
- Abdul Latif Tibawi, *American Interests in Syria, 1800–1901: A Study of Educational, Literary and Religious Work* (Oxford: Clarendon Press, 1966)
- Yusif 'Atiya, *al-Bakura al-Shahiyya fi al-Riwayat al-Diniyya* (Leipzig, 1893)
- Yusif 'Atiya, *Sweet First-Fruits: A Tale of the Nineteenth Century on the Truth and Virtue of the Christian Religion* (London: Religious Tract Society, 1893).
- Samuel M. Zwemer, 'Arabic Controversial Literature for Moslems', *The Missionary Review of the World* 24: 10 (October 1901)
- Isaac Mason, 'Christian Literature Chinese Moslems', *The Moslem World* 10: 2 (April 1920)
- Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983)
- Dorothe Sommer, *Freemasonry in the Ottoman Empire: A History of the Fraternity and Its Influence in Syria and the Levant* (London: I.B. Tauris/New York: Palgrave Macmillan, 2015)
- Martin Strohmeier, 'Muslim Education in the Vilayet of Beirut, 1880–1918', in *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. Caesar E. Farah (Kirksville, MO/Lanham, MD: Thomas Jefferson University Press, 1993)
- Marwa Elshakry, *Reading Darwin in Arabic, 1860–1950* (Chicago: University of Chicago Press, 2014)

(ATAD)

- 165 -

- Simon A. Wood, 'Researching "The Scripture of the Other": Niqula Ghabriyal's *Researches of the Mujtahids* and Rashid Rida's Rejoinder', *Comparative Islamic Studies* 6: 1–2 (2010): 181–216
- Umar Ryad, *Islamic Reformism and Christianity: A Critical Reading of the Works of Muhammad Rashid Rida and His Associates (1898–1935)* (Leiden/Boston: Brill, 2009)
- Dyala Hamzah, 'From 'ilm to Sihafa or the Politics of the Public Interest (*maslaha*): Muhammad Rashid Rida and His Journal *al-Manar* (1898–1935)', in *The Making of the Arab Intellectual: Empire, Public Sphere and the Colonial Coordinates of Selfhood*, ed. Dyala Hamzah (New York: Routledge, 2013)
- Simon Wood, *Christian Criticisms, Islamic Proofs: Rashid Rida's Modernist Defense of Islam* (Oxford: Oneworld Publications, 2008)
- Avril A. Powell, 'Maulana Rahmat Allah Kairanawi and Muslim–Christian Controversy in India in the Mid-19th Century', *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1 (1976): 61–3
- Avril A. Powell, *Muslims and Missionaries in Pre-mutiny India* (Richmond: Curzon, 1993)
- Muhammad Tahir al-Tannir, *Al-'Aqa'id al-Wathaniyya fi al-Diyana al-Nasraniyya* [The Idolatrous Doctrines in the Christian Religion], ed. Muhammad Sharqawi (Beirut: 1912/Cairo: 1993)
- William Muir (trans.), *The Torch of Guidance to the Mystery of Redemption* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1900)
- W. St. Clair Tisdall, 'The Latest Muhammadan Mare's Nest', *The Moslem World* 3: 1 (October 1913): 407–15
- Butrus Abu-Manneh, 'The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani', *International Journal of Middle East Studies* 2 (1980): 292–3
- Stephen Paul Sheehi, 'Inscribing the Arab Self: Butrus al-Bustani and Paradigms of Subjective Reform', *British Journal of Middle Eastern Studies* 27: 1 (2000)
- Rujina Shukri, 'al-Makatib wa-Luzumaha' [The Necessity of Libraries], *al-Nashra al-Usubu'iyya* 16 (20 April 1888)
- Maryam Zakka, 'al-Jidd wa-l-Ijtihad' [Diligence and Perseverance], *al-Nashra al-Usubu'iyya* 35 (27 August 1887)
- Hanna Kurani, *al-Akhlaq wa-l-'Awa'id* [Manners and Customs] (Beirut: American Mission Press, 1891)

Celal ÖNEY

İslam İngeleri: Amerikan Misyonerliği ve Arap Perspektifleri
Deanna Ferree Womack

- Joseph T. Zeidan, *Arab Women Novelists: The Formative Years and Beyond* (Albany: State University of New York Press, 1995)
- Abdul Latif Tibawi, 'The American Missionaries in Beirut and Butrus al-Bustani', in *Middle Eastern Affairs* 3, *St. Anthony's Papers* 16, ed. Albert Hourani (London: Chatto & Windus, 1963)
- Ebru Boyar, 'The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdu'lhamid II and the Press, 1876–1908', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69: 3 (2006)
- Farida 'Atiya, 'al-Hidhr wa-l-Intibah' [Caution and Warning], *al-Nashra al-Uсбу'iyya* 6 (1 February 1888): 42. This English translation is taken from Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, trans. Franz Rosenthal, vol. 2 (Princeton: Princeton University Press, 2006)
- Lital Levy, 'Partitioned Pasts: Arab Jewish Intellectuals and the Case of Esther Azhari Moyal (1873–1948)', in *The Making of the Arab Intellectual*, ed. Hamzah, 128–63
- Marilene Karam, 'Esther Azhari Moyal (1873–1948): Aspects of a Modern Education in Bilad al-Sham', in *Entangled Education: Foreign and Local Schools in Ottoman Syria and Mandate Lebanon (19–20th centuries)*, ed. Julia Hauser, Christine B. Lindner and Esther Moller (Wuerzburg: Ergon, 2016), 255–64
- Marilyn Booth "Comprehensive study of Fawwaz" in *Classes of Ladies of Cloistered Spaces: Writing Feminist History through Biography in Fin-de-siecle Egypt* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015)
- Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, vol. 1 (Sabine Press, 2007)
- M. Walker, 'Gideon the Bedouin: An Interview', *Daughters of Syria* (January 1906)
- M. Walker, 'Among the Tents of Kedar: Gideon at Work', *Daughters of Syria* (October 1908)

(ATAD)

- 167 -